

Eesti ajaloo pöördepunktid

Lisamaterjale õpetajale

Üleriigiline ajaloo ainenõukogu soovib kasutada ajaloo õpetamisel lisamaterjalina.

Retsenseerinud *Anatoli Grigorjev, Aivar Koks, Väino Sirk ja Tõnu Tannberg*

Koostajad *Toomas Karjahärm ja Andres Adamson*

Keeletoimetajad *Ene Sepp ja Silvi Sirk*

Tõlge *Einar Värä, Marike Võime ja Aila Tomingas*

Kujundus ja küljendus *Marge Pent*

ISBN 978-9949-438-28-0

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Sisukord

Saateks	5
<i>Andres Adamson</i>	
1. Eesti ajaloo õpetamise üldisi probleeme vene õppekeelega koolis	7
<i>Toomas Karjahärm</i>	
2. Valik ajalooallikaid vene õppekeelega koolidele. Koostamise põhimõtted ..	16
<i>Toomas Karjahärm</i>	
3. Kirjalike allikate kasutamine lähiajaloo õpetamisel	19
<i>Robert Stradling</i>	
4. Eesti ei kirjuta oma ajalugu ümber	37
<i>Toomas Hendrik Ilves</i>	
5. Eesti ja Vene kodusõja Petrogradi rinne aastail 1918–1920	42
<i>Karsten Brüggemann</i>	
6. Kaks tõde viimasest ilmasõjast	63
<i>Jean-Pierre Minaudier</i>	
7. Meie vältimatud vastasseisud	67
<i>Jaan Kaplinski</i>	
8. Rahvusvaheline kriis aastail 1939–1941: kontseptuaalsed seisukohad, probleemid, interpretatsioonid	70
<i>Aleksandr Tšubarjan</i>	
9. Nõukogude projekti lootusetus Baltimaades	78
<i>Jelena Zubkova</i>	
10. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportid	86
11. Eesti lähiajaloo dokumendid ja materjalid. Valikbibliograafia	112
<i>Toomas Karjahärm</i>	

Hea õpetaja!

Trükis, mida te käes hoiate, aitab teid vene õppekeelega gümnaasiumidele koostatud kogumikku “Eesti ajaloo pöördepunktid. Dokumente ja materjale vene õppekeelega gümnaasiumidele“ kasutada ning õpet korraldada, sest selles on selgitatud kogumiku vaatepunkte ja pakutud lisavõimalusi mitmeperspektiivse ajaloopildi loomiseks. Mõlemad – nii lisamaterjalid õpetajatele kui ka allikakogumik õpilastele – on koostatud Integratsiooni Sihtasutuse tellimusel Euroopa Liidu struktuurifondide meetme 1.1 projekti nr 1.0101.06-0447 “Muukeelsete üldhariduskoolide kakskeelsele õppele ülemineku toetamine“ raames nii eesti kui ka vene keeles ning jaotatud koolidele tasuta.

Need on lisamaterjalid käibivate Eesti ajaloo õpikute juurde, mille sisu on käesoleva õppevara koostajad arvestanud. “Eesti ajaloo pöördepunktid. Dokumente ja materjale vene õppekeelega gümnaasiumidele“ sisaldab lisaks tekstidele illustratiivset materjali ja tööülesandeid. Need ei ole mõeldud nii-öelda täitmiseks algusest lõpuni, vaid õpetaja saab nende hulgast valida vajalikke olevalt tunni eesmärkidest ja õpilastest.

Materjali koostades on lähtunud üldhariduse riiklikust õppekavast ja gümnaasiumi ajaloo ainekavast. Lähteülesande kohaselt tuli Eesti ajaloo pöördepunkte käsitleda valikuliselt (mitte kõiki) ja ainekava vaimus, niisiis eelkõige poliitilise ajaloo sündmustena. Kogumikku on siiski lisatud näiteid muudestki valdkondadest – kultuuri- ja majandusloost, inimeste eluolust jne. Pearõhk on nii käsitletud õpetajate kui ka ajalooekspertide soovil pandud 20. sajandi ajaloole.

Lähteülesanne nägi ette arvestada ka vene õppekeelega koolide õpilaste eestlastest mõnevõrra erinevat kultuuritausta, ajalootaju, teabevälja ja vajadusi, et aidata neil paremini suhestuda Eesti, Euroopa ja maailma ajalooga. Seetõttu on allikakatket hulka teadlikult valitud Eesti ajaloo üldise käigu ja sisuga võrreldes ebaproportsionaalselt palju näiteid Eesti-Vene ja eestlaste-venelaste suhete kohta, venelaste kohta Eestis jne. Ühtlasi on allikakatket valikul püütud eelistada venelastest autorite ja tunnustatud vene ajaloolaste arvamusi.

Mõlemad õppematerjalid on koostanud projektimeeskond, kuhu kuulusid Andres Adamson, Toomas Karjahärm, Mare Räis, Vjatšeslav Žiburtovitš ja Einar Värä. Koostamise vältel peeti kolm ümarlauda ning konsulteeriti paljude õpetajate, ajaloolaste, venekeelse meedia ja avalikkuse esindajatega. Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi emeriitprofessor Mati Graf ning doktorandid Ilja Davõdov ja Indrek Kiverik kujunesid ajuti lausa projektimeeskonna lisaliikmeteks.

Mõlema õppematerjali käsikirju retsenseerisid ajaloodoktorid Väino Sirk ja Tõnu Tannberg ning õpetajad-metoodikud Anatoli Grigorjev ja Aivar Koks. Sisuliselt retsenseeris käsikirju ka üleriigiline ajaloo ainenõukogu, mille liikmetest andsid eraldi kasulikke nõuandeid Mare Oja ja Ene Tannberg.

Koostajad tänavad kõiki abiks olnuid!

Andres Adamson

1. Eesti ajaloo õpetamise üldisi probleeme vene õppekeelega koolis

Toomas Karjahärm

Analüütikud on märkinud, et ajaloo tähtsustumine on viimastel aastakümnetel olnud ülemaailmne trend. Kommunismi maailmasüsteemi hävimise ja Nõukogude impeeriumi lagunemisega on Ida-Euroopa rahvad tagasi saanud oma ajaloo, mida nad kasutavad enesekehtestamise vahendina. Minevikust otsitakse taas kättevõidetud iseseisva riikliku eksistentsi ideoloogilist ja väärtuselist alust. Huvi selle valdkonna vastu on olnud püsivalt suur ning debatid mineviku tõlgendamise üle pole vaibunud, sealhulgas Eestis ja Venemaal. Mõnikord on erimeelsused ja vastasseisud lähiajaloo küsimustes saanud komistuskiiviks eri keelega kogukondade üksteisemõistmisele ning takistuseks riikidevaheliste suhete edendamisele. Kui varem oli ühinenud Euroopa rajatud n-ö poliitiliselt korrektsel unustamisele, siis nüüd on lähiajaloo teemad võtnud koha sisse rahvusvahelises poliitikas. Peamiselt Ida-Euroopa riikide initsiatiivil ja survele on Euroopa Liidu foorumid tegelnud ajalooküsimustega ning võrrelnud natslikku ja kommunistlikku kurjust. See on päädinud kommunismi kuritegude hukkamõistmisega Euroopa Nõukogu Parlamentaarsel Assambleel.

Eesti venekeelne elanikkond

Eesti venekeelne elanikkond pole ühtne muulaste mass. Koosseisult on see kirju, erinevate väärtushinnangute, hoiakute ja huvidega, erineva päritolu, kultuuritausta, hariduse ning majandusliku jõukusega. Sellesse kuuluvad need, kes peavad oma kodumaaks Eestit ja päritolumaaks Venemaad või peavad oma kodumaaks mõlemaid; samuti need, kes peavad oma kodumaaks Venemaad ja ainult viibivad Eestis (võib-olla ajutiselt). Sellesse kuuluvad ka teiste rahvuste (ukrainlaste, valgevenelaste, juutide, tatarlaste jpt) esindajad, kes kõnelevad vene keelt. On tekkinud rühm eestivenelasi, kes on assimileerunud ja peavad end eestlasteks. On ka kosmopoliite, kellele etniline tunnus pole üldse tähtis. Suurem osa vene elanikkonnast idendib end baltivenelastega, kellel on spetsiifiline kultuuriruum ning Venemaa venelastest erinev identiteet.

Seega kuuluvad Eesti venekeelsesesse elanikkonda erineva integreerumistasme ja potentsiaaliga rühmad. Kui uskuda sotsiolooge, siis on üle veerandi venekeelsest elanikkonnast, s.o ligikaudu 80 000 üle 15aastast mitteeestlast, tugevasti lõimunud, üle 1/3 venekeelsest elanikkonnast on keskmiselt, ülejäänud aga nõrgalt lõimunud. Ainult väike osa on neid, kes pole sotsioloogide väitel üldse lõimunud. Esimest rühma iseloomustab eesti keele oskus, keskmisest

kõrgem haridustase ja üle keskmise jõukus. Nad on valdavalt Eesti kodanikud, seotud Eesti riigiga ning huvitatud selle heast käekäigust. Nemad, nagu ka enamik keskmiselt lõimunutest (kokku u 70% venekeelsest elanikkonnast), on osa Eesti nn poliitilisest rahvast, kes on moodustunud kodakondsuse alusel. Neid võib nimetada venekeelseteks eestlasteks, eestivenelasteks, eestimaalasteks või kaasmaalasteks. Eestlastega ühendab neid riigiidentiteedi ja teabevälja ühisosa. Enamasti puudub niisugusel sihtrühmal võõrdumisel baseeruv protestiidentiteet ja negatiivsed eelarvamused Eesti ajaloo suhtes. Teistsugune olukord on nendega, kes end vähemuseks tunnustada ei taha, eiravad teadlikult Eesti riiki, tõrjuvad tagasi eestlaste rahvusriigiga seotud ideoloogia tunnustamise. Samal ajal on uuringud näidanud, et kodakondsus iseenesest ei taga Eesti ühiskonda sulandumist. Valdav osa nüüdssetest vene noortest on Eestis sündinud ega ole kuidagi seotud oma vanemate või vanavanemate otsusega kolida Eestisse. Ent ka viimased pidasid Baltimaid Nõukogude ajal suure kodumaa osaks ega tundnud end migrantidena võõral maal.

Lõimumisele on antud väga erinevaid hinnanguid. Ühed arvavad, et lõimumine on saavutanud suurt edu (nt Marju Lauristin Tartu Ülikoolist), teised, et integratsioonipoliitika on läbi kukkunud, kolmandate meelest on Eestis integratsiooni asemel toimunud separatsioon ning 1/3 venekeelsest elanikkonnast on otsuste tegemisest kõrvale tõrjutud. Küsitluste andmed on näidanud, et eestlased on muulaste suhtes vähem sallivad kui muulased eestlaste suhtes. Paljud eestlased peavad integratsiooni all silmas venekeelsete assimileerimist, nende muutmist eestikeelseks, millega peab kaasnema ka eestlaste identiteedi ja ajaloomõistmise ülevõtmine. Samamoodi lihtsustatult saavad integratsioonist aru paljud venelased, olles niisuguse ümberrahvustamise vastu.

Küsitlustest on selgunud, et mitte-eestlaste noorem põlvkond, kes on õppinud eesti keelt ja Eesti ajalugu, ei ole lähenenud oma ajaloomõistmises eestlastele, pigem vastupidi. Peamine süvapõhjus on erinev ajalootaju, ent ka sotsiaalne tõrjutus ja kõrvalejätetus (tegelik või kujuteldav), mis toidab võõrdumist ning protestiidentiteeti. Siin ei aita n-ö õige ajaloo sunniviisilisest pähetuupimisest, riigieksameist ega ühe ainuõige tõe kuulutamisest. Kui vene inimeste seas võtab maad Eesti suhtes positiivsem enesemääratlus, siis vabanetakse ka enda tahtlikust vastandamisest eestilikule.

Eestlaste ja venelaste ajalootaju

Ajalooline teadvus ja teadmine on enamasti seotud etnilise või riikliku identiteediga. Nii oma kui ka võõrast ajalugu tõlgendatakse sageli rahvuslikust vaatevinklist. Ajalooteadvus on tähtis osa rahvaste identiteedist, võimas liikumapanev jõud. Samal ajal on ajaloopärand paljude nüüdisaja pingeallikas, olgu see Lähis-Idas või endises Jugoslaavias.

Mineviku mõistmine sõltub meie teadmiste mahust ja tasemest, üldisest ning kodanikukultuurist. Lisaks on inimeste isiklik ajalookogemus ja -mälu, eriti lähiminekü (lähiajaloo) kohta. See on kõige enam seotud vahetu kogemuse ning tänapäevaga, mis kujundab tagasiulatuvalt hoiakuid ja hinnanguid ka minevikule. Kõigil ajalooteappidil kehtib iidne araabia vanasõna: “Inimesed on rohkem oma aja kui oma isa nägu.”

Eestlaste ja venelaste kui väike- ja suurrahva ajalootaju on erinev. Vene suurrahval on oma riik olnud tuhat aastat ning keegi pole suutnud tema rahvuslikku eksistentsi tõsiselt ohustada. Venelased on põline riiklik (Hegeli määratluse järgi ajalooline) rahvus, eestlased seevastu noor riiklik rahvus. Eestlaste ajalugu on enim mõjutanud geograafiline asend, väike rahvaarv ning sellest tulenev suutmatus tõrjuda sissetungijaid. Eestlaste julgeolek ja füüsiline eksistents on olnud alati ohus. Eestlaste ajalootunnetus sündis ägedas võitluses baltisaksa ülemkihtide privileegidega, hiljem ka Vene riikliku survega. Esmajoones tuli tõestada, et eestlastel on üldse õigus etnilis-kultuurilis-keelelisele olemasolule ning et eestlane on inimene, mitte tööloom ega ajaloo toormaterjal. Need on väga erinevad lähtepunktid. Kui venelasele on ajaloos tähtis suur maailmariik, siis eestlasele on tähtis rahvuse vaimne dimensioon, emakeel ja kultuur, tahe silma paista vaimsel alal, nagu on seda sõnastanud Jakob Hurt rahvusliku ärkamise ajal.

Eesti mentaliteet ja rahvuslus on alati olnud defensiivsed ning suunatud enes säilitamisele. Kui näiteks venelasele tähendab 19. sajand moderniseeruva tsaarimpeeriumi õitseajaga, siis eestlasele on see esmajoones rahvusliku liikumise ja venestamise aeg. Ajaloo ühisosa on siin kõike hõlmav moderniseerimine, mis otsustavalt mõjutas nii eestlaste kui ka venelaste edaspidist käekäiku, tõi küll, kummagi puhul omal viisil.

20. sajandil kätte võidetud omariiklus on eestlaste senise ajaloo kõrgpunkt, mille tähendus rahvuslikule teadvusele on sakraalne. Teadmist oma riigist saab eestlaste juures maha võtta üksnes koos peaga, on öelnud Nobeli preemia nominent kirjanik Jaan Kaplinski.

Tõsiasi, et Eesti oli enne iseseisvumist kakssada aastat Vene võimu all olnud, on tekitanud eksliku arusaama, nagu olnuks Eesti Venemaa osa alati ja igavesest ajast. Mitteeestlaste ajalootunnetuses on üsna märgatav nõukogulik eneseteadvustus, mille olemasolu toidab rahulolematust uue olukorraga (venelaste staatuse muutus) endistes liiduvabariikides ning kasvanud nostalgia Nõukogude Liidu suhtes. Nõukogude perioodi ajalugu peavad venelased rohkem omaks kui eestlased, kes suhtuvad sellesse üldiselt negatiivselt.

Ajaloo ümberhindamine, mis kaasnes kommunismi ja Nõukogude impeeriumi lagunemisega, oli venelastele suurem üllatus kui eestlastele. Viimased said nüüd võimaluse avalikult rääkida sellest, mida oli teatud ammu ja mis oli

säilinud rahvuslikus mälus. Venelased pidid aga taluma optimistliku kommunistimüüdi valulist purunemist (muidugi need, kes olid sellesse uskunud) ning pealegi veel raskeid süüdistusi enda aadressil.

Vene inimeste kohanemine uue Vene riigiga kulges vaevaliselt, paljud (peamiselt vanem põlvkond) pole seda senini omaks võtnud. Boriss Jeltsin püüdis postkommunistliku Venemaa juuri (vene ideed) leida 1917. aasta eelsest ajast, kuid ebaõnnestunult, sest ajavahe oli liiga suur ning enamlaste põhjalik hävitustöö oli venelaste ajaloomälu läbi lõiganud. Vladimir Putini valitsemisajal on Venemaa end määratledes lähtunud nii Nõukogude-eelsest kui ka Nõukogude ajast ja selle sümbolitest. See ei tähenda siiski kommunismiidee taassündi, vaid tugevat, stabiilset, läänest sõltumatut ja omanäolist Venemaad, milles on saavutatud ka edu. Minevikku on kajastatud kui võidukate ja positiivsete sündmuste jada, mille muustrisse negatiivse märgistusega teod ei sobi. Avalikus ruumis on mälestusel terrorist väga tagasihoidlik osa. Venemaa avalik arvamus on järjest enam hakanud hindama Jossif Stalinit kui suurt riigimeest, kes laiendas impeeriumi üle tsaaririigi piiride, viis nõukogude rahva võidule suures sõjas ning saavutas Nõukogude Liidule üliiriigi staatuse. Ligi kolm korda kasvas aastail 1998–2003 nende venemaalaste protsent, kes hindasid Stalinit positiivselt (19%-lt 53%-le), ning rohkem kui neljandik oli valmis hääletama türanni riigi etteotsa ka praegu. Küsitlustest on ilmnenu, et ainult 11% venemaalastest arvab, et Mihhail Gorbatšov, kelle valitsemine lõppes Nõukogude Liidu lagunemisega, tõi Venemaa rahvale head. “Venemaal on vähe neid, keda rõõmustaks NSV Liidu lagunemine, mis muutis Kiievi ja Tallinna välisriikide pealinnadeks,” kinnitatakse 2007. aastal Venemaal ilmunud keskkoolide ajalooõpikus “Istoriija otetšestva. XX – natšalo XXI veka”.¹

Endiste liiduvabariikide ja nn sotsialistlike riikide ajaloo taastamises on Moskva poliitilise eliidi hulgas nähtud põhjendamatuid ning isegi pahatahtlikke pretensioone NSV Liidu ja tema õigusjärglase Venemaa vastu. Niisugune piiratud kindluse mentaliteet on esile kutsunud tahtmise n-õ kallaletungid tagasi tõrjuda ning impeeriumi kommunistlikku minevikku ilustada. Balti riikidel tuleb oma ajalugu kehtestada ajaloo poliitilistes vaidlustes ja vastasseisudes Venemaaga ning samal ajal ületada lääneeurooplaste leigust baltlaste ajaloo eripära ja kannatuste suhtes. Näeme, et ajalookirjutus on siin võistlevate lugude areen, kus mäletamise ja unustamise ümber käib piltlikult öeldes mälusõda.

Venemaa lähiajaloo kõrghetk on kindlasti võit Teises maailmasõjas, mille juurde kuulub Euroopa vabastamine pruunist katkust. Igasugusele kriitikale, mis säärase seisukoha vähemalgi määral kahtluse alla seab, reageerivad venelased kui pühaduserüvetusele äärmiselt tundlikult. Raske on venelasi ja mitte ainult neid uskuma panna, et suure sõja sees pidasid eestlased 1944. aastal oma kaitsesõda, millel polnud midagi ühist natsismiga. Kui Narva all ja Sinimä-

¹ Eesti Päevaleht 19.09.2007.

gedes võitlesid sakslased Suur-Saksamaa eest, siis eestlased (osa neist) võitlesid selle eest, et bolševikud ei pääseks Eestisse. Naiivselt loodeti vastu pidada vaherahuni, et seejärel lääneliitlaste toel taastada iseseisvus. Monumendisõjad, mis kulmineerusid ikoonilise tähendusega Lihula monumendi (2004) ja pronksõduri (2007) ümber, on näidanud, et Eesti ei ole suutnud endale ega teistele oma vastuolulist ajalugu täie selgusega mõtestada.

Venemaa ning Kesk- ja Ida-Euroopa maade lähimineküla vastanduvad ajalookäsitused on tänapäeval vältimatu reaalsus. Kui Teise maailmasõja lõpu 50. aastapäeva tähistati rahulikult, siis 60. aastapäeval käisid emotsioonid juba kõrgelt. Etnilise värvinguga erinevad ajalootajud ei tulene mingist erilisest patoloogiast, vaid on erineva mineviku ja tänapäeva suhete keeruka läbipõimimise avaldus. Kuid erinevus ei pea tähendama vastandumist ega vaenutsemist, mitmekesisusega ja vaatenurkade erinevusega saab leppida sallivuse põhimõttest lähtudes.

Sallivuse põhimõte ajaloo mõistmisel

Ajalugu esitades ja mõtestades on kõigepealt vaja ilmutada sallivust, mis on omane vabale isiksusele ja demokraatlikule ühiskonnale. Ajalookäsitus ei tohi luua vaenlase stereotüüpi, õhutada rahvuslikku ksenofoobiat ega süvendada rahvuslik-kultuurilist. Vältida tuleb niisugust olukorda, kus kõik oma ja meile meelepärane on positiivne ning aktseptitav, kõik võõras aga negatiivne ja *a priori* eemale tõrjutav.

Paljude kriisipiirkondade kogemused (nt Lähis-Ida, Balkan, Taga-Kaukaasia) on veenvalt tõestanud, et erinevad ajalootõlgendused, poliitikute viited ajaloole ja nendega kaasnevad (territoriaalsed) pretensioonid võivad saada sügava vaenu, verevalamise, etniliste puhastuste ja genotsiidi allikaks. Ühed ütlevad, et ajaloolane pole kohtunik, ajalugu ei saa olla kohtumõistmise või kättemaksu vahend, pigem peaks ta olema mõistmise ja andestamise teenistuses. Teised arvavad seevastu, et kriitiline sotsiaalteadlane peab andma moraalse hinnangu toimunule ning hukka mõistma domineerimise ja võimu kuritarvitamise iga vormi, ükskõik mis sildi all see on toime pandud.

Sallivusrežiimi kehtestamine vähemusrahvuste suhtes rahvusriigis ei suju kusagil probleemideta. Teatav pinge on paratamatu, kuna enamuse ja vähemuse ootused, mida teineteiselt loodetakse, on erinevad. Eriti siis, kui vähemus on sedavõrd suur ja pole tervikuna ühiskonda integreeritud, on naabruses asuva suurahva osa ning seotud sellega ka etniliselt ja õiguslikult (Venemaa kodanikud). Arvamus, nagu tooks mineviku vastasseisude silumine või teadlik unustamine või mahavaikimine kaasa kodurahu, on illusoorne.

Kas vajame mitut ajalugu?

Paraku tekib küsimus: kas saame läbi ühe Eesti ajalooga või vajame mitut? Kas nii, et eestlastele on üks ajalugu, teine on venelastele, milles eesti-vene vastasseis on silutud; kolmas on sakslastele, ülistades nende ajaloolist tsiviliseerivat rolli? Võib ju tellida ka Eesti euroajaloo kosmopoliitilises vaimus, arvestades Euroopas praegu valitsevaid rahvusüleseid trende. Kui pidada silmas ameeriklasi, siis tuleks Eesti ajaloost välja rookida rahvusluse mõiste ja asendada see patriotismi mõistega, kuna natsionalism on nende tavateadvuses üdini negatiivne nähtus, mis assotsieerub natside, Hitleri ja koonduslaagritega.

Akadeemilise ajalooteaduse poole pealt on kõik selge. Eestil nagu igal teisel maal või rahval ei saa olla rohkem kui üks ajalugu. Sellesse mahub eestlaste kõrval ka siinsete vähemusrahvuste ajalugu. Eesti ajalugu on kõik see, mis Eestimaa pinnal on toimunud. Ajalugu pole mingi kauplemisobjekt, poliitikute ega ametnike mängumaa. Avatud ühiskonnas ei saa olla ajaloo tsenseerimist ega n-ö positiivses vaimus ümberkirjutamist, olgu pealegi, et tellijaks on riik ja motiiviks õilis eesmärk (nt integratsioon). Teisest küljest võib igaüks arvata ajaloost mida tahes ning olla iseendale ajaloolane.

Eestlaste ja venelaste ühisajalugu kui maa ajalugu

Eesti ajalugu on paljude sajandite vältel iseloomustanud mitmekultuurilisus ja mitmekeelsus (nn kolm kohalikku keelt: eesti, saksa, vene), mida on tinginud mitmesugused asjaolud, esmajoones asend kahe kristliku suurskultuuri, Lääne-Euroopa ja vene kultuuri piiril. Strateegiliselt tähtis asend on meelitanud siia vallutajaid ning provotseerinud laastavaid sõdu, milles on hukkunud suur (isegi suurem) osa rahvastikust, nagu see oli Liivi ja Põhjasõja tagajärjel. Rahvastikukaotused on kompenseerinud väljastpoolt naaberaladelt, sh Venemaalt, siserännanud (peamiselt mehed), kes on sulanud siinsesse rahvasse ja kultuuri. Kõige tugevam on aegade vältel olnud saksa ja vene kultuuri mõju, arvestada tuleb ka rootsi, soome, juudi, poola jmt kultuuri mõjusid.

Vene kogukond kui ajalooline fenomen on Eestis tuntud tuhat aastat. 1730. aastail tekkisid vene vanausuliste asulad Peipsi järve läänekaldal. 19. sajandil, pärast Tartu ülikooli taasavamist, tekkis seal vene akadeemiline elu. Märkimisväärne oli vene ametnike, haritlaste ja kaupmeeste koondumine Tallinna 19. sajandi teisel poolel. Venelaste kohalolek kasvas järsult Aleksander III reformidega. 20. sajandi esimesel poolel oli Eestis rikas vene kultuurielu, mille tipud hävitati füüsiliselt peaaegu täielikult Nõukogude ja natside repressioonide ning sõja tagajärjel. Sellele vaatamata vene kogukonna ajalugu Eestis kestab ja see teadmine juurdub ka vene taustaga eliidi teadvuses.

Kõige rohkem on teaduslikult uuritud eesti ja baltisaksa kultuuri nii, et eestlased on uurinud oma ja baltisakslased oma kultuuri. Mitmetel, peamiselt poliit-

tilistel põhjustel (nn valge emigratsioon oli ametlikult põlu all) uuriti kohalikku vene kultuuri Nõukogude ajal vähe, seepärast ei teadnud sellest kuigi palju isegi kultuuriloolased. Iseseisvas Eestis on 1990. aastaist alates kasvanud huvi vene fenomeni vastu Eestis. Senisest enam on vene temaatikat eesti uurijate tööplaanides, kuid suurema osa tööd kohaliku vene kogukonna uurimisel on teinud vene taustaga autorid. Praeguseks on ilmunud nimetamisväärne hulk töid, mis käsitlevad eestivenelaste ühiskondlikku, veelgi rohkem aga kultuurilist elu Eestis. Vene kultuuri uurimist ja uurimuste publitseerimist Eestis ning teisteski Balti riikides on stimuleerinud ja toetanud akadeemilised asutused, riiklikud ja ühiskondlikud fondid (sh ülikoolid, Eesti Kultuurkapital, Eesti Teadusfond, Vene Uurimiskeskus, Vene Kultuuriseltside Assotsiatsioon).

Eesti ajalugu pole üksnes etniliste eestlaste ajalugu. See on maa ajalugu, mis on kaugelt avaram ühe ethnose ajaloost, millele lisanduvad seosed üldajalooga, lähemate ja kaugemate naabritega, eeskätt Läänemere-äärsetega.

Ajalugu pole üksnes mäletamine, vaid on ka unustamine. Nende kahe külje vahekorra doseerimine võib oluliselt muuta üldpilti ja sõnumit, mida soovime edastada. Inimeste jagamine okupantideks ja okupeeritavateks on lihtsakoeline ning toodab konfrontatsiooni.

Mõistagi pole vene tegur Eesti ajaloos üksnes okupatsioon ja vägivald. Eesti on olnud sild kahe suurkultuuri ja tsivilisatsiooni vahel, millest Eesti pole ainult kaotanud, vaid ka võitnud, olles osa saanud mõlemast. Eestlaste saatust kannatuste mõttes pole erandlik. Nad pole mingi eriline ohverrahvas, kuigi lähiminekiviku rasked inimkaotused on soodustanud ohvrikompleksi tekkimist.

Etnilisele mobiliseerimisele ja rahvuslikule vastandamisele rajatud ajalood on oma aja ära elanud; need ei soodusta vastastikust mõistmist ega integratsiooni. Pigem võiks eksponeerida näiteks eestlaste massilist õppimist ja edasijõudmist Venemaal, põlisvenelasi Eestis, Vene Loodearmee rolli iseseisvussõjas, vene rikast vaimuelu iseseisvas Eestis, vabamaid loomeolusid otsinud intellektuaale nõukogudeaegses Eestis, vene demokraatide toetust Eesti vabadusliikumisele. Vene emigrandid, kelle bolševikud olid kodumaalt välja ajanud, aitasid üles ehitada noort Eesti riiki ning maksid selle eest hiljem oma eluga. Liiva kalmistul Tallinnas on punase terrori ohvritest ligi kolmandik vene päritolu. Suhtarvudes oli venelasi 1940.–1941. aastal represseeritute seas rohkemgi kui eestlasi.

Okupatsioon ja sovetiseerimine

Küsitlustest on selgunud, et 2005. aastal uskus 38% mitteeestlastest, et Eesti ühines Nõukogude Liiduga vabatahtlikult, ning ainult 17%, et Eesti okupeeriti. 15–24aastaste hulgas olid vastavad protsendid 36 ja 15, Eesti Vabariigi kodanike seas 33 ja 18.

Muulastele võib paista, et okupatsiooni tunnistamisega tunnistavad nad end ise okupantideks, nende järeltulijateks ja süüdlasteks eesti rahvale tekitatud kannatustes. Kuna sõna *okupatsioon* ei kätke endas positiivset sõnumit, siis püütakse seda vältida ja tõrjuda, ilma et süüvitaks sügavamalt asja sisse. See on omamoodi traagiline, sest eestivenelaste praegune põlvkond pole okupeerimises süüdi ega vastuta kommunistliku režiimi kuritegude eest. Vene inimesele võib tunduda, et eestlased tõstavad minevikust esile just negatiivseid fakte, et sellega venelasi kiusata ja alandada ning neile mineviku ülekohtu eest kätte maksta.

Valdamata lähemat ja tõepärasem teavet asjade tegeliku käigu kohta, võivad venelased arvata, et eestlased tahavad rüvetada suure võidu mälestust ning pooldavad seega natsismi ja fašismi. Sääraseks väiteks puudub igasugune alus. On täiesti selge, et ilma NSV Liidu võiduta poleks olnud nüüdset demokraatlikku ja vaba Euroopat. See on mündi üks kül. Teine kül on, et osa natsidest vabastatud Euroopast sattus Jossif Stalini terrorirežiimi alla. Kahjuks pole seda keerukat ajalooküsimust õppematerjalides küllaldase selgusega välja öeldud ega seletatud.

Kas me nimetame seda, mis toimus Eestis ja teistes Balti riikides 1940. aastal, okupatsiooniks, anneksiooniks või inkorporeerimiseks, sellest asja olemus ei muutu. Nii või teisiti kaotasid Balti riigid Nõukogude sissetungiga oma iseseisvuse, said NSV Liidu osaks ja sovetiseeriti. Mõistagi on riikluse küsimus eestlastele põhimõttelist laadi, kuna see riivab kõige enam nende rahvuslikku uhkust ja eneseväarikust. Eestlaste jaoks ei saa okupatsioonil kunagi olla positiivset märgistust, nii nagu ei saa venelastele olla võidul Teises maailmasõjas negatiivset tähendust.

Teisest küljest on poliitikud kasutanud ajalugu sisepoliitiliste plusspunktide kogumiseks nii Eestis kui ka Venemaal. Ajaloo ülekohtust otsitakse õigustust tänapäevasele poliitikale. Venemaa jaoks on okupatsiooni ametlikul tunnistamisel mitu tegelikku või näilist ohtu, olgu see baltivenelaste õiguslik staatus või võimalikud okupatsioonist tekitatud kahjude kompenseerimise nõuded, mida Venemaa püüab iga hinna eest vältida.

Vene õppekeelegra kooli spetsiifika arvestamine

Mitmesugustel foorumitel on arutletud selle üle, kuidas tuleb siinsetele vene noortele õpetada Eesti ajalugu. Ühed ütlevad, et ajalugu on üks ja ainekava on üks ning mingit etnilise tunnuse järgi ajaloo kohendamist lubada ei saa. Teiste meelest on sihtrühma iseärasuste arvestamine möödapääsmatu eestlaste ja venelaste ajalootunnetuse erinevuse tõttu. Küsimus on pelgalt selles, kuidas ja mil määral seda teha. Õpetajate kogemused on näidanud, et ei saa heaks kiita praktikat, kus eesti autorite poolt eestikeelsetele koolidele kirjutatud rahvuskeskseid õpikuid kasuta-

takse vene koolides sõnasõnalises tõlkes. Vaja on sisuliselt adapteeritud õppevara (õpikuid, lugemikke), mis arvestaks vene koolide õpilaste (ja õpetajate) kultuuri- tausta, ajaloomõistmise stereotüüpe ning infovälja, kus nad asuvad.

Õpilase ajalooteadvust mõjutab kooli kõrval ka kooliväline keskkond, kus ta viibib, perekond, vanemad ja infoväli. Kõnelesime juba sellest, et venelaste ja eestlaste ajalootaju ning ajaloomälu on erinevad. Ühtsamu minevikusündmuse võidakse interpreteerida väga erinevalt. See kajastub nii ajalookirjanduses, õpikutes kui ka meedias. Pealegi suhtub osa Venemaa massiteabevahendeist mitmel põhjusel Eestis toimuvasse negatiivselt. Nõnda tekib konflikt kooliõpikus esitatu ning kodus kuuldu ja Venemaa inforuumist saadud teabe vahel. Õpilane satub keerulisse olukorda, mis võib viia äärmiselt ebasoovitavale teadvuse kahestumisele, nagu see oli eestlaste puhul tüüpiline Nõukogude ajal, mil avalikult räägiti üht, mõeldi teist ja tehti kolmandat.

Paljuski jääb eestlaste ajalugu vene noorele objektiivselt marginaalseks ning selles ei saa süüdistada ei õpilasi, õpikuid ega õpetajaid. Huvipuuduse tagajärg on sageli kõige algelisemategi teadmiste puudumine Eesti ajaloo kohta, madal ajaloo mõistmise kultuur, mis drastiliselt tuleb ilmsiks humanitaarerialadel kõrgkoolis. Endiselt on päevakorras küsimus, kas pidada Eesti (Baltimaade) ajalugu impeeriumi provintsi(de) ajalooks või tajuda seda iseseisva riikliku rahvuse ajaloonä. Paljud eestivenelastest üliõpilased peavad Eesti ajaloo kõige tähtsamaks sündmuseks Põhjasõda ning väljapaistvaimaks tegelaseks Peeter Suurt. Venemaa poolt vaadatuna on Peeter kahtlemata suurmees, kes laiendas impeeriumi ja muutis Venemaa suurvõimuks. Eestis kasutas ta põletatud maa taktikat, küüditas Tartu ja Narva elanikud, pühkis Tartu maapinnalt. 1922. aastal eemaldas Eesti valitsus Peeter I monumendi Tallinnas Vabaduse platsilt kui Vene ülevõimu sümboli.

Võõrast ajalugu mõista, veel vähem omaks võtta ei saa üksnes õppeaine õpetamise kaudu. Integratsioon ajalooteadvuse valdkonnas tähendab mõlemapoolset mõistvat ja eelarvamusteta suhtumist erinevatesse ajalootõlgendustesse, leppimist ajalootõdede ja vaatenurkade paljusega.

Toomas Karjahärm – ajaloodoktor, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi vanemteadur

2. Valik ajalooallikaid vene õppekeelega koolidele. Koostamise põhimõtted

Toomas Karjahärm

Kogumiku eesmärk

Kogumiku sihtrühm on vene õppekeelega üldhariduskoolide õpilased ja õpetajad ning teised asjast huvitatud. Vene õppekeelega koolidele/klassidele/rühmadele koostatud Eesti ajaloo kogumiku eesmärk on tõsta ajaloo õpetamise taset vene õppekeelega koolides ning aidata üle minna eestikeelsele aineõppele. Taotletud on muuta ajaloo õpetamine teaduslikumaks, elavamaks ja huvitavamaks ning aidata õpilasel paremini toime tulla ajaloosündmuste lõputus jadas. Kogumik on mõeldud lisamaterjalina; ta toetab, rõhutab valikuliselt ja täpsustab õpikus esitatut, mis on valdavalt kirjeldav. Kogumik võimaldab rääkida mõnevõrra sellestki, mida õpikus pole või on seal käsitletud pinnapealselt, lubab esile tuua erinevaid vaatenurki (õpikutes neid tavaliselt ei ole) ja niimoodi kujundada sallivust pluralistlike ajalootõlgenduste suhtes. Taotlus on viia õpilased ajaloole lähemale, juhtida neid vahetult esmaste ja teiseste ajalooallikate juurde, et näidata, mis allikate põhjal on ajalooline teadmine ja ajalookirjutus kujunenud. Allikate põhjal saavad õpilased iseseisvalt esitada sündmusi nende ajalises järgnevuses ning sel moel mängida ajaloolasi. Töös allikatega omandab õpilane info töötlemise, kriitilise analüüsi ja argumenteeritud tõlgendamise oskusi ja kogemusi. Mitmekesisestest küsimustega varustatud kirjalikest allikatest saab õpetaja valida teemasid sõltuvalt tunni eesmärgist. Neid võib kasutada eri viisil: rühmatöös, iseseisvas töös või klassiarutelus. Sihtrühma spetsiifikat arvestav lugemisvara võimaldab venekeelsel õpilasel paremini suhestuda Eesti, Euroopa ja maailma ajalooga.

Kogumiku sisu

Kogumikus on Eesti ajaloo teemaline õppevara esitatud vene keeles. Esindatud on peaaegu kõik dokumentaalsete allikate liigid: õigusaktid, riiklike asutuste ja erakondade dokumendid, kroonikad, memuaarid, ajakirjandus, statistika, visuaalseist allikaist fotod ja karikatuurid. Esmaallikate kõrval sisaldab kogumik teiseseid allikaid, s.o katkeid ajalooteaduslikust kirjandusest. Ajaloolaste uurimusi, mis täpsustavad ja seletavad sügavamalt õpiku seisukohti, on lisatud peamiselt selleks, et näidata, kuidas on allikatest tehtud järeldusi, mis mõnikord

on üsna erinevad. Lugemispalad ei ole otseselt ega proportsionaalselt seotud käibivate õpikute tekstidega. Seda polegi võimalik saavutada, sest kasutusel on eri autorite õpikud. Küll on aga üldjoontes püütud arvestada gümnaasiumide Eesti ajaloo ainekava.

Dokumentide ja materjalide valiku põhimõtted

Eesti ajaloo, eriti lähiajaloo kohta on dokumente väga palju. Suur(em) osa tähtsamatest kirjalikest allikatest on nüüdseks publitseeritud. Osa neist on välja antud omaette trükistena (nt kroonikad, mälestused), koondatud temaatilistesse kogumikesse või laiali pillatud väga erinevatesse väljaannetesse ja töödesse. Selles kogumikus esitatud valik väljendab koostajate arusaama ning on paratamatult subjektiivne. Valdavalt on püütud valida kõige iseloomulikumaid ja esinduslikumaid dokumente, millel on üldisem ja pikaajalisem tähendus ning mis aitavad paremini luua üldpilti, sündmuste arengu ja sotsiaalsete muutuste peajoont.

Kuna kogumiku piiratud maht ei võimalda ühtlaselt katta kogu ainekava muinasajast tänapäevani, s.o tuhandet aastat, siis on tehtud valik ajaloo pöördpunktide ja lähiajaloo kasuks. Lähiajaloo (selle dateerimine on vaieldav), mille all koostajad on mõelnud peamiselt 20.–21. sajandit, on umbes $\frac{2}{3}$ kogu materjalist. Niisugune materjali kokkuseade tuleneb tõsiasiast, et lähimineviku vastu tunneb inimene kõige elavamalt huvi ning selle ajalooperioodi mõistmine on tekitanud kõige rohkem probleeme nii koolis kui ka ühiskonnas tervikuna.

Üldiselt on koostajad lähtunud universaalsete (mittetemaatiliste) kogumike koostamise põhimõttest. Neis pakutakse võimaluste piires mitmekesisist pilti minevikust, kus kohustusliku poliitilise ajaloo (riikliku korralduse, sise- ja välispoliitika) kõrval on esindatud ka muud ühiskonnaelu küljed: esmajoonel kultuur, majandus ja sotsiaalsfäär. Kitsamad ja spetsiifilisemad ajaloovaldkonnad on paratamatult jäänud kajastamata piiratud mahu tõttu. Sellele vaatamata on kogumik iseseisvuse taastanud Eestis ilmunud analoogsetest väljaannetest kõige mitmekülgsema sisuga ning mahukaim. Lugemikku koostades on üle vaadatud Eestis, Venemaal ja mujal ilmunud dokumentide ja materjalide publikatsioonid ning suur hulk uuemat erialakirjandust.

Üks kogumiku eripära on keskendumine Eesti ajaloo diskussioonilistele küsimustele ning erinevate vaatenurkade esiletoomine. Need on näiteks muinaseestlaste ja slaavlaste suhted, Eesti riigi tekkimine, Eesti Vabariigi riigikord ja sisepoliitika demokraatia ning autoritaarsuse vahekorra valguses, 1939.–1940. aasta sündmused ja iseseisvuse kaotus, eestlased Teises maailmasõjas, Balti riigid NSV Liidus, okupatsioon ja sovetiseerimine, NSV Liidu lagunemine ning Eesti iseseisvuse taastamine. 20. sajandil vahetus riigivõim Eestis üheksa korda. Nende pöörete seletamisele dokumentide ja pealtnägijate abil on lugemikus suhteliselt palju ruumi. Rohkem tähelepanu on pööratud ajaloolise demograafia

aspektile (rahvastiku koostis, migratsioon jm), koolile ja haridusele, emakeele kasutamise olukorrale ning argielule.

Kogumiku eripära on ka Vene faktoriga seotud dokumentide ja materjalide rohkus, mis koostajate arvates võib pälvida sihtrühma tähelepanu ja huvi. Vene temaatikat oleme lugemikus käsitlenud mitmel viisil, nii riikide kui ka etniliste rühmade tasandil. Siia kuulub Vene ja NSV Liidu valitsuse poliitika Eestis (Baltimaades), Eesti ja Venemaa (NSV Liidu) riiklikud vahekorrad, kohaliku vene kogukonna (eestivenelaste) ja venemaaestlaste ajalugu. Seejuures oleme pööranud tähelepanu vene kultuurile ja kirjandusele, mida on uuritud kõige enam.

Kogumikus üllitatud dokumendid ja materjalid on esitatud sisuliste kommentaarideta. Nagu ajalooallikate puhul tavaline, eeldavad need tekstid kriitilist käsitlust. Seal tuleb ette faktilisi ebatäpsusi, vääri ja ühekülgeid hinnanguid, tahtlikke moonutusi, võltsinguid ning demagoogiat. Ometi ei välista kaugeltki kõik lahknevad tõlgendused üksteist ega ole väärad.

Dokumentide esitus lugemikus

Kogumikku koostades on lähtunud dokumentide esituse üldtunnustatud reeglitest. Venekeelsete lähtetekstide stiliseerimist ja tänapäeva ortograafiareeglitele kohandamist on välditud, säilitatud on vanad lause- ja sõnakujud. Kohanimed on venekeelsetes tekstides algtekstis esineval kujul; teistest keeltest tõlgitud tekstides on koha- ja isikunimed esitatud tänapäevasel kujul. Varem avaldatud redaktsioone pole muudetud, parandatud on pelgalt silmahakanud trükivead. Osa materjale on avaldatud lühendatult ja katketena. Välja on jäetud osad, mis teemasse otseselt ei puutu, kordused, vähem tähtsad ja väheütlevad lõigud. Kärped lauses on märgitud katkestuspunktidega .. ning tekstist välja jäetud laused katkestusjoontega [---]. Dokumendid ja materjalid on varustatud pealkirja(de) ja legendiga. Kahe pealkirja korral peegeldab esimene dokumendi üldisemat sisu, teine pealkiri viitab dokumendi/trükise liigile, vormile ja päritolule (raamat, artikkel, mälestused, seadus, otsus, kõne jmt). Daatum märgib dokumendi või materjali koostamise, ilmumise või sündmuse toimumise aega. Legend sisaldab viidet allikale, kust materjal on võetud.

Mitmed dokumendid, eriti poliitilise ajaloo valdkonnast, on laialdaselt tuntud ja palju kordi avaldatud (nt Eesti iseseisvuse manifest, Molotovi-Ribbentropi pakt). Nende puhul on allikatena eelistatud uuemaid ja Eestis ilmunud väljaandeid, mis on vajaduse korral hõlpsamini kättesaadavad. NSV Liidus ja Venemaa Föderatsioonis avaldatute puhul on võimaluse korral eelistatud ametlikke versioone.

Lugemispalad on järjestatud kronoloogilise tunnuse põhjal, kusjuures on kasutatud Eesti ajaloo üldlevinud periodiseeringut. Põhjalikuma ülevaate Eesti lähiajaloo allikate publitseerimise kohta Eestis ja Venemaal saab käesolevas üllitises avaldatud valikbibliograafiast, mis võib aidata lisateavet leida.

3. Kirjalike allikate kasutamine lähiajaloo õpetamisel*

Robert Stradling

Ajaloo uurimisel on olulisimad dokumendid ja muud kirjalikud allikad. Loomulikult saame tunnustatud kroonikate, mälestusmärkide ja muude füüsiliste jälgede kaudu teada, millal ja kus lahing peeti, kes selle võitis, millised olid mõlema poole kaotused, kes olid võtmeisikud jmt. Kuid osaliste tegusid, otsuseid, käske ja taktikat on väga raske mõista algse dokumentaalse allikmaterjalita – depeššide, kirjade ja pealnägijate tunnistusteta. Samuti on raske mõista nende tegude põhjusi ja ajendeid ilma, et nad ise või mõni nende lähedane kirjutanuks neist sündmuse ajal või varsti pärast seda.

Lähiajalugu õppiv õpilane saab kasutada suuremas valikus esmaseid ja teiseid allikaid kui varasemaid ajajärke uuriv õpilane. Tema käsutuses ei ole ainult kirjasõna, vaid ka filmid, uudistesaadet, dokumentaalsed telesaated, heli- ja elektroonilised arhiivid ning füüsilised artefaktid. Ometi on kirjalikud dokumendid mitmel põhjusel 20. sajandi ajaloo mõistmisel otsustava tähtsusega.

Esiteks on keskvalitsuse ja kohaliku omavalitsuse funktsioonid selle sajandi jooksul hüppeliselt laienenud. Kasv on olnud nii suur, et ainult väikest valikut valitsusasutuste ametlikest dokumentidest on võimalik säilitada avalikes arhiivides.

Teiseks on informatsiooni mehaanilise kogumise, talletamise ja otsimise ning sellel põhineva riikliku statistika avaldamisega kaasnenud, et me teame inimeste igapäevaelust palju rohkem (näiteks nende rahalisest seisust, maksudest ja tarbimisharjumustest, sünnist ja surmast, tervisest, haridusest ja elutingimustest).

Kolmandaks kaasneb üldhariduse levikuga, et kirjade, postkaartide, erapäevikute ja ajakirjanduslike intervjuude kaudu võib kergelt teada saada enamiku ühiskonnakihtide arvamust selle sajandi tähtsündmustest ja nende põhjal kogetust.

Neljandaks on kirjastamise ja trükinduse hüppeline kasv kaasa toonud arvukad võimalikud vaatenurgad igale sündmusele. Lähiajalugu õppiva õpilase probleem on tegelikult info üleküllus. Üks ajaloolane on sõnastanud selle nii: “Me teame (1940. aastal) tuhandeid kordi rohkem Prantsusmaa vallutamisest kui Kartaago langemisest. Me teame tuhandeid kordi rohkem Dunkerque’i evakuatsioonist, kui Hastingsi lahingust. Me võime kohtuda Dunkerque’i sündmustes

* R. Stradling. Euroopa 20. sajandi ajaloo õpetamine. Tõlkinud P. Lotman, M. Oja ja T. Vilberg. Euroopa Nõukogu Tallinna Infotalitus, 2005 (projekt ”Euroopa 20. sajandi ajaloo õppimine ja õpetamine”), lk 167–180. Kättesaadav http://www.coe.ee/static/files/0.20_saj_ajalugu.pdf.

osalenud meestega ja toimunud nendega arutada. Kas õige keskaja uurija ei loobuks kogu oma elutööst ainsa intervjuu nimel ühe saksiga, kes võitles Haroldi kõrval Hastingsi lahingus?”¹

Kui keskaega või esimese aastatuhande sündmusi uuriv ajaloolane on sageli ebapiisava või mittetäieliku allikmaterjali probleemi ees, siis lähiajaloolane seisab silmitsi probleemiga, mida valida suurest ja käepärasest infohulgast – jätmata seejuures kasutamata olulisi allikmaterjale – sellist, mis valgustaks toimunut erapooletult ja moonutamata. Sama probleemi ees võib olla 20. sajandi rahvuslikku ajalugu õppiv õpilane, kuid veel tõenäolisemalt juhtub see Euroopa või maailma ajalugu õppijaga.

Peatüki peaesmärk on näidata, kuidas ja miks kirjalikke materjale (ametlikud dokumendid, statistika, päevikud, memuaarid, biograafiad, ajalehed ja ajakirjad) saab kasutada ja peab kasutama 20. sajandi Euroopa ajaloo õpetamisel. Enamik tänapäevaseid ajalooõpikuid toob väljavõtteid eri laadi kirjalikest allikaist, samuti saavad õpilased laadida enamiku sajandi sündmuste kohta Internetist alla palju erinevat algmaterjali, mida kriitiliselt vaadelda ja tõlgendada.

Miks võimaldada õpilastele 20. sajandi Euroopa ajaloo esmaste kirjalike allikate uurimist? Esmaste kirjalike allikate kasutamine õppetöös on tänuväärne siis, kui materjal on huvitav ja ei ole liiga pikk, tekst ei ole liiga tihe ja selle loetavus on nõuetekohane, materjali tutvustakse õpilastele õigesti ning õpilasi köidab selle läbitöötamisega seotud õppetegevus. Enamikku 16aastastest õpilastest ei innusta näiteks 1918. aastal sõlmitud Versailles' lepingu või 1960. aasta Rooma lepingu tervikteksti läbilugemine, selmet piirduda õpikuis välja toodud lepingute peapunktidega.

Kui neid hoiatusi mitte unustada, on palju häid põhjusi, miks kasutada õppetöös kirjalikke, eriti esmaseid allikaid.

- Hoolikalt valitud esmased allikad võivad paljude õpilaste jaoks ajalugu elavdada, kuna toovad ilmsiks õpitavate sündmustega otse või kaude seotud inimeste isiklikud kogemused, mõttekäigud ja mured.
- Õpikuid kirjutatakse alati sündmusi tagantjärele hinnates. Ühitades selle vajadusega luua sündmuste sisutihe kokkuvõtte, pakutakse õpilastele sageli kirjeldus, mille taustal otsuste langetajad näivad kindlameelsed ja tulemused vältimatud. Sündmuste toimumise aegsed kirjalikud allikad, olgu need diplomaatilised depešid, koosolekuprotokollid, kirjad või päevikusissekanded, aitavad esile tuua, kuidas otsusteni tegelikult jõuti – see toimus surve all, omades piiratud ja sageli vasturääkivat informatsiooni, ning reaalselt.
- Kirjalike allikate läbitöötamise käigus kasutavad õpilased olulisi ajalookontseptsioone, esitavad küsimusi, analüüsivad ja tõlgendavad informatsiooni, tõmbavad paralleele ja teevad isiklikke järeldusi, mida nad võivad seejärel võrrelda väljakujunenud narratiivi või seletusega.

¹ G. B. Henderson, A plea for the study of contemporary history, *History*, 26, 1941, lk 51–55.

- Ka võimaldavad esmased allikad õpilastel seada end õpitavate sündmustega otse seotud isikute olukorda.
- Juurdepääs esmastele kirjalikele allikatele avab õpilastele ühe sündmuse eri vaatenurgist esitamise paljususe ning võimaldab neil võrrelda sündmuses osalejate ja selle pealtnägijate sündmuse ajal tehtud kirjeldusi ning ajaloolaste hilisemaid kommentaare. Euroopa ajaloo kontekstis võib juurdepääs esmastele allikatele osutada hädavajalikuks. Näiteks võib tuua ajalooaite Internetis, nagu Esimese maailmasõja dokumendiarhiivi (<http://www.lib-byu.edu/~idh/wwi>) või Eurodocs'i (<http://www.lib-byu.edu/~rdh/eurodocs>) (vt 12. peatükk). Viimati nimetatut toob Euroopa 23 maa tähtsaid ajaloodokumente ja võimaldab ajalugu õppival õpilasel tutvuda, kuidas sama sündmust, kriisi või otsust on tõlgendanud eri riikide valitsused.
- Juurdepääs erinevatele kirjalikele, eriti esmastele allikatele võimaldab õpilastel kontrollida õpikutes, õpetajate või meedia pakutud järeldusi ja tõlgendusi. Laiemalt võttes aitab reeglipärane esmaste allikate kasutamine paralleelselt õpikute ja teiste õppematerjalidega kujundada faktide ja tõlgenduste muude allikate abil kontrollimise harjumust.
- Kirjaliku allikmaterjali sarjaga tutvumine kujundab harjumust vaadelda kriitiliselt, kas uus info toetab dokumendisarja teistest dokumentidest saadud infot ja arusaamu. Sellega ei tutvustata õpilastele ainult ajaloo uurimise meetodit, vaid see arendab ka nende arutlus- ja mõtlemisoskust ning toetab ühiskonnaõpetust, kuna samamoodi saab analüüsida tänapäevaste sündmuste ja teemade kajastusi meedias.

Mida arvestada esmaste kirjalike allikate valikul

Kättesaadavus. Enamik tänapäevaseid õpikuid, temaatilisi brošüüre ja töövihikuid on toonud väljavõtteid esmastest kirjalikest allikatest. Kuigi mõnes tekstis on neil peamiselt illustreeriv funktsioon, seotakse neid üha enam õppetegevuse ja -ülesannetega, mis nõuavad õpilastelt samasugust allikmaterjali analüüsi ja mõtteviisi kui ajaloolastelt. See tähendab konkreetsetele küsimustele vastamiseks asjakohase info leidmist, tendentside kindlakstegemist, sündmuste või nende kirjelduste hindamiseks allikate võrdlust, allikate väärtuse ja asjakohasuse hindamist, sündmuste kohta lühikese narratiivi või nende ajalise järjestuse konstrueerimiseks mitme allika kasutamist, hinnangu andmist, kas allikmaterjal kinnitab teatud tõlgendust või selgitust või lükkab selle ümber jne.

Samas on enamikus tänapäevastes õpikutes toodud allikaväljavõtted väga lühikesed ning seetõttu mõnikord ajaloo allikmaterjali analüüsimise õppimiseks väheväärtuslikud. Lisaks õpikutele saab esmast allikmaterjali hankida kohalikest ajaloooseltsidest ja ajalehearhiividest, avalikest raamatukogudest ja muuseumidest, Internetist ning biograafiatest ja muus vormis teadmiskirjandusest.

Ajakulu. Otsustamisel tuleb arvestada kolme tegurit. Esiteks ajaloo ainekava ülesehitust ja sisu. Tavaliselt väidetakse, et mida mahukam ainekava, seda raskem on leida õpilastele aega esmaste allikate läbitöötamiseks. Kui ainekava on ülesehituselt temaatiline ja ebauhtlane, võimaldab see rohkem süüvida teatud sündmustesse, küsimustesse ja muutustesse ning seega rohkem analüüsida esmaseid allikaid. Tegelikult sõltub aeg, mida õpilased saavad kulutada kirjalike allikate uurimisele, pigem ainekava eesmärkidest kui mahust. Kui mahuka ainekava põhieesmärk on, et õpilased omandaksid faktiteadmisi, avaneb neil arvatavasti üsna vähe esmaste allikate kasutamise ja analüüsimise võimalusi.

Kui aga ainekava eesmärk on arendada mõistmisvõimet, tõlgendusoskusi ja ajalooteadvust, võivad esmased allikad osutada väga tähtsaks õppevahendiks. Kolmas tegur, mida tuleb arvestada, on viis, kuidas esmaseid allikaid kasutatakse ajalootundides kasutada, st kui palju aega kavandatakse esmaste allikatega seotud õppetegevuse ja ülesannete täitmisele.

Hind. Endiselt saavad mitmel pool Euroopas õpilased ajalooteadmisi peamiselt õpikust ja ajalooõpetajatelt ning kujundavad nende alusel oma arusaamad ajalooost. Mõnes piirkonnas on õppevahendeid nii piiratud koguses, et igale õpilasele pole anda isegi ajalooõpikut. Sellises olukorras võib tunduda esmaste allikate kasutamine ebareaalne ja tulevikumuusika.

Samas võib 20. sajandi ajaloo õpetamisel kasutada edukalt kohalikke allikaid (suulist ajalugu, perekondlikke kirjade ja fotode kogusid, kohalike ajalehtede arhiive). Kui koolil on vähemalt üks Interneti-ühendusega arvuti, võib laadida võrgust alla allikdokumente, mille alusel saab õpilastele välja töötada temaatilisi töölehti ja koostada abistavaid tekstimaterjale. Allikmaterjali vaatenurkade paljusust aitab esile tuua suhtlus teiste riikide koolidega elektronposti või faksi teel. Kõnealuse probleemiga tegelemiseks on Euroopa Nõukogu mõnel pool Euroopas korraldanud ajalooõpetajate seminare teemal, kuidas õpikuid kasutamata ajalugu õpetada.

Eesmärgikohasus. Enne esmase kirjaliku allikmaterjali valikut tuleb otsustada, milleks seda soovitakse kasutada. Igal konkreetsel juhul tuleb endale selgeks teha, millist kasutuseesmärki eeltoodud seitsmest silmas peetakse. Mida rohkem pannakse rõhku ajaloo analüüsimisele ja tõlgendamisele, seda rohkem peavad õpilased sellist mõtteviisi soodustava tegevusega kokku puutuma.

Väljavõtete kasutamine. Arvestades ajakulust ja hinnast tulevaid piiranguid, õpilaste erinevat võimekust ning vajadust hoida ülal nende huvi ja säilitada motivatsiooni, peavad ajalooõpetajad nagu õpikute autoridki pakkuma õpilastele pikematest dokumentidest tavaliselt väljavõtteid. Seetõttu tuleb hoolega jälgida, et allika algne tähendus väljavõttes ei kaoks ja et lühendamine ei moonutaks ega lihtsustaks toodud kirjeldust ega rõhutaks teatud väiteid liiga palju.

Tasakaalustatus. Esmaste kirjalike allikate kasutamine säilitab vajaduse pakkuda õpilastele tasakaalustatud ülevaadet toimunu eri vaatenurkadest ja seisukohtadest. Sageli peab õpetaja selleks eelnevalt allikate tausta uurima. Näiteks on Peterburi 1917. aasta märtsi- ja oktoobrirevolutsiooni kirjeldanud erinevad pealtnägijad (nii Vene kodanikud kui ka välismaalased) eri keeltes. Nende kirjelduste kasutamine õppetöös võib aga õpilasi eksitada, kui neid ei teavitata ka kirjelduste autorite erinevatest sümpaatiatest ja poliitilisest kuuluvusest.

Samamoodi võib Internetist leida rohkelt allikmaterjali Hispaania kodusõja kohta, kuid enamiku sellest on kirja pannud rahvusvahelises brigaadis sõdinud vabariigipooldajad. Samas ei ole dokumentaalse allikmaterjali kasutamisel alati võimalik tagada eri seisukohti pakkuvate allikate ranget arvulist tasakaalu. Sel juhul peavad õpilased uurima materjali tähelepanelikult, et teha kindlaks selles esinevad eelarvamus-, sümpaatia- või lojaalsusavaldused.

Loetavus. Alati tuleb arvestada, et osa esmaseid allikaid, eriti ametlikke dokumente ja depešše, on õpilastel keeruline lugeda. Vahel on probleemi põhjus dokumendi sõnavaras, kuid sagedamini asjaolus, et kirjutaja eeldas, et lugeja teab tausta, mida õpilased ei pruugi aga teada. Selliste dokumentide vältimise asemel on kasulikum lõimida õppetöösse vahendeid, mis aitavad õpilastel sellist materjali lugeda ja mõista. Selleks võivad olla näiteks terminiseletused, konteksti selgitavad märkused (näiteks: “P. F. on ... initsiaalid” või “Kiri on saadetud toleaegele Itaalia suursaadikule Washingtonis”) või soovitusel, kust saada täiendavat teavet.

Õppetegevuse korraldus. Kuidas kavatsetakse esmaseid kirjalikke allikaid kasutada? Kas õpilased konstrueerivad nende alusel toimunu narratiivi või võrdlevad neid õpikus või dokumentaalsaates esitatuga? Kas neid kasutatakse rollimängus või simulatsioonis? Kas neil põhineb rühmatöö, iseseisev töö või klassiarutelu?

Hinnang tegevusele. Milline peaks olema õppetöö käigus esmaste allikate uurimise tulemus ja kuidas te teate, et olete selle saavutanud?

Mida peavad õpilased teadma kirjalikest allikatest

Esmaste ja teiseste allikate eristamine. Tavamõistes on esmane allikas “lähteallikast pärit, töötlemata ja puudulik allikmaterjal”, samas kui teiseseid allikad on ajaloolaste, ajakirjanike, kommentaatorite ja vaatlejate kirjutised ja mõtisklused.² Tegelikult on esmase ja teisese allika vahe suhteline. Palju sõltub sellest, kui otse

² Vt näiteks määratlus raamatus A. Marwick, *The nature of history*, London, Macmillan 1970, lk 132.

oli allika autor seotud enda kirjeldatud sündmustega, kas ta kirjeldas sündmuse toimumise hetkel või hiljem ja mis teda kirjutama ajendas. Esmaseks allikaks võib pidada poliitiku, kindrali või revolutsioonijuhiga autobiograafi, kui selles valgustatakse sündmuse, milles autor osales. Kui aga autobiograafia on kirjutatud aastaid hiljem ja peamiselt enda õigustamiseks, võivad ajalugu õppivad õpilased seda tagantjärele käsitleda teisese, võib-olla ka ebausutava teisese allikana.

Ka ajaloolased, ajakirjanikud ja kommentaatorid võivad 20. sajandi ajaloo mõnest tahust kirjutades käsitleda sündmuse, mida nad ise vahetult läbi on elanud. Ameerika ajaloolane Arthur Schlesinger valdas siseinfot Kennedy 1960. aastate alguse administratsiooni kohta. Tuntud fašismivastane itaalia ajaloolane Benedetto Croce oli 1920. aastate algul Itaalia minister. Tundub, et pärast Nõukogude Liidu lagunemist on küllalt paljud alles hiljuti demokraatliku arengutee valinud Kesk- ja Ida-Euroopa riikide ministrid olnud elukutselt ajaloolased. Kirjutades sündmustest, milles nad on osalenud, on tulemuseks tõenäoliselt raamat, mis pakub nii esmast kui ka teisest allikmaterjali.

Olgu allikas esmane, teisene või mõlema kombinatsioon, peame seda hindama ühtsete reeglite alusel. Me peame endalt küsima

- kes ja miks selle kirjutas;
- kui usaldusväärne allikas on autor, millised võiksid olla tema eelarvamused ning kas materjal on selgelt tendentslik ja moonutab fakte;
- kellele ja miks dokument koostati;
- kust pärineb info ja kuidas see saadi;
- kas dokumendi sisu on kooskõlas teiste samateemaliste dokumentidega.

Pöördume selles peatükis nende küsimuste juurde veel tagasi, kuna need on küsimused, mida iga ajalugu õppiv õpilane (mitte ainult professionaalne ajaloolane) saab esitada ja peab esitama iga ajalooallikaga tutvumisel, olgu tegu õpiku, päeviku, mälestuste või diplomaatilise depešiga.

Sündmustele tagantjärele hinnangu andmisest tulevad probleemid ja kasu. Õpilased peavad teadma, et tutvudes allikatega, eriti esmastega, loevad nad tollastest sündmustest tagantjärele, samas kui need dokumendid kirjutati teadmatuses, mis hiljem, vahel isegi tulevaste nädalate või kuude jooksul, sünnib. Paradoksaalsel moel piiravad tagantjärele teadmised meie võimet mõista minevikku, kuna meie teame rohkem, kui tollal elanud inimesed saanud teada. Näiteks peame tõlgendama 1919. aastal Kesk- ja Ida-Euroopa piirid ümber struktureerinud Versailles' lepingu ja 1945. aastal Euroopa uuesti ümber struktureerinud Jalta lepingu tähtsust teisiti kui ajaloolased, kes kirjutasiid neist vastavalt 1930. ja 1950. aastal. Põhjus pole ainult see, et meie käsutuses on tunduvalt rohkem allikmaterjali, vaid et tänapäevaks on ilmnunud ka kaugemad tagajärjed, mida 1930. ja 1950. aastal ei saanud ette näha.

Siin kerkib väga oluline küsimus. Kas me suudame mõista inimeste tollaseid tegusid (ja kuidas nad neid enda jaoks mõtestasid), kui me teame tulemust? Kui me teame olnu tulevikku, on alati oht, et me kujundame juhtunu selgituse selle põhjal, mida inimesed siis tegid. Sellepärast on meil keerulisem mõista nende sündmuses osalejate, kes ei saanud vaadelda asju tagantjärele, mõttekäike ja ajendeid. Eriti võib see kujuneda probleemiks siis, kui õpilased uurivad oluliste ühiskonnaelu muutuste ja tehnoloogilise arengu mõju tavainimeste elule ja arusaamadele.

Kirjaliku allika loomise eesmärk. Õpikud ning muud ajaloolaste ja kommentaatorite teosed on tavaliselt kirjutatud seostamaks omavahel teatud sündmuse, muutuse või perioodi kohta saadavat allikmaterjali ja faktiinfot. Eri vaatenurkadega ajaloolased panevad allikmaterjali erinevalt kokku ja rõhutavad erinevaid fakte. Ametlike dokumentide puhul on oluline mõista, kellele dokument oli suunatud, mis kontekstis see on koostatud ning milline teave adressaadil ja koostajal enne oli. Ajaloo õpetamisel võib üksikdokumendi või dokumendiväljavõtte kasutamine tekitada probleeme, kuna õpilased uurivad seda tundmata konteksti ja dokumendisarja teisi dokumente. Neile tuleb tutvustada ka dokumendi tausta.

Päevikud, memuaarid, autobiograafiad ja isegi kirjad võivad tekitada erinevaid probleeme. Näiteks võime teatud määral usaldada rohkem päevikuid, mis ei ole kirjutatud avaldamiseks, oletades, et enamasti – kuigi mitte alati – on inimene päevikus avatum, ausam ja õigustab oma tegusid vähem, kuna ta on tõenäoliselt selle ainus lugeja. Kui ta aga kirjutab lootuses, et ühel heal päeval tema mälestused avaldatakse, võib ta oma tegusid õigustada, vigu ja valearvestusi salata jne. Seetõttu aitavad näiteks Esimeses maailmasõjas lääne- või idarindelt saadetud reameeste kirjad rindesõdurite enesetunnet paremini kindlaks teha kui ülemjuhatuses aruanded või poliitikute pressiavaldused.

Esmased allikad ja nende sortimine. Prantsuse ajaloolane Marc Bloch kirjutas kord, et “allikad on ainult meie eelkäijate jäetud jäljed”.³ Nagu öeldud, väljastavad valitsusasutused tänapäeval nii palju dokumente, et neist ainult murdos (kuigi suur osa) säilitatakse ja arhiveeritakse. Enamik riike on otsustanud mõningaid dokumente salastada, eriti kui nende sisu puudutab riigi julgeoleku küsimusi, ning vahel on “riigi julgeoleku” mõiste väga avar. Enamik riike viivitab dokumentide avalikustamisega, kuni nende sisu ei ole enam poliitiliselt tundlik. Ka eradokumente sorditakse. Dokumentide omanik otsustab, mida alles hoida, mida hävitada ja mis üldsusele kättesaadavaks teha. Dokumentide pärijad otsustavad omakorda, mida hoida ja mida hävitada. Ka kirjastajad vaatavad kriitiliselt üle biograafiate ja memuaaride käsikirju, et neid materjali avaldamise eest kohtusse ei antaks. Mitmed esmased allikad on meieni jõudnud

³ Marc Bloch, *The historian's craft*, Manchester University Press 1954, lk 54–55.

juhuse läbi. Euroopa ajaloo uurimise kontekstis on teisigi sama toimega tegureid. Näiteks kui esmased allikad ei ole adekvaatselt tõlgitud mõnda maailmas enam kõneldud keelde – inglise, prantsuse, saksa või vene keelde – võib ajaloolast piirata tema keeleoskus.

Kuidas tänapäevaseid kirjalikke allikaid analüüsida

Väljavõtetega esmastest ja teisestest allikatest kaasnevad õpikuis tavaliselt ülesanded, kus õpilasele esitatakse küsimusi allikas pakutud teabe kohta. Need on sisulised küsimused (“Mida ütleb autor kohta?”, “Võrdle allikate autorite vaateid”, “Millega põhjendas X oma tegusid?”, “Mida saame allikast teada tollaste elutingimuste kohta?”). Allpool toodud **1. tabel** on sellise ülesande näide.

Esitavad küsimused nõuavad, et õpilased loeksid allikaväljavõtte hoolikalt läbi, vahel tõlgendaksid seda ja kujundaksid oma arvamuse või teeksid järeldusi. Samas ei saa alati nende abil õpetada, kuidas ajaloo allikmaterjali uurima peab, kuna küsimused on enamasti liiga spetsiifilised ja kontekstiga seotud.

Õpilasi võib õhutada esitama sellise allikmaterjali kohta protseduurilisi või üldisi, igale allikale sobivaid küsimusi. Sellistele küsimustele keskendumine analüüsiskeemidest kõneldes. Visuaalsete arhiiviallikate uurimise peatükis soovitasime esitada endale iga ajaloolise foto uurimisel teatud üldised küsimused, mida saab rühmitada viieks laiemaks analüütiliseks tegevuseks:

- kirjeldus,
- tõlgendamine ja järelduste tegemine,
- seostamine varasemate teadmistega,
- allikmaterjali lünkade kindlaksmääramine,
- täiendavate infoallikate kindlakstegemine.

1. tabel. Hermann Göringi tunnistus

Kui Hispaanias puhkes kodusõda, palus Franco Saksamaalt abi ja tugijõude, eriti õhuvägesid. Ei tohi unustada, et Franco asus oma vägedega Aafrikas ja ta ei saanud neid üle mere tuua, kuna laevastik oli kommunistide käes... Tal oli vaja oma vägedega Hispaaniasse jõuda.

Füürer mõtles asja üle. Soovitasin tal tungivalt abi anda. Esiteks, et hoida ära kommunismi edasine levik sel tandril, ja teiseks, et kontrollida avanenud juhuse tõttu oma noore Luftwaffe tehnilist valmisolekut.

Füüreri loal saatsin suure osa oma transpordilaevastikust ja mitu eksperimentaalhävitatjate üksust, pommitajaid ja õhutõrjekahureid. Nii sain ma lahingutingimustes kindlaks teha, kas materjal vastab ülesandele.

Küsimused

1. Mis tõestab, et Hitler ja Göring nägid Saksamaa sekkumises Hispaania kodusõtta 1936. aastal Euroopas 1939. aastal alanud laiemaks sõjategevuseks kasulikku ettevalmistust?

Miks otsis Franco Luftwaffelt õhuvägede tuge?

Allikas: Kolmanda Reichi lennuväe ülemjuhataja Hermann Göringi tunnistus Nürnbergi sõjatribunalil 1945. aasta novembrist 1946. aasta oktoobrini

Sarnaselt võib analüüsida kõiki allikaid, ka kirjalikke, kuid õpilased peavad püstitama tekstipõhise allikmaterjali analüüsiks spetsiifilisi küsimusi. Peatüki lõpus toodud **4. tabel** esitab sobiva näitliku analüüsiskeemi.

Kõiki skeemis toodud küsimusi ei saa rakendada iga allika puhul, osa vastuseid on ebapiisava informeerituse tõttu paratamatult ebalevad ja mõnele küsimusele saab vastata võib-olla ainult ühe sõnaga. Katsuge skeemi alusel analüüsida sellele järgnevat **5. tabelit**. Tegu on vürst Lichnowsky, Saksamaa suursaadiku Londonis (1911–1914), 24. juuli 1914 diplomaatilise depešiga Saksa välisministrile Jagowile. Lichnowsky kirjeldab Briti välisministri Sir Edward Grey reaktsiooni uudisele, et pärast suurhertsog Franz Ferdinandi ja tema naise mõrva Sarajevos on Austria saatnud Serbiale ultimaatumi. Allikale lisab väärust, et selle servale on Saksa keiser oma käega märkusi teinud.

Selline allikas tõstab mitmeid tähtsaid ja huvitavaid sisulisi küsimusi, millele õpilased peavad proovima vastata. Mõned näited.

- Miks tegid Sir Edward Greyle Austria ultimaatumi võimalikud tagajärjed enim muret?
- Võrrelge Saksamaa suursaadiku ja keiser Wilhelm II keelekasutust.
- Kui arvestada, et me teame Euroopa olukorda pärast 1918. aastat, siis kui täpsed olid Sir Edward Grey ennustused Euroopa sõja tagajärgede kohta?

Siinkohal ei anta mõista, et analüüsiskeemis toodud üldised ja protseduurilised küsimused asendavad sisulisi küsimusi. Mõlemad on vajalikud ja täiendavad teineteist. Küll antakse aga mõista, et ajalootundides võib allikaid kasutada nii selleks, et avardada arusaama teatud sündmusest või teemast, kui ka andmaks õpilastele igat laadi (ka tänapäevaste) kirjalike allikate analüüsimise oskusi.

Kirjalikel allikatel põhinev õppetegevus

Kirjalike allikate sarjade uurimine. Üha rohkem saab kasutada 20. sajandi olulisimaid sündmusi ja muutusi puudutavaid arhiveeritud ametlikke dokumente. Mõned neist on avaldatud kogumikes, teisi saab alla laadida Interneti ajaloosaitidelt. (Lisateavet saab ajaloollikaid Internetis käsitlevast peatükist.) Näiteks **5. tabelina** reprodutseeritud diplomaatiline depešš kuulub Saksa Londoni saatkonna ja Berliini välisministeeriumi vaheliste depeššide sarja Esimese maailmasõja eelsest perioodist. Samal saidil on ka teisi asjakohaseid dokumente, näiteks Austria valitsuse ultimaatum Serbia valitsusele, Serbia vastus sellele ning tollane Saksa keisri ja Vene tsaari vaheline kirjavahetus. See hõlbustab õpilastele esmasest allikast pärineva materjali kasutamiseks abivahendite loomist.

Dokumendisarja kasutamisel on kaks eelist. Esiteks on ametlikud dokumendid tavaliselt dateeritud, neil on viitenumber ning vahel ka kiirkulleri või telegraafiga saatmise ja adressaadile kättetoimetamise kellaeg. Neis võib olla ka teiste asjakohaste dokumentide viitenumbreid. Dokumendisari võimaldab õpilastel sündmusi järjestada ning seeläbi omakorda mõista, mis, millal ja miks toimus. Teiseks võivad õpilased dokumendisarja abil paremini kui õpikutes toodud kokkuvõtete alusel mõista sündmuste keerukust ja viise, kuidas otsuseid tegelikult langetatakse.

Lisaks võivad kirjalikud allikad arendada õpilaste ajaloomõistmist, edastades ajaloo võtmeisikute hilisemaid arusaamu sündmustest. Võrreldes näiteks peatüki lõpus toodud **6. tabelit** vürst Lichnowsky diplomaatilise depeššiga, mis on esitatud **5. tabelina**.

Euroopa sündmuste ajalehekäsitluste võrdlus. Paljud ajalooõpetajad ja õpikute autorid kasutavad tähtsaid sündmusi ja muutusi käsitlevaid ajaleheartikleid, eriti oma maa 20. sajandi ajaloole keskendudes. Paratamatult tuleb neil maailmajao ajaloo euroopalikust, mitte rahvuslikust vaatenurgast käsitlemisel piirduda ajalehtedega, mis on esimeses (ja võib-olla ka teises) nende koolis õpetatavas võõrkeeles või mõnes piirkondlikult levinud keeles, näiteks vene või saksa omas. Ajaleheväljavõtteid kasutatakse üha rohkem. 20. sajandi lõpus avaldasid mitmed ajalehed ka erinumbreid, mis koondavad sajandi põhisündmusi kajastavaid artikleid.

Ka siin võib Internet avardada ajalooõpetajate kasutatavate allikate hulka. Osal Euroopa mõjukaimatest ajalehtedest on nüüdseks Internetis kasutatav

elektrooniline arhiiv. Samas on see suhteliselt uus ettevõtmine ja elektrooniliselt on arhiveeritud peamiselt vaid viimase viie kuni kümne aasta materjal. Huvipakkuvaid ajaleheväljavõtteid leidub ka veebisaitidel, mida kirjeldatakse ajaloo õpetamisel uue võrgupõhise tehnoloogia kasutamist käsitlevas peatükis. Ameerika Ühendriikide Välisministeeriumi hallatav välismaiste meediaväljaannete reageeringute (Foreign Media Reaction) sait (vt 12. peatükk) on ajalooõpetajatele vahest üks huvitavamaid ja kasulikumaid allikaid, mis pakub teavet lähiajaloo toimunud (eriti Nõukogude Liidu lagunemisele järgnenud) muutuste kohta Euroopas. Iga päev refereerivad kõigi Ameerika Ühendriikide saatkondade pressiametnikud kohalike meediaväljaannete kajastusi peamistest sündmustest ja teemadest, teevad neist kokkuvõtted, tõlgivad inglise keelde ja saadavad elektrooniliselt Ameerika Ühendriikide Välisministeeriumile, kes välismae meedia reageeringud kord nädalas oma kodulehel avaldab. Teemavalik lähtub paratamatult Ameerika Ühendriikide valitsuse erihuvidest, kuid refereeritud on väga erinevaid valdkondi ning Ameerika poliitika kriitikat ei ole välja jäetud. Aruanded hõlmavad tavaliselt sündmuste vastukajad kolme- kuni neljakümne riigi ajakirjanduses, raadios ja televisioonis. Kui vaadelda umbes viimase kümne aasta jooksul Euroopas toimunud sündmusi ja muutusi, saame teada, kuidas

- erineval poliitilisel ja ideoloogilisel positsioonil olevad valitsused ja ajalehed on reageerinud teatud sündmusele;
- meedia vastukajad on sündmuste käigus muutunud. Eriti otstarbekas on vaadelda, kuidas on muutunud vaatenurk näiteks Bosnia, Kosovo, Põhja-Iirimaa, Tšetšeenia, Küprose ja Türgi-Kreeka suhete küsimuses.

Pealtnägijate tunnistuste võrdlus. Memuaarides, autobiograafiates ja õpikutes avaldatud pealtnägijate tunnistusi tuleb võrrelda. Näiteks on tohutult materjali holokaustist, Venemaa 1917. aasta märtsi- ja oktoobrirevolutsioonist, Hispaania kodusõjast, Kreeka, Hispaania ja Portugali diktatuuri lõpust, Nõukogude invasioonist Ungarisse 1956. aastal, Praha kevadest 1968. aastal ning Berliini müüri ehitamisest ja lammutamisest. Samuti on kasulik anda õpilastele võimalus võrrelda pealtnägijate tunnistusi ajaloolaste hilisemate tõlgendustega.

Teiseste allikate võrdlus. Kui veeta paar päeva heas raamatukogus, võib koguda palju materjali, mille abil saab näitlikustada näiteks seda, kuidas eri maade ajaloolased tõlgendavad sama sündmust eri moel. **2. tabelis** toodud väljavõtted kirjutistest, mis käsitlevad 23. augustil 1939 sõlmitud Saksa-Nõukogude (Ribbentropi-Molotovi) pakti, näitavad, kuidas teiseste allikate võrdlus annab

- tihedamalt seotud pildi teatud sündmusest või muutusest,
- võimaluse vaadelda sündmusi mitme riigi vaatepunktist,
- võimaluse tutvuda ajaloo tõlgendamise olemusega.

Kuigi oletatakse, et historiograafiaga tutvumine on gümnaasiumiõpilastele liiga keeruline, peaksid nad siiski uurima, kas eri põlvkondade ajaloolased pole samu sündmusi või muutusi mõistnud erinevalt. Kas tänased briti, prantsuse ja saksa ajaloolased tõlgendavad 1919. aasta Versailles' rahulepingut samamoodi kui lepingu vastaspooled 1920. ja 1930. aastatel? Kas tänased endistes kolooniates elavad ajaloolased käsitlevad koloniaalvõimu lõppu samamoodi kui näiteks 1950. aastatel ajalugu kirjutanud teadlased?

Ebakonventsionaalsete kirjalike allikate kasutamine. Visuaalsete arhiiviallikate uurimise peatükis vaatlesime, kuidas karikatuurid, postkaardid, plakatid ja fotod võivad näitlikustada ja edastada ajastu meeleolu. Vahel kannavad nad eesmärgistatult poliitilist, ideoloogilist või mõne ühiskondliku liikumise ideed. Ka kirjalikel allikatel võib olla sama roll. Kui näiteks anda õpilastele ülesanne analüüsida mõnda poliitilist või ideoloogilist loosungit, aitab see neil mõista sõnumit, mida loosungi välja töötanud rühmitus või liikumine soovis üldsusele edastada. Eriti valgustav võib olla loosungite kogu analüüsimine. Vaadake näiteks **3. tabelis** toodud Itaalia fašistliku partei loosungeid 1930. aastate algusest.

Teatud ajajärgul elanud inimeste elustiilide uurimine kirjalike allikate abil. Suure tiraažiga ajakirjandusväljaanded, kuulutused, kataloogid, kokaraamatud ja elustiili ajakirjad on allikad, mille abil saavad õpilased uurida moesuundi, pereelu, inimeste sotsiaalseid rolle, seda, milliseid kaupu peeti esmatarbe- ja milliseid luksuskaupadeks, inimeste toitumist, ühiskonnaklassidevaheliste erinevuste taju, kombekaks, “normaalseks” ja “ebanormaalseks” peetavate käitumiste kriteeriume ning üldsuse suhtumist võimukandjaisse. Sellele uurimistööle on keeruline anda euroopalikku mõõdet, kuid kui eri maade koolid vahetavad materjale posti, faksi või elektronpostiga, võib luua huvitava kogu, mille alusel võrrelda selle sajandi eri ajajärgude elustiile.

2. tabel. Teisesed allikad 1939. aastal sõlmitud Saksa-Nõukogude paktist

Esimene allikas: nõukogude ajaloolase teos 1981. aastast

Miks aitasid Chamberlain ja Daladier Hitleril eesmärke saavutada? Nad lootsid Hitlerit lepitada sellega, et loovutasid talle osa Tšehhimaast. Nad soovisid suunata Saksamaa pealetungi ida poole, NSV Liidu suunas... Tulemusena seisis NSV Liit üksi silmitsi kasvava natsismiohuga ja pidi sõlmima Saksamaaga mittekallaletungi pakti ... mis andis NSV Liidule aega oma kaitsevõimet tugevdada.

Tsiteeritud väljaandes: R. Rees, *The Modern World* (Heinemann, 1996)

Teine allikas: briti ajaloolase teos 1996. aastast

Hiljem õigustati Ribbentropi-Molotovi pakti sellega, et see andis Nõukogude Liidule aega tugevdada oma kaitsevõimet. Arvestades, mis juhtus kaks aastat pärast pakti sõlmimist, tundub see väide usutav, kuid samas võib see olla klassikaline näide ajaloo tagantjärele tõlgendamise kohta. 1939. aastal oli tõesti võimalus, et Hitler ründab pärast lääneriikide võitmist NSV Liitu, kuid see oli vaid üks võimalustest ja mitte tingimata kõige tõenäolisem ja vahetum ... olulised on kaks märki. Esiteks on vähe tõendeid selle kohta, et Punaarmee keskendus pärast 1939. aasta augustit kaitse ettevalmistamisele... Teiseks viitavad Punaarmee üksuste 1941. aasta varasuvel paiknemise uuringud, et kaks eelnevat aastat kulusid ilmselt rünnaku ettevalmistamisele.

Allikas: N. Davies, *Europe: a history* (Oxford University Press, 1966), lk 1000

3. tabel. Poliitilised loosungid ajalooallikatena

“Usu! Kuuletu! Võitle!”

“Kel on terast, sel on leiba.”

“Ajaloos pole midagi võidetud verevalamiseta.”

“Ela ohtlikult!”

“Parem elada üks päev lõvina kui sada aastat lambana.”

“Sõda on mehele sama, mis naisele sünnitamine.”

“Fašism on üksikisiku ja rahva võimutahte hämmastavaim tulemus.”

“Fašism on organiseeritud, tsentraliseeritud ja autoritaarne demokraatia.”

“Fašism seisab ainsa väärtusliku vabaduse eest – riigi vabaduse eest ja üksikisiku vabaduse eest riigis.”

4. tabel. Kirjalike allikate analüüsi skeem

Kirjeldus. Vastake küsimustele ainult allikas toodud info alusel. Ärge proovige oletada. Näiteks vastake 2. küsimusele ainult siis, kui allikas on toodud kuupäev või aasta. Ärge oletage, et dokument kirjutati kirjeldatud sündmuste ajal.

Kontekst

1. Kes dokumendi kirjutas (tooge isikud või nende ametiseisundid)?
2. Millal see kirjutati?
3. Kellele see oli suunatud?
4. Mis laadi dokumendiga on tegu?
 - Päeviku sissekanne
 - Kiri
 - Ametlik aruanne või protokoll
 - Diplomaatiline depešš
 - Väljavõte ajalooõpikust
 - Väljavõte autobiograafiast või biograafiast
5. Tehke kirjutatust kokkuvõtte.
6. Kas allikas on sündmustele või isikutele viiteid, millest te aru ei saa?
7. Kas selles on sõnu, väljendeid või lühendeid, mida te ei tea?

Tõlgendamine

8. Kas see on esmane või teisene allikas?

Kuidas te seda teate?

- Kas allikas kirjutati sündmuse toimumise ajal või päevi, nädalaid, kuid või isegi aastaid hiljem?
- Kas dokument annab kaudseid tõendeid selle kohta, et allikas põhineb kirjutaja otsestel kogemustel või kirjeldatud sündmustes osalemisel?
- Kas kirjutaja nägi toimuvat ise?
- Kas kirjutaja võis oma ametiseisundi tõttu teada, mis tegelikult toimus?

9. Kas allikas annab kaudseid tõendeid selle kohta, kuidas kirjutaja edastatud teabe sai?

10. Kas see on teie arust usaldusväärne sündmuse kirjeldus?

- Kas tekstis on kaudseid tõendeid, mis annavad põhjust allikat usaldada?

4. tabel. Kirjalike allikate analüüsi skeem

11. Miks dokument kirjutati?	<ul style="list-style-type: none">• Kas tekstis on kaudseid tõendeid (näiteks kirjutaja nimi, ametiseisund, aadress, dokumendi pealkiri), mis aitavad kindlaks teha, miks dokument kirjutati?• Kas dokumendi kirjutamise põhjuse võib arvata selle koostamisviisist? Näiteks kellegi teavitamine, enda tarbeks märkmete tegemine sündmustest, vastamine teabenõudele, oma tegude ja otsuste õigustamine või dokumendi saajale meele järele olemine või tema pahandamine?
12. Mida saame allikast teada autori seisukohtade või arvamuste kohta?	<ul style="list-style-type: none">• Kas kirjutaja ainult teavitab olukorrast või kirjeldab sündmusi ning kas allikas on toodud ka arvamusi, järeldusi või soovitusi?
13. Kas kirjutatu on tendentslik?	<ul style="list-style-type: none">• Kas kirjutaja proovib kirjeldada sündmusi objektiivselt ja tasakaalustatult?• Kas tekstis on väiteid ja väljendeid, millest ilmnevad kirjutaja eelarvamused mõne inimrühma, isiku või seisukoha suhtes?

Seos varasemate teadmistega

14. Kas allikas toodud fakte kinnitavad muis allikais, sealhulgas teie õpikus toodud tõigad, mida te varem teadsite?

15. Kas allikas kinnitab sündmuste tõlgendust muis allikais või on nendega vastuolus?

Allikmaterjali lünkade kindlakstegemine

16. Kas allikmaterjalis on lünki, näiteks puuduvaid nimesid, kuupäevi või muid fakte, mis aitaksid teil vastata eeltoodud küsimustele?

Täiendavate infoallikate kindlakstegemine

Kas teate teisi allikaid, mis võimaldaksid selle allika lünki täita ning mille abil kontrollida selles allikas toodud teavet või sündmuste autoripoolset tõlgendust?

5. tabel. Diplomaatiline depešš vürst Lichnowskylt

Lichnowskylt Jagowile Telegramm nr 151 D.D.157	London, 24. juuli 1914 Saadetud: 21.12 Saadud: 25. juulil 1.16
See oleks soovitatav. See ei ole euroopalikus mõttes riik, vaid röövlibande.	Sir E. Grey palus mul end äsja külastada. Minister oli silmanähtavalt Austria noodi pärast endast väljas. See ületas tema arust kõik, mida ta sarnast enne näinud oli. Ta ütles, et ei ole veel saanud uudiseid Peterburist, ja järelikult ka ei teadnud, mida seal asjast arvatakse. Samas kahtles ta sügavalt, kas Venemaa valitsusel on võimalik soovitada Serbia valitsusel nõustuda Austria nõudmistega tingimusteta. Iga riik, kes nõustuks selliste tingimustega, ei oleks enam iseseisva riigina arvestatav. Ta ütles, et temal, Sir E. Greyl on väga raske pakkuda Peterburile praegu mingitki nõu. Ta võib ainult loota, et seal võtab maad mõõdukas ja rahumeelne suhtumine. Nii kaua, kui asi puudutab kohalikku tüli Austria ja Serbia vahel, nagu Teie Ekstsellents rõhutas depešis nr 1055, millele ma tuginesin vestluses Sir E. Greyga, ei puutu asi temasse, Sir E. Greysse. Asi on hoopis teisiti, kui Venemaa avalik arvamus sunnib sealset valitsust astuma samme Austria vastu.
Õige.	
Õige, sest seda nad ei ole!	Minu märkusele, et Balkani rahvaid ei saa mõõta Euroopa tsiviliseeritud rahvastega sama mõõdupuuga ning et seetõttu peab nendega suhtlema teistsuguses keeles – nagu on tõestanud nende barbaarne sõjapidamisviis – kui näiteks brittide või sakslastega, vastas minister, et isegi kui ta saaks seda arvamust jagada, ei usu ta, et sellega nõustuks Venemaa. Üle-euroopalise sõja oht tekib kohe, kui Austria tungib Serbia territooriumile. Nelja riigi vahelise sõja tulemused – ta rõhutas selge sõnaga numbrit neli, mõeldes selle all Venemaad, Austria-Ungarit, Saksamaad ja Prantsusmaad – oleksid täiesti ettearvamatud. Millega iganes asi ka lõpeks, üks on kindel: see oleks täielik nõrgestatus ja vaesumine. Tööstus ja kaubandus variseksid kokku ning kapitali jõud häviks. Tööstustegevuse kokkuvarisemine tekitaks revolutsioonilisi liikumisi nagu 1848. aastal. Noodi tooni kõrval taunis Sir Edward Grey enim selles toodud lühikest
Siis ei ole venelased ise sugugi paremad. Kindlasti ka nii läheb.	
Ta unustab Itaalia.	
Kasutu.	

5. tabel. Diplomaatiline depešš vürst Lichnowskylt

See on ülearune, kuna Austria on Venemaale asjad juba selgeks teinud ja Greyl ei ole lisada ühtegi ettepanekut. Ma ei sekku muidu, kui Austria seda mult selge sõnaga palub, kuid see ei ole tõenäoline. Ülitähtsates küsimustes ja auküsimustes ei peeta teisega nõu.

Nonsenss.

Nad võivad Pärsia Inglismaale anda.

tähtaega, mille tõttu sõda on peaaegu vältimatu. Ta ütles mulle, et on valmis koos meiega paluma Viinilt tähtaja pikendamist, mis ehk võimaldab olukorras väljapääsu leida. Ta soovis, et ma saadaksin selle ettepaneku edasi Teie Ekstsellentsile. Lisaks pani ta ette, et kui Venemaa ja Austria vahel peaksid tekkinud ohtlikud pinged, siis neli otseselt asjasse mitte segatud riiki – Inglismaa, Saksamaa, Prantsusmaa ja Itaalia – peaksid võtma enda peale Venemaa ja Austria lepitamise. Ka selle ettepaneku palus ta edastada Teie Ekstsellentsile.

Minister püüab ilmselt teha kõik, et vältida olukorra üleeuroopalisi komplikatsioone, ja ei peida oma sügavat kahetsust, et Austria noodi toon on väljakutsuv ja selles toodud tähtaeg nii lühike.

Üks teine välisministeeriumi allikas on mulle öelnud, et põhjendatud on oletus, et Austria alahindab Serbia kaitsevõimet. Igal juhul saab see olema pikk ja meeletehnik sõda, mis nõrgestab Austriat ülemäära ja kurnab ta jõust tühjaks. Samuti väidab see allikas teadvat, et Rumeenia seisukoht on ebakindel, ja et Bukarestis kõneldakse, et nad on kõigi vastu, kes ründavad.

Allikas: Esimese maailmasõja veebisaidi dokumentide jaotis (1914): <http://www/lib-byu.edu/~idh/wwi>

6. tabel. Allikad sellest, kes vastutas Esimese maailmasõja puhkemise eest

Esimene allikas. Kui Wilhelm II nägi Serbia vastust Austria ultimaatumile, mille see oli saatnud Serbiale 1914. aasta juulis, kommenteeris ta seda järgnevalt: “Viinile suur moraalne võit, kuid sellega koos kaovad kõik põhjused sõjaks.”

(L. C. F. Turner, *Origins of the first world war*, Arnold, 1970, lk 103)

Teine allikas: väljavõtte Saksa keisri memuaaridest (kirjutatud pärast sõda) Potsdami saabudes avastasin, et kantsleri ja välisministeeriumi ning kindralstaabi ülemjuhataja vahel on lahkeliid, kuna kindral von Moltke arvates pidi sõda kindlasti puhkema, samas kui kaks esimest jäid visalt oma arvamuse juurde, et asjad ei võta nii halba pööret ja eeldusel, et me ei kuuluta välja mobilisatsiooni, võib sõda vältida. Vaidlus ei tahtnud lõppeda. Alles siis, kui

kindral von Moltke teatas, et venelased olid avanud tule piiripunktide pihta, kiskunud üles piiräärsed raudteerööpad ja kleepinud üles punased mobilisatsiooniteated, avanesid diplomaatide silmad Wilhelmstrassel. See tõi kaasa nende languse ja vastupanu raugemise. Nad ei olnud soovinud uskuda sõja võimalikkusse. See näitab selgelt, kui vähe me 1914. aasta juulis sõda ootasime ja kui palju vähem veel me selleks valmis olime /.../ Meie diplomaatiline masinavärk vedas meid alt. Sõjaohtu ei nähtud, kuna välisministeerium oli nii hüpnootiseeritud /.../ oma usust rahuksse iga hinna eest, et ta oli oma arvestustest täielikult kõrvale jätnud sõja kui liitlasriigi võetava vahendi ning ei hinnanud seetõttu sõja märkide tähtsust õigesti.

Kolmas allikas: väljavõte vürst Lichnowsky memuaaridest

Kõik ametlikud väljaanded tõestavad ja seda ei lükka ümber ka meie Valge Raamat, mis oma sisuvaesuse ja -lünkade tõttu esitab meie enda vastu tõsiseid süüdistusi, et

- 1) me julgustasime vürst Brechtoldi ründama Serbiat, kuigi mängus olid Saksa huvid ja me pidime teadma maailmasõja ohtu /.../;
- 2) vahemikus 23.–30. juuli 1914 /.../ lükkasime tagasi brittide ettepanekud pooli lepitada, kuigi Serbia oli Venemaa ja Inglismaa survele nõustunud peaaegu kogu ultimaatumiga ning kahes kõne all olevas punktis saavutas kokkuleppe lihtsalt ja vürst Brechtold oli isegi valmis rahulduma Serbia vastusega;
- 3) 30. juulil, mil vürst Brechtold ilmutas meelt võetud kurssi muuta, saatsime meie ultimaatumi Peterburgi vaid sellepärast, et Venemaa oli kuulutanud välja mobilisatsiooni, kuigi Austriat ei olnud rünnatud, ning 31. juulil kuulutasime Venemaale sõja, kuigi tsaar oli andnud sõna, et ta ei luba ühelgi mehel hakata enne läbirääkimiste lõppu marssima. Seega me hävitasime tahtlikult olukorra rahumeelse lahendamise võimaluse.

Neid vastuvaidlematuid fakte arvestades ei ole ime, et kogu ülejäänud tsiviliseeritud maailm teispool Saksamaa piire paneb vastutuse maailmasõja puhkemise eest meie õlule.

Robert Stradling – briti ajaloolane, Cardiffi ülikooli emeriitprofessor.

4. Eesti ei kirjuta oma ajalugu ümber*

Toomas Hendrik Ilves

Tundub olevat ilmvõimatu võtta kahte lausesse kokku Vabadussõda, mis lõppes Tartu rahulepinguga ja Eesti Vabariigi maailmakaardile astumisega.

Siiski leiame tabava lühikirjelduse sõjavägede ülemjuhataja päevakäsust number 1308, mille kindralleitnant Johan Laidoner andis välja 28. märtsil 1920, kui ta ameti maha pani.

“Kolmteistkümme kuud võitles Eesti rahvavägi kõige raskemates tingimustes määratu suure ja tugeva vaenlase vastu, tõrjus tagasi kõik tema pealetungimised ja vabastas Eesti maa ja rahva. Vaenlane oli sunnitud meid iseseisva riigina tunnustama ja meiega rahu tegema.”

Lisaks koolipoiste, vabatahtlike, veel hiljuti Vene armees võidelnud Eesti ohvitseride ja sõdurite vaprusel aitab meid toonaste poliitikute oskus ja julgus teha õigel ajal õigeid otsuseid.

Seda julgust ja oskust oleks Eesti poliitikutel vaja läinud ka hiljem, eriti keerulistel hetkedel 1930. aastate teisel poolel.

Ometi võib Eesti olla 20. sajandi üle uhke, sest ta on kaks korda võitnud. Lisaks Vabadussõjale ka külmas sõjas. Eesti on jäänudki võitjate poolele. See peaks meil lubama suhtuda 20. sajandisse võitjate suuremeelsuse ja kindlustundega ning olla üle kaotaja alandavast hirmust.

2. veebruar annab meile õiguse ja võimaluse vaadata minevikku ning rääkida ka sellest, kuidas ajalugu võib olevikku ja tulevikkugi mõjutada.

Me mäletame enda võite. Olgu selleks Vabadussõda ja Tartu rahuleping või iseseisvuse taastamine Nõukogude Liidu varemetel. Iga rahvas ja riik peabki oma võite meeles pidama ja tähistama.

Aga kuidas suhtuda teiste rahvaste võitusesse? Eriti juhul, kui see rahvas elab siinsamas Eestis koos meiega, ja olukorras, kus nende võit ei ole üheselt meie

* Eesti Päevaleht 03.02.2007; Eesti Päevaleht Online <http://www.epl.ee/artikkel/372647>.
(Kõne on peetud Tartu rahu aastapäeval 2. veebruaril 2007 Estonia kontserdisaalisis.)

oma? Ja kuidas suhtuda nende võitusesse veel siis, kui neid tähistades rõõmutatakse tegelikult meie kaotuste üle?

Natsismi purustamine – kui kogu Euroopa võit – väärrib tähistamist. Kuid seejärel painutati pool Euroopat aastakümneteks Moskva võimu alla. See tähendas Eestile kaotusi ja kannatusi. Algul tapmisi, arreteerimisi ja küüditamisi, hiljem tagakiusamist, venestamist, hirmutamist ja vaimset vägivalda.

Ajalool on erinevad värvid

Venemaale ja ka paljudele Eesti venekeelsetele inimestele tähendab Teine maailmasõda Suurt Isamaasõda, aastaid 1941–1945, mil natsid Nõukogude Liitu ründasid ja lüüa said.

Eestile, nagu ka Lätile, Leedule ja Poolale algas Teine maailmasõda kaks aastat varem, juba 1939. aasta 23. augustil, kui Stalin ja Hitler liitlastena jagasid Euroopa oma mõjualadeks. Edasi tuli baaside leping, valitsuse kukutamine, oma riigi kaotamine ja eri okupatsioonid.

Kõik see kestis 1991. aasta augustini. Alles 1994. aasta 1. septembril, pärast viimase Vene sõduri lahkumist, saime end taas tunda peremehena omal maal.

Küsigem: kuidas sellise keerulise minevikuga hakkama saada? Retsept võiks olla lihtne: kõigil on õigus tähistada oma võite ja mälestada oma kaotusi.

Oswald Spengleri järgi on ajalugu luuletatav. Praegu me näeme, kuidas ajalugu, õigemini minevikust arusaamine on kaitsekraavide ja tankitõkete moel lahutamas Eestis elavaid inimesi.

20. sajandi sõdades ja repressioonides sadu tuhandeid inimesi kaotanud Eesti rahvas mõistab Suure Isamaasõja tähendust Vene, Ukraina ja Valgevene rahvale. Kui aga 9. mail langenuate mälestamise asemel hakatakse ülistama okupatsiooni ja koos sellega eitama Eesti rahvale osaks saanud kannatusi, siis seda me taluda ei saa.

Eesti ajalooline pilk on treenitud nägema pigem kannatusi kui saavutusi, pigem kaotusi kui võite. Hirmu ja eelarvamusi on me pilgus rohkem kui uhkust ja avatust. Me justkui võitleme oma mõttes edasi Teist maailmasõda, me võitleme edasi okupatsiooniga. Nii, nagu üks teine riik siit mitte eriti kaugel peab oma lahinguid 20. sajandil korda saadetu õigustamiseks.

Kahjuks ei taha Venemaa tunnista oma esimese presidendi Boriss Jeltsini Ungaris 1992. aasta novembris öeldud sõnu, et pärast fašismi purustamist tuli Ida-Euroopasse teine vägivalda ideoloogia. Nõukogude Liidu põhjustatud vägivalda eest vabandust palunud Jeltsin ütles, et tuleb teada oma ajalugu, sest ilma täieliku tõeta ei saa taastada õiglust ning ilma täieliku tõeta ei ole kahetsust ega andestust.

Jah, tõesti. Kahetsust kas on või seda ei ole. Täpselt niisamuti ei saa kelleltki nõuda vabandamist, sest ka vabandamine on süüme, kasvatuse ja tsiviliseerituse asi. Eesti on kahetsenud ja vabandust palunud nende kaasmaalaste pärast, kes Saksa okupatsiooni ajal sidusid end inimsusvastaste kuritegudega. Eesti kohtud on mõistnud õigust nende üle, kes Nõukogude okupatsiooni ajal mõrvasid ja küüditasid tsiviilelanikke või tapsid selja tagant metsadesse varjunud vastupanuvõitlejaid.

On solvav, kui nüüd süüdistab Venemaa Eestit ajaloo ümberkirjutamises natside kasuks. See süüdistus on vale ja ebaõiglane nende suhtes, kes võtsid relva, et kaitsta Vabadussõja lahingutes kätte võideldud vabadust. See solvab kõiki neid, kes kaotasid Saksamaa ja Nõukogude Liidu vallandet sõjas oma kodu, kodumaa, lähedased, tervise ja elu.

Eesti ei kirjuta ajalugu ümber

Ta nimelt on kirjutanud seda, mida okupatsiooniaastail siin ei lubatud kirjutada ega isegi lugeda ja mida kogu läänemaailm teadis kogu selle perioodi vältel. Probleem on pigem selles, et Venemaa enda historiograafia vaevleb endiselt neis sovetlikes fantaasiates, mida mitte keegi vabas maailmas tõsiselt ei võta. Küll aga teevad seda need, kel pole võimalik midagi muud lugeda. Sestap ei pea meie, nagu mõned soovivad, asuma “maailmale Eesti ajalugu selgeks tegema”. Tsiviliseeritud maailm on ammu seda kõike teadnud, rajades sellele ka alates 1940. aastast oma mittetunnustamispoliitika.

Samuti ei pea me üle tähtsustama neid Eesti vastu suunatud meeleavaldusi ja ähvardusi, mis lähtuvad meie naaberriigist. Selle asemel tundkem muret, et enam kui 15 aastat pärast iseseisvuse taastamist napib meil teaduslikult läbi uuritud andmeid selle kohta, kes ja mida okupeeritud Eestis aastatel 1945–1991 siis ikkagi täpselt tegi.

Seepärast ei tasu ka imestada, miks suur osa Eesti elanikkonnast mõistab meie ajalugu halvasti või teisiti. Põhjalik ja eri keeltesse tõlgitud lähiajalugu on samuti üks püstitamist ootav vaimne vabadus- või mälestussammas. See aitab meil kõigil, ka meie vene ja muust rahvusest kaasmaalastel, aru saada, mis siis õieti toimus.

President Meri ellu kutsutud inimsusvastaste kuritegude uurimise rahvusvaheline komisjon on koostanud ja üllitanud oma esimese mahuka kogumiku, mis kirjeldab ajavahemikus 1940–1945 Eestis toime pandut. Oodata on 1940-ndate teise poole kirjeldust.

Aga sellega me ei tohi piirduda. Kogu Nõukogude okupatsiooni periood täispikkuses tuleb võtta luubi alla. Ka need ajad, mis meile meeldida ei pruugi, mil kogu süü ei lasu vaid väljast tulnud okupantide õlgadel.

Kollaboratsioon Eestis on niisama vähe läbi valgustatud kui Venemaal tema roll okupeeritud aladel. Kui me ei taha langeda sellesesamasse ajaloo valikulise käsitlemise lõksu, mida me näeme idas aset leidmas, peame ka meie ausalt ja igakülgsest uurima Eesti ajalugu kuni augustini 1991.

Ajaloo uurimine ja minevikust aru saamine, mu kallid kaasmaalased, on hoopis olulisem ja vaevanõudvam töö kui mälestusmärkidega sõdimine. Ja seda tööd ei tee meie eest ära mitte keegi.

Pronkssõdur pole lahendus

Me räägime ebaõiglusest, sellest, kuidas Eestit absurdsete argumentidega süüdistatakse. Ebaõiglane on ka see, kui Eesti poliitikud annavad järele kiusatusele saada lisahääli ja kasutavad ajalugu pigem malaka kui õpikuna.

Kahjuks oleme seda möödunud aasta kevadest näinud. Nii oleme jõudmas olukorda, kus Eesti ise jagab oma oponentidele padruneid meie enda pihta tulistamiseks.

Niinimetatud pronkssõduri puhul on tekkinud olukord, mida Augustinus ise loomustanud sõnadega: see kõik on ühevõrra õige just seepärast, et see on ühevõrra vale.

Olukorras, kus paljud Eestis elavad noored ei pea Nõukogude Liitu mitte okupandiks, vaid vabastajaks, seisab me ühiskond silmitsi tõsise probleemiga. Seda probleemi pronkssõduri kõrvaldamine või paigalejätmine ei lahenda.

Mõelgem pigem sellele, mida kõik me oleme saavutanud oma 15 aasta taguse võiduga. Me ei pea muretsema absurdi ja libasüüdistuste pärast; selle üle, kas ja kuidas see mõjutab Eesti pääsemist Euroopa Liitu või NATO-sse. Meid mõistetakse ja me oleme kindlalt Euroopa Liidus ja NATO-s sees.

Me ei pea reageerima solvangutele ja jaburustele, me võime sellest kõigest üle olla. Me elame vabas ja demokraatlikus riigis, mille oleme ise loonud. Meie ajalugu kogu oma hiilguse, aga ka häbiväärsete plekkidega on avatud.

Ma kutsun Eesti avalikkust ja poliitikuid tarkusele ja väarikusele. Vaadake tulevikku, nähkem seal olulist nii Eestile, Euroopale kui ka kogu maailmale!

Kuid seejuures ei tohi me unustada minevikku, eriti neid mehi ja naisi, kellele võlgneme võidu Vabadussõjas ja oma riigi. Ainult meie endi suutmatuse kokku leppida on jätnud Eesti vabaduse eest langenud väärilise austuseta. Vabadussammast ei ole siiani. See tähendab, et me pole ka osanud tähistada järeltulevatele põlvetele meie võite.

Rajagem nüüd Vabadussammast lõpuks ometi väarikasse kohta!

Süütame küünlad Vabadussõjas langenute haudadel ja mälestusmärkide juures nii täna kui ka 24. veebruaril. Heiskame riigilipud ja rõõmustame. Sest kokkuvõttes oleme ju võitjad meie, kõigi oma kaotuste ja kannatuste kiuste.

Toomas Hendrik Ilves – Eesti Vabariigi neljas president (alates 2006. aastast)

5. Eesti ja Vene kodusõja Petrogradi rinne aastail 1918–1920*

Karsten Brüggemann

Kodusõja historiograafia hakkab üle saama vanast lihtsustatud kujundist, et see sõda oli eranditult punaste ja valgete kokkupõrge. E. Lissitski kuulsast plakatiist “Löö valgeid punase kiiluga” sai oma dihhotoomilise selguse tõttu hiljem omamoodi müütiline nõukogude riigi loomise sümbol. Ainuüksi kõigi enam-lusevastaste jõudude nimetamine ühise nimetusega “valged” alates menševikest ja lõpetades mustsadalastega näitab selle kujundi kunstlikkust. Ühendas ju Vladimir Lenini vaenlasi pelgalt enamlusevastasus, kuid seda oli vähe, et neid tõepoolest ühise idee ümber koondada. 1917. aasta Vene ühiskond oli liiga kiltlustatud ning inimeste kujutlused õnnelikust tulevikust erinesid suurel määral. Lisaks sellele, nagu näitas revolutsioonide aasta, ei suutnud parteid avaldada mõju rahvamasside süvaliikumisele¹. See polnud juhus, et 1918. aasta lõpuks võtsid kodusõja rindel valgete poolel võimu enda kätte sõjaväelased ning samal ajal kehtestati punaste leeris range sõjaväeline distsipliin revolutsiooni kaitseks. Üldtunnustatud võimu kadumisega ning iseseisvate sõjaväeliste üksuste tekkimisega maa äärealadel läks Venemaa kriisist väljumisel vägivalda teed.

Lisaks klassikalistele Vene revolutsiooniliste sõdade värvidele on ennast kõige rohkem ilmutanud rohelised, kelle sümboliks kujunes isake Mahno. Talupojad võtsid sõjast osa erineval moel ning see osalus väljendus ka riigi eri piirkondades erinevalt².

Sõda käis tol ajal igal pool. V. N. Brovkin on eristanud “rindejoonega sõda” punaste ja valgete vahel, “tundmatut sõda” roheliste vastu ning punaste ja valgete ühist “nähtamatut sõda” enamlusevastaste vasakpoolsete jõudude vastu³. Lisaks neile käis veel “rahvuslik sõda” – sõda impeeriumi tükeldamise vastu, mida pidasid peaaegu kõik selles osalevad venelased ning mis üha enam ja enam (peaaegu kuni Nõukogude-Poola sõjani) muutus riikidevaheliseks sõjaks. Mõned lagunenud impeeriumi rahvad, keda kirjanduses tuntakse “rahvuslike separatistidena”, mängisid siiski palju suuremat konstruktiivset rolli kui kõik Vene fraktsioonid kokku. Kasutades keskuse võimuvaakumit, et väljuda keisririigi rahvusvälistest piiridest, suurendasid rahvusrühmad ühest küljest mingiks ajaks segaduste vältel tekkinud kaost⁴; teisest küljest püüdsid just nemad sel perioodil organiseerida kodakondsusruumi koos uue riigikodanike ühtsustunde loomise vormidega, toetudes mitte relvastatud vägivallale, vaid demokraatliku poliitilise käitumise tingimuste loomisele. Meenutamist vääriavad ennekõike Soome ja Eesti, kus endise impeeriumi elanikkond sai juba 1918.–1919. aastal

* Эстония и Петроградский фронт гражданской войны в 1918 – 1920 гг. Вопросы истории № 5, 2007.

võimaluse osaleda vabadel demokraatlikel valimistel kohalikesse asutavatesse kogudesse, mis lõppkokkuvõttes täitsid oma peamise ülesande – töötada välja uute rahvusriikide põhiseadused.

Revolutsiooniliste sõdade tules sündinud Eesti Vabariigi tekkimise valgustamine Eesti, Vene, Saksa ja Ameerika arhiivimaterjalide põhjal võimaldab ületada selle teema uurimise traditsioonilise piiratuse. Kuigi Eesti teadlased uurisid juba 1920. ja 1930. aastail Eesti Vabadussõda ning ennekõike Eesti võitu Baltikumi sakslaste üle 1919. aasta juunis ja Tartu rahulepingu sõlmimist Nõukogude Venemaaga 1920. aasta veebruaris, ei kajastatud Eesti rolli Vene kodusõjas Petrogradi rindel nende töödes vääriliselt.

Nõukogude ajalookirjandusel oli eriti alates 1930. aastaist oma suunitlus. Silma paistavad kaks tööd, mis sisaldavad detailset analüüsi kodusõja loode-rindel toimunud sündmustest, kuid neiski on konflikti Eesti-poolne osa nõrgalt kajastatud. A. V. Smolini uurimus (1999)⁵ annab teadlaste kasutusse väärtuslikud algallikad, kuid peab Eestit üksnes Antandi marionetiks, nagu n-ö klassikaline Nõukogude historiograafia on pidanud valgeid. Kuni A. Smolini doktoriväitekirja ilmumiseni oli sel teemal vene keeles tähtsaim uurimus N. Kornatovski töö, välja antud sündmuste 10-aastaseks juubeliks, mida käsitleti kui kirjanduslikku monumenti revolutsioonihälli kaitsjatele kindral N. N. Judenitši valgete vägede eest⁶. Kõigele vaatamata on selles töös rohketele algallikatele tuginedes esitatud neutraalne pilt vaenlasest, mis on veel vaba stalinliku ajalookirjanduse šabloonidest.

See teema on köitnud ka Inglise ajaloolasi ning Saksa uurijaid, kellest paljud pärinesid Baltikumist. 1970. aastail Balti ajalookomisjoni välja antud kogumikud sisaldavad uurimusi Balti riikide poliitikast, nende suhetest kohalike Saksa jõududega ning Berliini poliitika rollist⁷. Kolmas köide, mis pidi olema pühendatud Judenitši sõjakäikudele, ei näinud kahjuks ilmavalgust. Viimastel aastatel on ilmunud venekeelsed kirjanduse nimestikud ja ajalooallikate publikatsioonid. Viimane uurimus sel teemal on Eesti ajaloolaselt Reigo Rosenthalilt, kes on uurinud valge Loodearmee organisatsiooni ja sõjalist tegevust Eesti arhiivide materjalide põhjal⁸.

Kodusõja kujutamine poleks täielik ilma Eesti vaateta, mis erines oluliselt nii domineerivast Vene seisukohast kui ka sellest, millisena nägid olukorda Venemaal Antandi juhtivad ringkonnad. Eesti valitsuse jaoks ei olnud niivõrd oluline, kes võidab Vene kodusõja, kas enamlased või nende vaenlased, kui-võrd riigi iseseisvus ja tema piiride kaitse. Just seepärast läks ta piiratud sõjalise koostöö riskile valgetega ning pidas samal ajal rahuläbirääkimisi punastega. Niisugune poliitika ei olnud lihtne põhimõttelagedus, mille kutsus esile isikliku positsiooni nõrkus. Eesti juhtkond viis oma võimaluste piires ellu iseseisvat ratsionaalset poliitikat, mille eesmärk oli leida võimalus sõjast väljuda ning tagada rahulik rahvusriigi ülesehitamine ja piiride turvalisus.

Eesti iseseisvuse eeltingimused. Eesti riiklikku iseseisvust on dateeritud 1917. aastaga. Revolutsioonikalendris on eestlasi mainitud seoses 26. märtsil (8. aprillil) toimunud Peterburi eestlaste demonstratsiooniga koori ja orkestri saatel ning sinimustvalge lipu all. Seda rahvuslikku meeleavaldust, kus osalejad esitasid veel alles demokraatliku föderatsiooni ja Eesti kubermangule suurema autonoomia andmise nõude, meenutatakse meeleldi eesti kirjanduses⁹, kuigi selle poliitilist tähendust on raske täpselt määratleda. Sellegipoolest kinnitas Ajutine Valitsus juba 30. märtsil (12. aprillil) paljuski tänu headele suhetele, mis olid G. Lvovi kabinetis I ja IV Duuma eestlastest saadikuil Jaan Tõnissonil ja Jaan Raamotil, otsuse “Eestima kubermangu administratiivse juhtimise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta”¹⁰. Selle määruse alusel liideti Liivimaa kubermangu põhjapoolsed maakonnad Eestimaaga, mille tagajärjel olid kõik eestlaste asualad esimest korda ajaloos ühendatud üheks haldusüksuseks. Endisest Tallinna linnapeast advokaat Jaan Poskast sai juba märtsi alguses uus kubermangu komissar ja esimene eestlane, kes oli etnilise põhimõtte järgi loodud provintsi eesotsas. Selle asjaolu mõju edasistele sündmustele ning kirjaoskaja rahva psühholoogiale ja eneseteadvusele ei tasuks alahinnata – rahval oli nüüd rahvuslikuks arenguks oma territoorium.

Vaevalt soovis Ajutine Valitsus selle sammuga, mis tehti seoses sõjaga Sakamaa vastu, ergutada Eesti rahvusliku eneseteadvuse arengut; ta soovis ennekõike teha lõpu sajanditevanusele baltisaksa aadelkonna ülemvõimule selles piirkonnas. Tehti lõpp tsaarivalitsuse traditsioonile toetuda Saksa aadelkonnale, kelles nad olid näinud korra ja isevalitsusliku võimu lojaalsuse tagajat Baltimaades. Kuid vürst Lvovi valitsus ei sõandanud seda provintsi halduslikus mõttes täielikult võrdsustada ülejäänud Venemaaga – semstvoid Eestimaal ei loodud. Põhjuseks oli see, et Tallinnas oli juba loodud töölissaadikute nõukogu ning valitsus otsis võimalusi, et tugevdada Eesti kodanluse lojaalsust Petrogradile. Seepärast loodi semstvo asemel kubermangu juhtimiseks nn maanõukogu (Maapäev), mis oli valitav võimuorgan. Muide, mitmeastmelise valimissüsteemi tõttu ei olnud valimised lõpuni demokraatlikud¹¹.

1917. aasta märts oli tähelepanuväärne selle poolest, et Baltimaade põhjapoolseimas kubermangus toimus omamoodi vaikne rahvuslik revolutsioon. Küsimus võimu lõplikust eestlaste kätte minemisest rippus aga mõnda aega veel õhus. Kuigi Saksa aadelkond loobus vabatahtlikult kubermanguvalitsuse valimistel osalemisest, pani ta üha enam lootusi sakslaste võidule sõjas, eriti pärast 1917. aasta oktoobrisündmusi Venemaal. Tõepoolest, pärast enamlaste lühikest valitsemist järgnes Saksa okupatsioon 1918. aasta veebruarist novembrini. Kuigi Saksa sõjaväelased ei tulnud alati vastu kohaliku aadelkonna huvidele, kadus viimaste ülevõim kubermangus lõplikult selle sõna otseses mõttes alles 1919. aasta sügisel radikaalse maareformi tagajärjel, mille viis ellu juba Eesti rahvuslik valitsus. 1917. aasta sügisel ergutas Eesti poliitilist eliiti võtma kurssi täielikule riiklikule iseseisvusele ühelt poolt just Saksa okupatsiooni oht (nad hõivasid Riia 21. augustil (3. septembril)) ning teiselt poolt hiljem järgnenud Venemaa Asutava Kogu laialisaatmine enamlaste poolt.

Selleks ajaks olid kubermangus poliitilised jõud ümber paigutunud. Mitteenamlikud vasakpoolsed parteid läksid külje kõrval koos rahvuslike demokraatidega, nõudes rahvuslikku iseseisvust, ning isegi Eesti esseerid nõudsid Tallinna Asutavalt Kogult iseseisvat Eesti töölisvabariiki. Eesti enamlased, kes kogusid 1917. aasta novembris Venemaa Asutava Kogu valimistel peaaegu 40% häältest, olid ainsaks parteiks, kes ei astunud välja Eesti iseseisvuse poolt. 1918. aasta alguseks kaotasid nad märkimisväärse osa senisest valijate toetusest. Põhjus oli, et nad kuulutasid revolutsioonilise terrori välja mitte ainult Saksa parunite, vaid ka Eesti kodanluse esindajate vastu ning nõudsid maal kollektiivsele majapidamisele üleminekut ja ajakirjandusvabaduse piiramist. Jaanuari lõpus, juba esimesel Eesti Asutava Kogu valimispäeval jäid enamlased oma tulemustes kaotajateks, suutes koguda isegi nende poolt meelestatud keskustes mitte üle 40% häältest. Enamlaste arvates ei kajastanud valimised töölisklassi huve. Maanõukogu (Maapäeva), kes kuni selle laialisaatmiseni enamlaste poolt 1917. aasta novembris jõudis ennast kuulutada kõrgeimaks võimuks Eestis ja kes tegutses kuni Eesti Asutava Kogu kokkukutsumiseni, arvas, et just tema ongi kõrgeim võimuorgan. Maanõukogu poolt moodustatud Eestimaa Päästekomitee võttis initsiatiivi enda kätte ja siis, kui punased väed sakslaste pealetungi eest taganedes Tallinnast põgenesid, kuulutas 1918. aasta 24. veebruaril Eesti iseseisvaks¹².

Saksa okupatsioonivõim suhtus Eesti iseseisvuse ideesse eitavalt ning see mängis suurt osa Eesti erinevate poliitiliste veendumustega noorte intellektuaalide ühinemises iseseisvuse eest, mis muutus eriti käegakatsutavaks 1918. aasta keskpaigaks¹³. Saksa okupatsiooni ajal saavutati selles küsimuses üksmeel ka sõjaväeringkondadega. 34aastane tsaariarmee polkovnik Johan Laidoner, kellest 1918. aasta lõpus sai Eesti armee ülemjuhataja, oli tüüpiline oma põlvkonna esindaja. Ta oli veendunud, et eestlastel nagu teistelgi väikerahvastel tuleb võidelda iseseisvuse eest. J. Laidonerist sai selles sõjas Eestimaa kangelane, kes suutis õigesti hinnata riigi olukorda, nagu näitas 1919. aasta. Just nimelt võit Vabadussõjas sai põhiliseks teguriks, mis tingis rahva toetuse rahvusriigi ideele. Venemaa kodusõja Petrogradi rinne oli ses mõttes vähem tähtis kui eestlaste võit Võnnu all 1919. aasta juunis Saksa landesveeri ehk nn balti parunite üle. Pärast nelja sõja-aastat ilmutasid eestlased selles lahingus ootamatult suurt indu, mis peegeldas selgelt sotsiaalset vastuolu Baltimaades, mis oli 19. sajandi teisest poolest hakanud muutuma rahvustevaheliseks vastasseisuks. Eesti osalemine Venemaa kodusõjas ei jätnud rahva teadvusesse sellist jälge kui võit sakslastest verivaenlaste üle.

Sõja esimene etapp. Pärast Saksamaa kapituleerumist ja sõjategevuse lõppemist lääneriindel puhkes sõda Ida-Euroopas uue jõuga. Põhjuseks oli nii Bresti rahuga kehtestatud süsteemi kokkuvarisemine kui ka revolutsiooniga esile kutsutud tsentrifugaaljõud. Mõneks ajaks tekkis Eesti territooriumil jälle kaksikvõim. Ühel pool oli Eesti Ajutine Valitsus Tallinnas. Ajutine Valitsus oli saanud oma

volitused 1918. aasta veebruaris riigi iseseisvuse välja kuulutanud Päästekomitee liikmetelt, see tähendab võimu järjepidevuse alusel. Teisel pool seisis Eesti Tööraha Kommuun Narvas. Kommuuni olid Eesti enamlased asutanud 1918. aasta 29. novembril. Kommuun ei varjanud algusest peale oma sõltumist Moskvast. Tema klassivõitluse loosungid ei vastanud suurema osa elanike arusaamadele rahvuslikest huvidest. Noores Eesti ühiskonnas, kes oli koondunud ühise sotsiaalse ja rahvusliku vastuseisu pinnal Saksa aadelkonna vastu, ei olnud viha omanikest ekspluataatorite vastu niivõrd välja arenenud, et enamlaste loosungeid oleks võetud tõsiselt. Lubadused luua kollektiivne majapidamine hirmutasid Eesti talupoegi, kes olid aastakümneid unistanud saada maaomanikeks.

Sellele vaatamata oli Eesti Ajutise Valitsuse tegevus mõnda aega (1918. aasta novembrist detsembrini) halvatud, sest ikka veel toimiv Tallinna Nõukogu tegi aktiivselt punast agitatsiooni ning riigi idapiiril algas Punaarmee pealetung. Hirmus enamliku riigipöörde pärast soovitas peaminister Konstantin Päts oma valitsuse liikmetele isegi mitte ööbida kodus¹⁴. Tallinna enamlased jätkasid agitatsiooni ilmselt seepärast, et neil ei jätkunud jõudu tõsiseks ülestõusuks ega olnud ka püsivaid kontakte seltsimeestega Eesti Tööraha Kommuunist¹⁵.

Samas ei õnnestunud Ajutisel Valitsusel eestlasi isegi kõigi 21–24aastaste meeste sundmobiliseerimisega koondada sõjaks Punaarmee vastu. Oodatud 25 000 nekruti asemel tuli ainult 13 000. Polnud kedagi, kes täitnuks valitsuse otsuseid; ei olnud kedagi, kes võidelnuks desertöõrlusega, kuigi väejooksikuid ähvardas seaduse järgi 15 aastat sunnitööd¹⁶. Näiteks ei jooksnud Narva rindele saabunud 2500 sõdurist laiali üksnes 500. Hiljem, esinedes Eesti Asutava Kogu ees, seletas K. Päts seda nähtust lõhega ühiskonnas: talurahvas lihtsalt ei soovi võidelda linlaste huvide eest¹⁷. 20. detsembril otsustas Eesti Ajutine Valitsus lõpuks lubada igale sõdurile maatüki¹⁸. Sellega püüdis ta esimest korda meelitada talurahvast Eesti iseseisvuse idee poolele ja anda talupoegadele võimalus tunda ühtsust rahvusliku valitsusega.

Samal ajal otsustas valitsus teha lõpu kommunistlikule agitatsioonile ning pani 18. detsembril kinni Tallinna Nõukogu. Mitte juhuslikult ei toimunud see pärast seda, kui Inglise sõjalaevad olid külastanud pealinna sadamat, et demonstreerida Londoni valmisolekut osutada Eestile sõjalist abi. 23. detsembril määrati polkovnik Laidoner sündiva Eesti armee ülemjuhatajaks ning sõjavägi, kes seni oli allunud veidi kaoatilisele kollektiivsele juhtimisele, läks üle ühe juhi alluvusse¹⁹.

1918. aasta lõpuks oli Punaarmee pealetung Kornatovski väljendit kasutades “jõuetuks muutunud” moonavoovide puudumise tõttu²⁰ ning sõjaline initsiatiiv läks üle Eesti armeele, kes mõne nädalaga vabastas punastest mitu linna. Eestlaste poolel võidelnud Skandinaavia maadest, eelkõige Soomest pärit vabatahtlike panus ei olnud sõjalises mõistes väga suur. Nende distsipliin oli niivõrd käest ära, et isegi K. Päts kurtis, et soomlased pidasid end üleval nagu vallutatud maal. Tähtis oli hoopis muu, nimelt see, et soomlased, rootslased ja taanlased andsid eestlastele n-ö füüsiliselt mõista, et nad ei ole Punaarmee vastu võidel-

des üksi²¹. Selle tagajärg oli, et 1919. aasta 24. veebruariks – Eesti iseseisvuse väljakuulutamise esimeseks aastapäevaks – jäi enamlik Eesti Tööraha Kommuun ilma oma territooriumist. Pärast seda, kui eestlased olid veebruari alguses vallutanud Võru, pidi ta põgenema Nõukogude Venemaale. See tähendas Eesti kodusõja lõppu ning selles võitsid rahvuslikud jõud. Aprilli lõpus ja mai alguses järgnenud ägedad lahingud lõunas olid juba Eesti Vabadussõja etapp, mille eesmärk oli allutada valitsusele kogu Eesti territoorium, ning see kestis kuni 1920. aasta alguseni. Selle esimene järk lõppes 1919. aasta 30. mail, kui J. Laidoner teatas oma telegrammis Asutavale Kogule, et Eesti on vaenlase vägedest vabastatud²². Eestlaste võidule aitas kaasa valgete esimene pealetung Petrogradile, seega muutus ka Eesti Vabadussõda Vene kodusõja oluliseks osaks.

Valgete sõjaväeüksused Eestis. Nagu öeldud, ei soovinud Saksa okupatsioonivõim kuuldagi Eesti iseseisvusest. Selles suhtes ei erinenud tema seisukoht nende Vene ohvitseride arusaamast, kes 1918. aasta oktoobris astusid Pihkvas sakslaste abil loodud Vene Põhjakorpusesse, kes pidi hoidma kaitset enamlaste vastu²³. Eesti Ajutise Valitsuse novembriistungite protokollidest on näha, et ta andis endale aru Vene Põhjakorpuse vaenulikkusest. Alles pärast seda, kui punased olid korpuse novembri lõpus purustanud, muutis Tallinna valitsus kiiresti oma suhtumist valgetesse ning sõlmis 6. detsembril Vene Põhjakorpuse riismetega, kes olid leidnud varjupaiga Eesti territooriumil, kokkuleppe ühise võitluse kohta “enamlaste ja anarhia vastu”. Kokkuleppe järgi nõustusid Vene väed astuma Eesti armeesse ja sõdima noore vabariigi julgeoleku nimel. Vene korpuse juhtkond eesotsas polkovnik H. von Neffiga kohustus samal ajal mitte sekkuma Eesti siseasjadesse, mis tähendas kaudselt riigi iseseisvuse tunnustamist²⁴. 1918. aasta lõpuks oli Ajutine Valitsus, kellel polnud veel võitlusvõimelist armeed, sunnitud kasutusele võtma vastuolulisi meetmeid. Lisaks kokkuleppele Vene korpusega, mille ohvitserid võitlesid suuremas osas “ühtse ja jagamatu Venemaa” eest, st Eesti iseseisvuse vastu, sõlmis ta veel kokkuleppe baltisakslastega (Balti pataljoni), kellelt ei olnud samuti oodata toetust Eesti iseseisvusele²⁵.

Niisiis, sellest ajast, kui Omskis tuli võimule ülemjuhataja A. V. Koltšak, kes kavatses taas alustada sõda “ühtse ja jagamatu” eest, kujunes endises Läänemere krais enamlastevastane sõjaline liit valgete ja Tallinna “separatistide” vahel, ning see koostöö oli partneritele ootamatult viljakas. J. Laidoneri aktiivse kaitsesõja strateegias mängis Vene Põhjakorpus tähtsat osa: ta pidi võtma enda peale Punaarmee-vastase võitluse peamise raskuse Vene territooriumil²⁶. Mitte juhuslikult ei viinud Eesti vägede ülemjuhataja Balti pataljoni sakslasi venelaste operatiivjuhtimise alla kohe pärast seda, kui Vene Põhjakorpus paigutati teisele poole piiri. Sellisel moel pidi Põhjakorpus sekkuma Venemaa sisekonflikti, olles samal ajal J. Laidoneri plaani kohaselt Eesti piiri kaitsja.

Vene vägede väljaviimist Eesti territooriumilt peeti oluliseks poliitilistel kaalutlustel, kuna valitsus ei usaldanud korpuse juhtkonda²⁷. Ses mõttes on raske nõustuda V. I. Musajeviga, kes on korranud järeldust selle kohta, nagu oluks

Tallinna valitsusel Venemaale mingeid territoriaalseid nõudmisi²⁸. Tõsi, läbirääkimistel Soome Eesti Abikomiteega O. V. Louhivuori juhtimisel räägiti 1919. aasta veebruaris Petrogradi vallutamisest Soome-Eesti vägede poolt. Kuid see plaan ei võinud arvestada ei ametliku Soome toetusega ega ka rahalise abiga Antandilt, kes tollal toetas veel valgeid nende võitluses jagamatu Venemaa eest. Pealegi ei olnud Eesti valitsus, kes ootas, et suurriigid tunnustavad Eesti iseseisvust, valmis saatma armeed Venemaale. Just nendest poliitilistest kaalutlustest juhendus J. Laidoner, kui ta keeldus pikaajalisest sõjast Vene territooriumil. Ta hakkas rääkima isegi rahulepingu sõlmimise võimalikkusest Moskvaga, kuigi tema veendumuste järgi oli kõigepealt vaja puhastada enamlastest Petrograd, Pihkva ja Dno. Petrogradi vallutamisest ei saanud ilma Antandi nõusolekuta olla juttugi, seepärast oli vaja organiseerida Eesti idapiiril valgete venelaste valitsemise all olev puhvertsoon. Selles seisneski lõppude lõpuks tema aktiivse kaitsesõja strateegia poliitiline eesmärk²⁹.

Põhjakorpuse juhtkond, koosnedes enamikus baltisaksa päritolu ohvitseridest, sõltus täielikult J. Laidonerist ning püüdis seepärast mitte astuda avalikult Eesti iseseisvuse vastu. Eesti venelaste tsiviilesindajad delegeerisid 1919. aasta veebruaris valitsusse advokaat Aleksei Sorokini, kes asus juhtima Rahvasajjade Ministeeriumi, ning tunnistasid sellega pärast pikka kõhklemist uut võimu³⁰.

Sellele vaatamata otsis Põhjakorpuse juhtkond finantsilist ja organisatsioonilist abi väljastpoolt Eestit. Nende lootused olid seotud Judenitšiga, kes oli seni edutult püüdnud luua Vene sõjaväeorganisatsiooni Soomes. Smolin on üksikasjalikult kirjeldanud Helsingi valgete keskuse kujunemist Judenitši juhtimise all³¹, kuid kuni 1919. aasta suveni jäi Judenitš kindraliks ilma armeeta. Kõik tema katsed saada palvete või ähvardustega oma kontrolli alla Vene Põhjakorpus said eitava vastuse, sest Eesti valitsus ei olnud valmis loobuma talle kasulikest lepingutingimustest Põhjakorpusega. Judenitši Sõjalis-Poliitiline Keskus lubas omalt poolt 1919. aasta veebruaris ainult ähmaselt sõnastatud "Eesti rahva ajutise valitsuse iseseisva tegevuse täielikku tunnustamist"³². Isiklikus kirjas J. Laidonerile kinnitas Judenitš, kes ei unustanud viisakalt meelde tuletada nende ühist teenistust Kaukaasias, et ta ei anna Põhjakorpusele kunagi korraldust pöörata täägid Eesti vastu³³. Kuid J. Laidoner oli ikkagi veel Eesti armee ülemjuhataja (Vene Põhjakorpus kuulus Eesti armee koosseisu) ning tajus kindrali sõnu kui sekkumist oma asjadesse. Eestlaste usaldamatus Judenitši vastu oli muide põhjendatud: Judenitš kasutas oma kirjades valgete esindajatele lääne pealinnades teistsugust keelt, rääkides Eesti "tühisest suurusest"³⁴.

Eesti valitsus eelistas pidada läbirääkimisi kodanike poliitilise ühendusega, mis moodustati vandeadvokaat N. N. Ivanovi ja IV Riigiduumaa saadiku, progressistist (varem kadett) vürsti S. P. Mansõrevi eestvedamisel. Ühendus püüdis Eesti iseseisvuse tunnustamise kaudu saada poliitilist kontrolli Vene Põhjakorpuse üle. Tundub, et eestlased nägid just neis oletatava puhverriigi (keskus Pihkvas) potentsiaalset juhtkonda ning usaldusväärsemat (ja võib-olla ka vähem mõjukat) liitlast kui Judenitš³⁵. J. Laidoner rõhutas korduvalt poliitiliste kaa-

lutluste ülilusikkust sõjaliste üle, mis oli erandlik nähtus kodusõja ohvitseri kohta, ning kinnitas taas, et Vene Põhjakorpuse saatus sõltub sellest, kas nad tunnustavad Eesti iseseisvust³⁶.

Just selles seisneb Vene kodusõja ja Eesti Vabadussõja peamine erinevus: viimase lõppeedmärk ei olnud kukutada enamlasti ega olnud see ka põhimõtteliselt bolševismivastane, vaid muutus selliseks üksnes seepärast, et Punaarmee alustas 1918. aasta novembris sõjategevust Eesti vastu. Eesti Vabadussõda ei olnud ka venevastane sõda. Ta oli seda üksnes kaudselt seoses sellega, et riigi juhtkond püüdis tagada Eestile ohutut lahkulöömist Vene riigist. Kuid valge liikumise liidrid ei mõistnud, et nende ühistel huvidel eestlastega olid omad piirid ning et just nimelt need, keda nad nimetasid “kriminaalkurjategijate jõuguks” Tallinnas (Judenitši sõnadega)³⁷, võisid sisuliselt dikteerida enamlastevastase võitluse tingimusi sellel rindel. Judenitši positsioon koostöölabirääkimistel eestlastega ei pakkunud enam Tallinnale mingit kasu. Üldiselt võib selle kokku võtta nii: las eestlased aitavad meil, valgetel, sõjalises plaanis vabastada Petrogradi ning pärast saavad nad meilt poliitilise tasu – “täieliku tegutsemisvabaduse” või kultuurilis-poliitilise autonoomia. Samas olid eestlased oma riigi ülesehitamisega jõudnud 1919. aasta kevadel uuele arengutasemele: endisel Venemaa äärealal võttis riigi poliitilise saatuse määramise enda kätte demokraatlikult valitud Asutav Kogu.

Asutava Kogu valimised, mis toimusid Punaarmeeaga peetava sõja ajal 5.–7. aprillini 1919, olid esimeseks rahvahääletuseks rahvusliku poliitika projektis, mille nimi oli Eesti ning mille oli välja töötanud Eesti eliit. Valijad osalesid oma poliitilise olemasolu korraldamises rahvusliku enesemääramise alusel. “Maa ja rahu” – see oli päevakajaline revolutsiooniline loosung ka 1919. aasta Eesti jaoks. See garanteeris Eesti sotsiaaldemokraatidele võidu ennekõike sõdurite seas, kellelt nad said 41,1% hääli (üldse kogusid nad terves riigis 33,2%). Koos tööerakondlastega (25,1%) moodustasid sotsiaaldemokraadid veenva vasakpoolse enamuse, samal ajal kui Eesti esseerid, kes esindasid (valimiste boikoteerimise tõttu enamlaste poolt) kõige radikaalsemat alternatiivi, said ainult 5,8% häältest. Veel vähem hääli kogus peaminister K. Pätsi juhitud Maaliit (4%), kes mängis 1919.–1920. aastal vaid opositsiooni rolli³⁸.

Rahu ja piiride turvalisuse tagamine ei sõltunud ainuüksi Eesti tahtest, vaid oli tihedalt seotud Venemaa kodusõjaga, mis muutus üha rohkem rahvusvaheliseks. Uus peaminister Otto Strandman, kes esindas tööerakondlasti (sotsiaaldemokraadid eelistasid saata oma esindaja Asutava Kogu esimehe kohale), teatas 12. mail, et tema valitsus peab olulisimaks küsimuseks rahu sõlmimist Moskvaga, kelle poliitikat nimetas ta “Vene Nõukogude imperialismiks”. Rahu sõlmimine ei tohtinud aga isoleerida Eestit teistest riikidest, kes toetasid teda moraalselt ja materiaalselt³⁹. Eesti ei saanud tõepoolest sõlmida rahulepingut Lenini valitsusega ilma Antandi seisukohti arvestamata, kuigi juba alates aprillist lõi ta mitteametlikud kontaktid Moskvaga. Sõja jätkumine Eesti idapiiril vastas mitte ainult aktiivse kaitsesõja strateegiale, vaid ka Antandi ametlikule

poliitikale. Antant pidas läbirääkimisi Koltšakiga abi osutamisest valgete vägede. Selles mõttes ei olnud üllatav, et uus etapp sõjas Petrogradi rindel algas juba järgmisel päeval pärast O. Strandmani avaldust Eesti valmisoleku kohta sõlmida rahu Nõukogude Venemaaga.

Petrogradi rinde avamine. 13. mail läks Vene Põhjakorpus pealetungile; tiibadelt toetasid teda Eesti väeosad. Ent see toetus oli rohkem näilik, sest Eesti väejuhatas sai selgelt aru, et tema sõdurid ei soovi minna Vene territooriumile⁴⁰. Mis puutub pealetungi strateegiasse, siis nõustus ülemjuhataja J. Laidoner Vene Põhjakorpuse otsusega minna otse Petrogradi peale, kuigi ta pidas Pihkva-Novgorodi suunda paremaks. J. Laidoneri otsust mõjutas asjaolu, et olukord Eesti lõunarindel oli jätkuvalt tõsine. Seepärast pidi Petrogradi rinde avamine ükskõik millises kohas tõmbama endale Punaarmee tähelepanu⁴¹. Kindral A. P. Rodzjanko, tulevane Vene Põhjakorpuse komandör ja Eestimaa iseseisvuse tunnustamise pooldaja, olgugi et ainult taktikalistel kaalutlustel, on oma memuaarides kirjutanud, et tähtsaimaks argumendiks Petrogradi kasuks otsustamisel sai Judenitši teade, et Inglise laevastik olevat lubanud toetada otserünnakut Petrogradi peale⁴². Paraku pole seda kindrali kirja leitud. Enamgi veel, arvestades Judenitši keerulisi suhteid inglastega ja seda, et Inglise eskaadril Läänemerele ei olnud Londoni luba relvastatud sekkumiseks enne juunit, tundub üsna kaheldav, et säärane kokkulepe võidi saavutada⁴³. Judenitšil jäi üle ainult oodata Helsingis-käigu tulemusi ning otsest mõju sündmustele ta ei avaldanud⁴⁴. Siiski saatis pealetungi ootamatu edu. Korpuse väed ületasid kolme päeva jooe, mis oli rünnakukäsus määratud operatsiooni lõppeesmärgiks, ning juuni alguses vallutasid Jelizavetino jaama 20 km kaugusel Gattšinast⁴⁵. Kuigi see pealetung ei kujutanud Petrogradile reaalselt tõsist ohtu, kuulutas VK(b)P KK 10. juunil selle rinde kõige tähtsamaks ning kavatses koondada kõik jõud “revolutsiooni hälli” kaitseks⁴⁶.

Loomulikult oli Neevalinna sümboolne tähendus äärmiselt suur kõigile sõjaosalistele. “Põhjakommuunil” oli enamlaste jaoks hindamatu väärtus, aga valgetele sümboliseeris linn impeeriumi pealinna ja Romanovite dünastia kuulust. Kui valged oleksid Petrogradi vallutanud ja enda käes hoidnud, omandanuks see kaugele ulatuvaid tagajärgi ning olnuks veenev argument Antandile jätkata valgete toetamist. A. I. Gutškov on oma memorandumis Denikinile juba 1919. aasta jaanuaris osutanud “Balti rinde” esmatähtsusele Nõukogude võimu hävitamisel, kuigi ta, jättes arvesse võtmata seal kujunenud olukorra, unistas ikka veel Saksa sõjalisest abist⁴⁷. Olenemata Gutškovi lootustest, võtsid Pariisis S. D. Sazonovi ümber koondunud valgete plaanides ettekujutused “Petrogradi rindest” üha rõõmsama ilme Judenitši saadetud raportite ülemäära optimistliku olukorra hindamise tõttu. Valgete juhatuses puhkes omamoodi külm sõda küsimuses, kas lubada Judenitšil juhtida rünnakut Petrogradi peale või mitte. Judenitši endise alluva Koltšaki fraktsioon kartis nähtavasti, et ennustamatu

käitumisega jalaväekindral võib, vallutades endise pealinna, pretendeerida ülemjuhataja võimule⁴⁸.

Mai lõpus vallutasid eestlased Pihkva ja andsid linna üle Ivanovile, kes leidis ühise keele polkovnik S. N. Bulak-Balahhovitšiga. Viimane sai hiljem kuri-kuulsaks linnas toimunud juudivastaste pogrommidega. J. Laidoner ütles linna venelastele üle andes: “Eesti ei pretendeeri ühelegi jalatäiele Vene maast”⁴⁹. Eri-nevalt Jamburgist, kus Vene Põhjakorpus oli täielik peremees, soovisid eestlased hoida olukorda Pihkvas oma kontrolli all. Siin kavatses Ivanov organiseerida n-ö ühiskondliku juhtimise, millest Eesti juhtkonna plaanide järgi pidanuks välja kasvama puhverriik. Pihkvamaa oli Tallinnale tähtis ennekõike seetõttu, et siin toodetava lina ekspordist saadavast tulust loodeti Eesti tühja riigikassat täita välisvaluutaga⁵⁰.

Selleks ajaks olid veel ühe sõja äikesepilved kogunenud Eesti armee kohale lõunapiiril. Jutt ei ole enam Punaarmee, kes oli 22. mail jätnud maha Riia, vaid Saksa vägedest. Kevadega tugevdasid nad oma jõude Kuramaal ning Riia vallutamise näitasid oma valmisolekut teha lõpp “Eesti enamlastele”, kelleks nad pidasid Tallinna vasakpoolset valitsust. Me ei hakka üksikasjalikult kirjeldama eestlaste ning nende organiseeritud Läti rahvusüksuste lahingut landesveeri vastu Võnnu all 23. juunil 1919. aastal, kuid just see eestlaste võit balti parunite üle tagas noorele vabariigile lõpuks sisemise poliitilise ja sümboolse tugevuse. Ootamatu võidu ajaloolise vaenlase üle võttis rahvas vastu kui Vabadussõja lõpu. Samal ajal kui Eesti sõdurite otsusekindlus “lüüa parunitel kuldhambad välja” jõudis kõrgeimale tasemele⁵¹, muutus üha ebareaalsemaks nende haaramine suurtesse operatsioonidesse liidus Vene Põhjakorpusega Venemaa territooriumil. Uudised, mis saabusid Põhjakorpuse vallutatud Vene piirkondadest, üksnes suurendasid Eesti sõdurite soovimatust võidelda edasi korra ja seaduse nimel, mida kehtestasid valged kindralid.

Vaatamata sõnades väljenduvale “demokraatiale” Ivanovi propagandas erines Pihkva olukord vaid paberil olukorrast, mis valitses teistes Jamburgis asuva Vene Põhjakorpuse staabi kontrolli all olevates rajoonides. Eesti armee 2. diviisi juhataja kolonel Viktor Puskar, kelle väed jäid Rodzjanko palvel Velikaja jõe paremale kaldale, kandis vähemalt kaudselt vastutust Ivanovi ja Balahhovitši juhtimisel kehtestatud “ühiskondliku” diktatuuri eest⁵². Eestlased reageerisid liiga hilja juutide ja enamluses kahtlustatavate avalikele mahalaskmistele, mille Ivanov seadustas kui rahva õiglase viha väljenduse⁵³, ning osutasid kuni Pihkva langemiseni augusti lõpus toetust Balahhovitšile. Raske on nõustuda Smoliniga, kes on väitnud, et Ivanov püüdis Pihkvas kehtestada võimu demokraatlikel alustel⁵⁴. Poliitilise avantüristi Ivanovi tegevuse vastuolulisus saab selgeks juba isakese Balahhovitši piiramatu isikukultuse tõttu tema ajalehe “Novaja Rossija osvoboždajemaja” (Uus Vabanev Venemaa) veergudel. (Ivanov mängis Petrogradi rindel Kornatovski väljendit kasutades “kurja geenius”⁵⁵ rolli.) Need kiiduavaldused ei jäänud millegi poolest alla Ivanovi enda poolt kritiseeritavale Judenitši kultusele Helsingi Vene ringkondades.

Näib, et eestlastele tundus Pihkva vabariigi idee liiga ahvatlev, et sellest loobuda, seda enam, et Vene Põhjakorpuse Jamburgi staabis teatati avalikult valgete soovist taastada Venemaa 1914. aasta piirides. Lev Tšernjakovi varjunime all mai lõpust staabi juures asunud N. E. Markov Teise tegevus ei olnud Eesti valitsusele saladuseks⁵⁶. Vene Põhjakorpuse suurema osa ohvitseride poliitiline meelestatus väljendus juuni keskel intsidendis Ingeri polguga, kes kuulus Eesti armee koosseisu, ning katsetes luua suhteid Saksa vägede esindajatega Lätis⁵⁷. Eesti valitsus, pidades kinni detsembrikokkuleppe tingimustest Vene Põhjakorpuse vägede ümberasumise kohta Vene territooriumile, otsustas 10. juunil seada suhted korpusega uutele alustele – “nagu kahe naabri vahel”, säilitades seejuures võimaluse kasutada tema sõjalist jõudu oma piiride kaitseks⁵⁸. Selle tagajärjel teatas J. Laidoner 19. juunil Rodzjankole, et ta oli korpuse ülemjuhataja volitused maha pannud⁵⁹. Sellest päevast alates nimetati Vene Põhjakorpus ümber Põhjaarmeeks ning 1. juulist alates Loodearmeeks.

Rinde rahvusvahelistumine ja katse demokratiseerida valgeid ülevalt. Vene vägede väljaviimisel Eestist oli mitu tagajärge, mis näitasid, et Petrogradi enamlastevastase rinde edu ei sõltunud ainult valgete oskusest või oskamatuses organiseerida sõjakäiku. Oli selge, et ilma Eesti toetuseta on Loodearmee saatus ohus. Sellest sai üsna kiiresti aru ka liitlaste sõjaväelise missiooni juht, Inglise kindral H. Gough, kes saabus mai lõpus Helsingisse ning kellest sai tahes-tahtmata kõige ahvatlevam figuur kõigile osalistele, kes taotlesid Antandilt rahalist abi. H. Gough orienteerus halvasti Balti vastuolude sasipuntras ning kõigele lisaks oli ta kahe isanda teener: kui Inglise sõjaminister W. Churchill tegi Gough'ile ülesandeks organiseerida Petrogradi rinne, siis välisminister G. Curzon tuletas talle meelde, et ta peab juhinduma oma tegevuses mittesekkumise printsiibist⁶⁰. Juuni lõpus andis Inglise kindralstaabi ülem H. Wilson talle korralduse aidata eestlastel organiseerida kaitset Punaarmee vastu⁶¹. Hinnates kõrgelt J. Laidoneri professionaalseid oskusi eriti pärast võitu Võnnu all, toetas H. Gough ühest küljest eestlasi, arvates, et Laidoneri juhtimise all oleks Vene rinne parimates kätes⁶². Teisest küljest püüdis ta kõigepealt tugevdada Judenitši positsiooni Vene jõudude seas Soome lahe lõunakaldal ning lisaks leida võimalusi valgete ja eestlaste koostöök.

Alles pärast seda, kui liitlased jõudsid kokkuleppele Koltšaki valitsusega, aga vägede üldjuht omalt poolt nimetas Judenitši juuni alguses Venemaa sõjajõudude ülemjuhatajaks Baltikumis, sai viimane arvestada liitlaste otsese materiaalse abiga. Alles nüüd sai ta mõjutada sündmusi Petrogradi rindel. Kuid sõjandril nähti teda harva. Armee sai oma uuest ülemjuhatajast teada alles 23. juunil tema esimese küllaltki lühikese visiidi ajal rindele⁶³.

Judenitš eelistas teha sõjalises plaanis koostööd Soomega ja Mannerheimiga. Selle nimel oli ta valmis minema lausa territoriaalsetele järeleandmistele soomlaste kasuks Karjalas (see sai omakorda põhjuseks, miks Pariisis ja Omskis hakati “Erzurumi kangelast” kahtlustama omavolis). Sestap asus ta Eestisse

alles juuli lõpus pärast Mannerheimi lüüasaamist Soome presidendivalimistel, kaotades sel moel palju aega, mis oluks hädavajalik, et tugevdada oma positsiooni Vene Põhjakorpuses. Korpuse juhtkond ootas kindralilt raha, aga mitte tema “saabumist koos kaaskonnaga, kui kõik on valmis”, nagu väljendas tema staabiülem polkovnik O. A. Krusenstern⁶⁴. Kui Judenitš saabus Petrogradi rindele, oli Loodearmee hakanud punaste pealetungi ees taganema, jättes 4. augustil ilma lahinguta maha Jamburgi⁶⁵. Leidsid aset isegi kokkupõrked eestlaste ja Loodearmee vägede vahel. Petrogradi rinne lagunes silmanähtavalt.

Selle ajaga oli H. Gough juba kaotamas kannatust venelaste suhtes. Ta kritiseeris neid teravalt näiteks selle pärast, et Markov Teise agitatsiooni tulemusel hakkasid nad avalikult lootma sakslaste abile, korralikult varustatud vürst A. P. Lieveni vägedele, kes olid äsja viidud Lätist Narva. 4. augusti kirjas Judenitšile nimetas H. Gough “juhvideks” Vene ohvitseri, kes nõudsid abi sakslastelt, ning tänas samal ajal kindralit tema “lojaalsuse” eest⁶⁶. Nagu tõestavad aga Saksa ametkondade dokumendid, taotles Judenitš ise korduvalt kas oma volitatud isikute kaudu või isiklikult sakslastelt abi⁶⁷. H. Gough tuletas kindralile meelde isegi seda, et “ükskõik milline ka Venemaa tulevik ei oleks, saab see kindlasti olema demokraatlik” ning valgete oskamatus leida ühist keelt eestlaste ja lätlastega “ei ennusta midagi head tulevikuks”⁶⁸. Selle kirjaga ületas H. Gough oma võimupiire, sest mittesekkimisest ei olnud siin juttugi. Valgete rinde demokratiseerimisest sai nüüd inglase jaoks püha kohustus ning temast sai seetõttu eestlaste kindel liitlane. Sestap kutsus Judenitši vastus, milles kogu süü pandi eestlastele, kes olid justkui juba kokku leppinud anda valged enamlastele “nahkapanemiseks”⁶⁹, esile Gough’i veel suurema ärrituse. Eestlaste ametlikuks vastuseks sellele süüdistusele sai valitsuse memorandum, milles kasutati J. Laidoneri argumente. Ta kinnitas, et Eesti toetab Loodearmeed võimalikkuse piires, arvestades riigi poliitilist ja sõjalist olukorda. Vastastikuse usalduse tagamiseks nõudis ta, et venelased tunnustaksid tingimusteta Eesti iseseisvust. Kuid nende “juhuslike isikute” (st Judenitši) avaldustel, kellel ei olnud volitusi poliitiliselt organisatsioonilt, keda liitlased oleksid tunnustanud, ei olnuks vajalikku väärtust⁷⁰. Sellega määras J. Laidoner järgmiste päevade sündmused, mil Gough’i initsiatiivil moodustati Loodevalitsus.

Eestlaste unistus puhverriigist, mida toetaksid liitlased, oli peaaegu täitunud. Paraku tuli neil peagi veenduda, et liitlaste sõjalis-diplomaatilised esindajad, kes 10. ja 11. augustil moodustasid kolonialistlikus laadis kohaliku Vene võimu, ei pingutanud eriti, et luua tõelist demokraatlikku valitsust. Nõupidamisel osalenute märkmetest on näha, kuidas nad püüdsid hiljem leida sobilikke sõnu, et kirjeldada oma tundeid hetkel, mil neilt Petrogradi rinde saatuse hooleks jätmise ähvardusel nõuti jõhkral toonil mitte ainult valitsuse moodustamist 40 minuti jooksul, vaid ka Eesti iseseisvuse tingimusteta tunnustamist⁷¹. Kui sai selgeks, et ülemjuhataja ei kinnita sellistel asjaoludel moodustatud valitsuse volitusi, ei nõustunud niisuguste liitlaste esindajate ülesannete tõlgendamisega loomulikult ei London, Pariis ega Washington.

Eestlastele ei olnud saladuseks seegi, et Loodearmee ei toetanud oma valitsust. Vihale aetud sellest “ebaseaduslikust suhtest” inglaste ja eestlaste vahel, läks Judenitš⁷² ainult inglaste survele (ja sotsialistlike ministrite protestidest hoolimata) Loodevalitsusse sõjaministriks. Hiljem hakkas ta enda asemele valitsuse istungitele saatma admiral V. K. Pilkinit, et olla kursis kabineti tegevusega. Varsti sai kõigile selgeks, et Eestit tunnustades ei eraldanud Loodevalitsus end mitte ainult Petrogradi rindest, vaid üldse valgete liikumisest.

Lõpuks said eestlased aru, et nende unistus Vene sanitaarsest valvepunktist ei ole teostatav. Samal ajal alustas O. Strandmani valitsus uue tee otsimist pärast seda, kui välisminister J. Poska pöördus Pariisist tagasi, saavutamata rahukonverentsil Eesti tunnustamist iseseisva riigina. Kui 31. augustil saabus Tallinna Moskva-poolne rahuettepanek, otsustas valitsus isikliku julgeoleku kaalutlustel minna riskantsele diplomaatilisele laveerimisele. Kinnitades Loodevalitsuse ministritele ja liitlastele, et läbirääkimistel Moskvaga püütakse võita ainult aega, et valmistada ette Loodearmee sõjakäiku Petrogradi peale, püüdis valitsus saada Kremlist oma esimese tunnustamise *de jure*. Septembris alanud läbirääkimised kutsusid kõigepealt esile liitlaste esindajate protesti, kuid 25. septembril andis inglaste D. Lloyd George'i valitsus ootamatult oma nõusoleku sellele, et Balti vabariigid sõlmiksid lepingu Nõukogude Venemaaga⁷³. Nüüd oli lepingu sõlmimisele Tallinna ja Moskva vahel takistuseks ainult Loodearmee.

Eesti kaitsmine valge ja punase Venemaa eest. Loodearmee ei olnud valmis tõsiseks pealetungiks. Põhjakorpuse endiste ohvitseride ja Judenitši inimeste suhted olid endiselt pingelised ning käisid jutud Rodzjanko võimalikust mässukatsest⁷⁴. Tehes augusti viimastel päevadel lõpu Balahhovitši isevalitsusele Pihkvas, otsustas Judenitš võita korpuse ohvitseride usalduse. Oma karistusretkega nõrgestas ta aga lõplikult Pihkva kaitse, mis seisis nüüd ennekõike V. Puskari 2. Eesti diviisi õlul. Hoolimata J. Laidoneri korraldusest kaitsta linna hakkasid Eesti salgad kohati omavoliliselt rindelt lahkuma. “Meie väed ei hakka töötama koos Judenitšiga,” selgitas V. Puskar J. Laidonerile, osutades “parunite ja monarhistide” ülevõimule kindrali lähikonnas⁷⁵. Omapärasele “jalgadega hääletamisele” ergutasid eestlasi mitte ainult kommunistide lendlehed, mis kinnitasid enamlaste poliitika rahu-püüdlusi, vaid ka uudised põllumajandusreformi arutelust Eesti Asutavas Kogus. See panigi sõdureid tagasi pöörduma Eesti territooriumile. Ainult Loodearmee jõududega Pihkvat kaitsta polnud võimalik ning 25. augustil astusid sinna ilma lahinguta sisse Punaarmee allüksused, kes ei uskunud veel oma edusse. Eestlased hakkasid tugevalt kahtlema valgete väeosade võitlusvõimelisuses, täheldades nende seas “suurt osavõtmatust armee saatuse suhtes”⁷⁶.

Augusti lõpust hakkas valgete rindele jõudma liitlaste rõivastust ja varustust ning armee võis ümber grupeeruda. Tõsise pealetungi alustamiseks oli ta aga liiga väikesearvuline. Seda nägi ka Judenitš, kes juba 1919. aasta mais teatas, et pealetungiks on vaja vähemalt 50 000 sõdurit, sealhulgas 30 000 meest, et

kaitsta Petrogradi pärast selle vallutamist⁷⁷. Oktoobri alguses oli tal alla 20 000 sõduri. Säärastel asjaoludel kujutas pealetung piki Balti raudteed küll reaalselt, kuid samal ajal ka viimast võimalust vallutada Petrograd⁷⁸. Sel ajal oli J. Laidoner, kes oli alles augusti alguses loobunud ideest sõlmida Moskvaga rahu, juba 15. septembril arutanud niisuguse rahu võimalikkust oma Läti ja Leedu kolleegidega. Tema seisukohta mõjutas ilmselt purunenud lootus luua Pihkva puhverriiki⁷⁹. Naabrid Eesti rahukurssi ei toetanud. Seepärast oli Londoni uus hoiak Tallinnale eriti oluline: tal polnud enam vaja karta liitlaste etteheiteid. Lõpuks nõustusid Läti ja Leedu naaberriikide teisel konverentsil alustama läbirääkimisi Lenini valitsusega, kuigi “mitte enne 25. oktoobrit”⁸⁰. J. Poska vihjas vestluses Loodevalitsuse ministri M. S. Marguliesiga sellele, et see otsus jätab armeele pealetungiks aega kolm nädalat⁸¹. Samal ajal valmistusid eestlased juba tõenäolisemaks valgete lüüasaamiseks; sel juhul lootsid nad sõlmida enamlastega rahukokkuleppe. Eesti juhtkonnast polnud kellelgi illusioone selles suhtes, et Judenitši valgete võidu korral ei kuulutataks Eestit Venemaa osaks ega pöörataks tääke Revali vastu⁸². Olles sellises situatsioonis, ei saanud Loodearmee oodata eestlastelt omakasupüüdmatut abi.

Mitte ainult nõukogude, vaid ka varasema perioodi lääne kirjanduses võib kohata väiteid, et Eesti võttis Judenitši sõjakäigust osa, et saavutada liitlastelt Eesti iseseisvuse tunnustamist. See on tõene üksnes poliitilise opositsiooni kohta, mis moodustus endise peaministri K. Pätsi juhtimisel. O. Strandmani valitsus mõistis aga väga hästi, et leping enamlastega, kelle võim rippus 1919. aasta sügisel juuksekarva otsas, annab ainukese võimaluse kiiresti rahu saavutada. Siis oleks ära langenud valge armee kohaloleku vajadus piiride kaitsmiseks. Eestlaste vaatepunktist oleks, vaatamata valgete vastuvõetamatule poliitikale endise impeeriumi äärealade suhtes, Loodearmee sõjakäik Petrogradi peale igal juhul nõrgestanud mõlemat võimalikku vaenlast. Sellest seisukohast kasutati Vene kodusõda oskuslikult ära Eesti julgeoleku tagamiseks. Niisiis, Eesti armee osalemine Loodearmee pealetungis oli vajalik, et kindlustada riigi positsiooni ning tugevdada piiri Petrogradi lahingu võitja vastu⁸³.

1919. aasta oktoobris lähenes Judenitši Loodearmee Petrogradi väravatele. Kõik ootasid võitu. Loodearmee juhtkond muutus põhjendamatult enesekindlaks ning hindas oma võimalusi üle. Judenitš ja tema poliitilised nõunikud tundsid end kõikvõimsana, püüdsid taastada ajaloolist õiglust ning kätte maksta kõigile sotsialistidele ja liberaalidele. Taganemine jagamatu Venemaa ideaalist muutus jälle kodumaa reetmiseks. On iseloomulik, et selle kättemaksu esimeheks ohvriks sai just Loodevalitsus. Ühe suletõmbega asendati see uue kindral-kuberneri, kelleks sai kindral P. V. Glasenapp⁸⁴. Samal ajal jätkus Judenitšil tervet mõistust, et aru saada ohust, mida kujutas tema sõjakäigule P. R. Bermond-Avalovi pealetung Riiale. Kuulutades viimase “kodumaa reeturiks”⁸⁵, võis kindral ise enda peale tõmmata süüdistuse jagamatu impeeriumi ideaalidest loobumises. Vastuolud nn imperialistide leeris mõjutasid eriti ilmekalt valgete võitlust Baltikumis.

Hoolimata sellest ei tahetud Loodearmees eestlastega enam arvestada, kuigi hiljem tunnistasid selle ohvitserid Eesti armee toetuse tähtsust⁸⁶. J. Laidonerile oli selge, et Loodearmee liiga järsk lagunemine ohustanuks Eesti piiride julgeolekut. Nagu teada, läks sõjaline initsiatiiv varsti üle Punaarmeele. 2. novembril, mil punased ründasid Gdovi, aga Judenitš oli sunnitud jätma maha Gattšina, andis Laidoneri nõupidamisel liitlaste esindajatega Inglise admiral W. Cowan teada Petrogradi rinde sulgemisest⁸⁷. Valgete kindlus võidus asendus kiiresti depressiooniga, mida suurendas tähnilise tüüfuse epideemia, mille ohvrite arv ületas kaotusi sõjategevuses.

10. novembril tegi Eesti valitsus otsuse desarmeerida Loodearmee sõdurid, kui nad astuvad üle riigipiiri. Desarmeerimine pidi toimuma “korrektselt ja humaanselt”, sest valged võitlesid nagu “meie võitluskaaslased” ja kergendasid Eesti kaitsmist⁸⁸. Praktikast unustati see üleskutse humaansusele varsti ära ning venelaste ja eestlaste vahel toimusid mitmed kokkupõrked. Maareformi tõttu tekkinud valitsuskriisiga ühenduses pidi J. Laidoner ise lahendama ohtliku olukorra rindel. Ta kinnitas, et riigi kaitseks on vaja võitlusvõimelist Loodearmeed, sestap kavatses ta Loodearmee sõduritele anda võimaluse ületada piir relvastatult, kui nad jätkavad sõdimist eestlaste juhtimise all. Pärast Jamburgi langemist 14. novembril tuli Judenitšil sellega nõustuda⁸⁹. Nii viisi lõpetas üle 6000 Loodearmee sõjaväelase oma sõjatee õlg õla kõrval eestlastega Punaarmee-vastastes kaitselahingutes 1919. aastal.

Võitlusele pandi punkt 1920. aasta alguses Tartu rahulepinguga. Sel moel olid Looderinde valged väed ise taganud oma “ühtse ja jagamatu Venemaa” lagunemise, täites oma kohustusi Eesti-Vene “mõistuseabieli” järgi, nagu on öelnud Smolin, st Tallinna ja Põhjakorpuse 1918. aasta kokkuleppe põhjal. Pärast vaherahu sõlmimist Nõukogude Venemaaga läksid alles jäänud korpuse sõdurid Siseministeeriumi käsutusse; viimane saatis nad turvast lõikama. Judenitši korraldusest hoolimata pöördus umbes 7500 Loodearmee sõjaväelast enamlaste lendlehtedes lubatud amnestia mõjul tagasi kodumaale⁹⁰. 22. jaanuaril 1920. aastal kirjutas Judenitš alla korraldusele lõpetada armee tegevus⁹¹.

Eesti väljus kõrvuti enamlastega revolutsioonilistest lahingutest Petrogradi rindel võitjana. Tema vaatepunktist ei olnud lahingute sisuks mitte bolševismivastane võitlus, nagu olid arvanud või vähemalt lootnud paljud vaatlejad, vaid isikliku iseseisvuse tagamine. Selle eesmärgi saavutamisel ei olnud eestlased ajaloo marionetid, vaid hoidsid sündmuste kulgu oma käes. Sellega võib vist seletada kõiki arusaamatusi eestlaste ja venelaste vahel. Nagu on meenutanud näiteks Rodzjanko, oli Petrogradi vallutamine J. Laidoneri arvates eranditult poliitiline küsimus⁹². Selles mõttes osutasid valgete poliitika “tulevikku mittevaatavad otsused” valgele liikumisele karuteene; Lenini seisukoht oli palju paindlikum. Rahuleping osutus Eestile kasulikuks, ta sai nüüd enda kanda vahendaja rolli Londoni ja Moskva vaheliste poliitiliste ning majanduslike sidemete loomises.

Peamiseks noore vabariigi rahvuslikuks ühteliitjaks olid elanikkonna saksa-vastased, mitte venevastased meeolud. Kõrvuti 1919. aasta suvel saavutatud

sõjalise võiduga landesveeri üle sai just maareformist, mis hävitas sakslaste majandusliku võimsuse (see läks läbi kolmandal lugemisel Asutavas Kogus just neil päevil, mil Loodearmee seisis Petrogradi väravate all), otsustav tegur Eesti rahvusriigi legitiimsuse kindlustamisel rahvahulkade silmis.

Olulist osa selles, et noorel vabariigil õnnestus saada reaalsuseks, mängis tema sõjavägi. Sõjaline vahekord venelastega oli segane. Mõnda aega võitlesid eestlased külge külge kõrval valgetega, kes avalikult teatasid, et Eestit ei eksisteeri. Nad võitlesid sealjuures punaste vastu, kes kuulutasid, et on valmis tunnustama riigi iseseisvust. Seepärast ei olnud Vabadussõja Petrogradi rinne sõdurite hulgas kuigi populaarne. Lõppude lõpuks kuulutas autoriteetne parunite võitja J. Laidoner osalise koostöö valgetega rahvusliku julgeoleku küsimuseks. Kaitselahingud Punaarmee “suurtükidiplomaatia” vastu tõestasid, et tal oli õigus, kui ta kahtlustas enamlasti rahu lubamisel valelikkuses, ning näitasid tema edukust vabariigi armee loomisel. J. Laidoner järgis isegi valitsuskriiside ajal rangelt sisepoliitilisse võitlusse mittesekumise põhimõtet ning astus välja riigi demokraatia tugevdamise eest.

Eesti riikluse tekkimist on tavapäraselt vaadeldud kui Saksamaa ja Venemaa üheaegse nõrgenemise juhuslikku tagajärge. Kuid riigid ei teki kunagi tühjale kohale ning eestlastel oli vaja kujunenud olukord oskuslikult ära kasutada, mida nad ka tegid. Niisama hädavajalik on ümber lükata nõukogude ajalookirjanduse traditsioon, mis on jätkunud ka uuemas kirjanduses, kus on väidetud, et uued riigid olid liitlaste, ennekõike Inglismaa marionetid. Muidugi, ilma Antandi riikide abita olnuks iseseisvuse väljavõitlemine palju raskem, kuid ei tohi jätta arvesse võtmata, et revolutsioonilise loosungi “Maa ja rahu” viis Tallinna valitsus otsustavalt ellu radikaalse maa sundvõõrandamise ja enamlastega rahu sõlmimise kaudu ning seda liitlaste ideaalide vastu. Rahvuslik ühiskonda liitev revolutsioon pandi Eestis niisiis toime kohalikel põhjustel ning sõltus ennekõike kohalikust rahvuslikust poliitikast.

Pühendatud professor Norbert Angermanni 70. sünnipäevale.

Karsten Brüggemann – filosoofiadoktor, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi professor, Nordost-Instituudi (Saksamaa) teadur.

Kommentaare ja allikaviiteid

- ¹ Read, C. From Tsar to Soviets. The Russian People and Their Revolution. 1917–21. London, 1996.
- ² Яров С. В. Крестьянин как политик. СПб., 1999.
- ³ Brovkin, V. Behind the Front Lines of the Civil War. Princeton, 1994, p. 191. Mõistet “tundmatu kodusõda” kasutas juba O. Radkey (Radkey, O. H. The Unknown Civil War in Soviet Russia. Stranford, 1976).

- ⁴ Лотман Ю. М. Механизм Смуты (к типологии русской исторической культуры). – *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia* III. Проблемы русской литературы. Helsinki, 1992.
- ⁵ Смолин А. В. Белое движение на Северо-Западе России 1918–1920 гг. СПб., 1999; Его же. Интервенция на Северо-Западе России 1917–1920 гг. СПб., 1995.
- ⁶ Корнатовский Н. А. Борьба за Красный Петроград. Л., 1929.
- ⁷ Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. 2. Bd. Marburg, 1971–1977.
- ⁸ Рутыч Н. Белый фронт генерала Юденича. М., 2002; Волков С. В. Белая борьба на Северо-Западе России. М., 2003; Белое движение на Северо-Западе России. М., 2003; Rosenthal, R. *Loodearmee*. Tallinn, 2006.
- ⁹ Laaman, E. *Eesti iseseisvuse süünd*. Stockholm, 1964, lk 80.
- ¹⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция в Эстонии. Таллин, 1958, с. 65–67.
- ¹¹ Arens, O. The Estonian Maapäev during 1917. In: *The Baltic States in Peace and War*. Pennsylvania, 1978; EJUSD. Soviets in Estonia 1917/18. In: *Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917*. Köln, 1982.
- ¹² Pajur, A. Die Geburt des estnischen Unabhängigkeitsmanifests. – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2006, Nr. 1.
- ¹³ Lehti, M. A. *Baltic League as a Construct of the New Europe*. Frankfurt a/M, 1999, p. 119.
- ¹⁴ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f 31, n 1, s 8, l 41p. *Ajutise valitsuse istungi protokoll*, 28. II. 1918.
- ¹⁵ Революция, гражданская война и иностранная интервенция в Эстонии (1917–1920). Таллин, 1988, с. 476–477.
- ¹⁶ ERA, f 31, n 1, s 8, l 32, 43, 51. *Ajutise Valitsuse istungi protokoll*. 22, 29. XI., 3. XII. 1918.
- ¹⁷ *Asutava Kogu I istungijärk*. Tallinn, 1919, lk 210–211.
- ¹⁸ ERA, f 31, n 1, s 8, l 76p, 77. *Ajutise Valitsuse istungi protokoll*. 19. XI., 20. XII. 1918.
- ¹⁹ Samas, l 80p. *Ajutise Valitsuse istungi protokoll*, 28. XI. 1918.
- ²⁰ Корнатовский Н. Указ. соч., с. 87.
- ²¹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5881, оп. 1, д. 509. Eesti kindrali A. Tõnissoni mälestused (tõlge).
- ²² ERA, f 2124, n 1, s 11 (leheküljenumbriteta). *Laidoneri teadaanne*, 30. V. 1919; *Asutava Kogu ...*, lk 793.

- ²³ Смирнов К. К. Начало Северо-Западной армии. – Белое дело, 1926, кн. 1; Смолин А. В. Указ. соч., с. 5–48.
- ²⁴ ERA, f 957, n 11, s 118, l 140; Родзянко А. П. Воспоминания о Северо-Западной армии. Берлин, 1921, с. 135–136.
- ²⁵ Selle Eesti sakslastest polgu auks peab ütlema, et selle juhatuse ei esitanud isegi eestlaste sõjalise kokkupõrke ajal landesveeriga juunis 1919 Tallinna valitsusele mingeid poliitilisi nõudmisi.
- ²⁶ Sama eesmärgiga olid sõlmitud lepingud läti (ERA, f 31, n 1, s 43, l 14B–14C) ja ingerisooma (sammas, f 2315, n 1, s 23, l 120) üksustega.
- ²⁷ Zetterberg, S. Suomi ja Viro 1917–1919. Poliittiset suhteet syksystä 1917 reuna-valtiopoliitikan alkuun. Helsinki, 1977, s. 227–228; Революция..., с. 517.
- ²⁸ Мусаев В. И. Белое движение на Северо-Западе России в 1919 году и политика Великобритании. Канд. дисс. СПб., 1993, с. 181.
- ²⁹ Zetterberg, S. *Op. cit.*, s. 220–235; Eesti Vabadussõda 1918–1920. 2. kd. Tallinn, 1997, lk 77–78.
- ³⁰ ERA, f 31, n 1, s 13, l 96. Ajutise Valitsuse istungi protokoll, 28. II. 1919; Исаков С. Г. Начало нового этапа. – *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia* III. 1992.
- ³¹ Смолин А. В. Указ. соч., с. 73–90; Адмирал В. К. Пилкин. Дневник. 1918–1920. М., 2005.
- ³² ERA, f 31, n 1, s 130, l 12. Lepingu projekt, veebruar 1919.
- ³³ ERA, f 495, n 10, s 11, l 26. Judenitši kiri Laidonerile, 20. II. 1919.
- ³⁴ Tsiteeritud: Смолин А. В. Указ. соч., с. 136.
- ³⁵ Иванов Н. Н. О событиях под Петроградом в 1919 году. Берлин, 1922, с. 94.
- ³⁶ ERA, f 2124, n 1, s 6, l 683. Laidoneri kommentaar, 27. II. 1919.
- ³⁷ Tsiteeritud: Иванов Н. Н. Указ. соч., с. 16. Vt ka: ГАРФ, ф. 5881, оп. 1, д. 239, л. 30. Рукопись офицера РСК М. Н. Баркова «Воспоминания о Северо-Западной армии и моей службе в ней»; Русские в Эстонии (1918–1920 гг.). Из воспоминаний князя С. П. Мансырева. – Отечественные архивы, 1992, № 2, с. 63.
- ³⁸ Raun, T. U. Estonia and the Estonians. Stanford, 1991, p. 109.
- ³⁹ Asutava Kogu ..., lk 458.
- ⁴⁰ ERA, f 2124, n 1, s 11 (leheküljenumbriteta). Vestlus otseliinil Eesti armee staabiülema J. Sootsi ja 1. diviisi ülema A. Tõnissoni vahel, 8. V. 1919.
- ⁴¹ Rosenthal, R. Loodearmee, lk 143–144.
- ⁴² Родзянко А. П. Указ. соч., с. 31.
- ⁴³ Bullen, J. R. The Royal Navy in the Baltic, 1918–1920. Ph.D. Thesis. Lnd., 1983, p. 130; и др.

- ⁴⁴ Кирдецов Г. Л. У ворот Петрограда. Берлин, 1921. С. 10, 26; Смолин А. В. Указ. соч., с. 158–161, 220–235.
- ⁴⁵ Родзянко А. П. Указ. соч., с. 38–48; Надежный Д. Н. На подступах к Петрограду летом 1919 года. М.-Л., 1928, с. 39–66.
- ⁴⁶ Документы о героической обороне Петрограда в 1919 году. М., 1941, с. 28.
- ⁴⁷ Гучков А. И. Борьба в России с большевизмом и ее перспективы. В кн.: Россия антибольшевистская. М., 1995, с. 270.
- ⁴⁸ Колчак и Финляндия. – Красный архив, 1929, № 2 (33); Белофинны на службе англо-французских интервентов в 1919 г.; samas, 1941, № 1 (98).
- ⁴⁹ ERA, f 2124, n 1, s 11 (leheküljenumbriteta). Vestlus otseliinil Laidoneri ja Rodzjanko vahel, 26. V. 1919.
- ⁵⁰ Горн В. Л. Гражданская война на Северо-западе России. Берлин, 1921, с. 18–19.
- ⁵¹ ERA, f 496, n 2, s 17, l. 136, 150. Tsensuuriameti aruanded.
- ⁵² Rosenthal, R. Loodearmee, lk. 175.
- ⁵³ Горн В. Л. Указ соч., с. 16. Terrorist Pihkvas vt Barkovi käsikiri, lk 46; Башкиров К. Под белым крестом. Рига, 1922, с. 31–32. Isegi ajaleht Times teavitas avalikest hukkamistest ilma kriitikata. Pollock, J. The Hero of Pskoff. – Times, 20. VIII. 1919.
- ⁵⁴ Смолин А. В. Указ. соч., с. 210.
- ⁵⁵ Корнатовский Н. А. О литературе по истории гражданской войны на Северо-западе России в 1919 г. – Красная летопись, 1929, № 5 (32), с. 292.
- ⁵⁶ ERA, f 2124, n 1, s 553, l. 467–468.
- ⁵⁷ Смолин А. В. Указ. соч., с. 164–169; jt.
- ⁵⁸ ERA, f 31, n 1, s 13, l 178; n 14, l 2. Valitsuse istungi protokoll 4, 10. VI. 1919.
- ⁵⁹ ERA, f 495, n 10, s 11, l 207, 217. Laidoneri ja Rodzjanko telegrammid, 19. VI. 1919.
- ⁶⁰ Kettle, M. Russia and the Allies 1917–1920. Vol. 3. Lnd., 1992, pp. 343–343.
- ⁶¹ British Documents on Foreign Affairs. Vol. 1. Pt. 2. Washington, 1984, p. 211. Wilson Hoffile, 4. VI. 1919.
- ⁶² ERA, f 959, n 11, s 118, l 43–47. Hoff Curzonile, 25. VII. 1919. Hiljem ühine-sid isegi valgekaartlikud ohvitserid selle positiivse hinnanguga Laidonerile (Kukk, H. The Failure of Iudenich's Northwestern Army in 1919. – Journal of Baltic Studies 1981, vol. 12, pp. 363–364).
- ⁶³ Kurikuulsast “Judenitši esimesest sõjakäigust Petrogradi peale” ei saa jut-tugi olla, ehkki isegi uusim lääne historiograafia (Figes, O. A. People's Tra-

- gedy. Lnd., 1996, p. 671) kordab seda viga, vaatamata olulistele uurimustele: Stewart, G. The White Armies. N.Y., 1933, pp. 209–238. Lähemalt vt: Смолин А. В. Указ. соч., с. 160.
- ⁶⁴ ГАРФ, ф. 6817, оп. 1, д. 14, л. 26. Teade Helsingist, 5. VI. 1919; Горн В. Л. Указ. соч., с. 81–82.
- ⁶⁵ Liikus kuuldus, et see taganemine oli korraldatud “kingina” Judenitšile, et tõestada, et ta ei saa väejuhtimisega hakkama (Маргулиес М. С. Год интервенции. Т. 2. Берлин, 1923, с. 186; Родзянко А. П. Указ. соч., с. 75–77).
- ⁶⁶ Архив русской революции, 1922, кн. 1, с. 306.
- ⁶⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA). Deutschland 131, Bd. 61/R 2025. Информация из Стокгольма, 12. VI. 1919; Judenitši ülesandel ilmus polkovnik A. Homutov 13. augustil Saksa esindusse Tallinnas, et uurida abiandmise võimalusi (*ibid.* Deutschland 131, Bd. 61/R 2025). Informatsioon Tallinnast, 14. VIII. 1919.
- ⁶⁸ Архив русской революции ... Кн. 1, с. 306–308.
- ⁶⁹ Маргулиес М. С. Указ. соч., с. 204; Горн В. Л. Указ. соч., с. 86.
- ⁷⁰ ERA, f 495, n 10, s 52, l 248–249, 245–247. Laidoneri ja valitsuse memorandumid, august 1919.
- ⁷¹ Lisaks juba nimetatud Gorni, Ivanovi ja Marguliesi töödele sisaldab olulisi tunnistusi ka: Кузьмин-Караваев В. Д., Карташев А. В., Суворов М. Н. Образование Северо-Западного Правительства. Гельсингфорс, 1919.
- ⁷² ГАРФ, ф. 6385, оп. 1, д. 17, л. 9–11. Gorni teade, 21. X. 1919; ф. 6817, оп. 1, д. 14, л. 102; ф. 200, оп. 1, д. 324, л. 34. Judenitš Koltšakile, 20. VIII. 1919.
- ⁷³ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. 1st Series. Vol. 3. Lnd., 1949, pp. 569–570.
- ⁷⁴ Eesti Vabadussõda. 2. kd., lk 230; Иностранная военная интервенция в Прибалтике 1917–1920 гг. М., 1988, с. 202; Маргулиес М. С. Указ. соч., т. 2, с. 315; т. 3. Берлин, 1923, с. 11.
- ⁷⁵ ERA, f 2124, n 1, s 16, l 344. Laidoneri telegramm Judenitšile, 22. VIII. 1919; samas, l 357–360. Vestlus otseliinil Laidoneri ja Puskari vahel, 23. VIII. 1919.
- ⁷⁶ ERA, f 2124, n 1, s 16, l 499. Tõnisson Laidonerile, 31. VIII. 1919.
- ⁷⁷ Samas, f 495, n 10, s 11, l 96–97. Judenitš Laidonerile, 22. V. 1919.

- ⁷⁸ Драгилев В. Второе наступление Юденича на Петроград. Пг., 1922, с. 46–69; ГАРФ, ф. 200, оп. 1, д. 325, л. 120–121; ф. 6094, оп. 1, д. 123, л. 37. Judenitš Koltšakile, 29. XI. 1919.
- ⁷⁹ ERA, f 31, n 1, s 1567, l 2. Memorandum, 15. IX. 1919.
- ⁸⁰ Samas, f 957, n 11, s 70, l. 28. Konverentsi otsus, 1. X. 1919.
- ⁸¹ Маргулиес М. С. Указ. соч., т. 2, с. 311.
- ⁸² Piip, A. Tartu rahu. – Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. 2. kd. Tallinn, 1930, lk 369; Горн В. Л. Указ соч., с. 260.
- ⁸³ ERA, f 495, n 10, s 52, l 236. Vestlus otseliinil Laidoneri ja Puskari vahel, 20. X. 1919. Muu hulgas otsustati, et võidu korral hõivavad Eesti väed Krasnaja Gorka ford (Eesti Vabadussõda. 2. kd, lk 312).
- ⁸⁴ Brovkin, V. N. Introduction. In: The Bolsheviks in Russian Society. New Haven, 1997, 16–17; Свобода России, 24. X. 1919. Приказ главнокомандующего Северо-Западным фронтом № 268, 18. X. 1919.
- ⁸⁵ ERA, f 495, n 10, s 52, l 297. Judenitš Bermondtile, 9. X. 1919; Полковник П. Р. Бермондт-Авалов. Документы и воспоминания. – Вопросы истории, 2003, № 2, с. 17; Бережанский Н. П. Бермондт в Прибалтике в 1919 г. – Историк и современник, 1922, № 1, с. 53–55.
- ⁸⁶ Kukk, H. *Op. cit.*; Eesti Vabadussõda. 2. kd, lk 332.
- ⁸⁷ Bullen, J. R. *Op. cit.*, p. 201.
- ⁸⁸ ERA, f 31, n 1, s 130, l 86–87, 83. Salajane ringkiri, 11. XI. 1919; valitsuse erakorralise istungi protokoll, 10. XI. 1919.
- ⁸⁹ ERA, f 495, n 10, s 52, l 368. Judenitš Laidonerile, 15. XI. 1919.
- ⁹⁰ Смолин А. В. Указ. соч., с. 402; ERA, f 495, n 10, s 52, l 496–497. Sõdurite kiri Laidonerile; samas, f 2124, n 1, s 562, l 52. Приказ по СЗА № 23, 10. I. 1920.
- ⁹¹ Российский государственный военный архив, ф. 40298, оп. 1, д. 8, л. 1–2. Приказ по СЗА № 57, 22. I. 1920.
- ⁹² Родзянко А. П. Указ. соч., с. 31.

6. Kaks tõe viimasest ilmasõjast*

Jean-Pierre Minaudier

Kuulates eestlasi rääkimas Teisest maailmasõjast, tunnen end sageli ebamugavalt. Küllap tunnevad mõnikord minu Eesti sõbrad mind kuulates sama. Tundub, nagu ei räägiks me samast ajast.

Esimene erinevus prantslaste ja eestlaste Teist maailmasõda puudutavas ühismälus on sündmuste kaugus. Prantsusmaal on sõda üsna ammune sündmus. Teine maailmasõda tähendas prantslaste jaoks lihtsalt lühikest seisakut. Prantsusmaal tähistas 1944. aasta vabanemist, Eestis aga uue õuduse algust, sest sõda jätkus Nõukogude okupatsiooniga. Teine maailmasõda oli Eestis palju rängem ning selle jäljed nähtavamad.

Kangelased ja ohvrid

Minu jaoks on üks suuremaid erinevusi Teise maailmasõja osalenute staatus. Eestis tähendas kommunismi lõpp täielikku lahtiütlemist senisest ajalooversioonist: kui eestlased ajaloo defineerimiseks jälle sõnaõiguse said, hakati neid kangelasi, keda Nõukogude režiim oli ülistanud, reeturiteks kutsuma. 1980. aastate lõpp tõi kaasa täiesti uued arusaamad Teise maailmasõja kohta, mille polnud suurt ühist Nõukogude versiooniga ning mis pärinesid kommunistlike kuritegude ohvritelt ja Saksa mundris võidelnud eestlastelt. Just nende käsitletud võtavad enda alla pikimad riiulid raamatupoodides; täis ülevoolavat nõrdimust ja entusiasmi, tahavad nad lõpuks ometi jalule seada tõe, millest 45 aastat oldi sunnitud vaikima. Samasugust võitlevat entusiasmi kohtame ka ajaloolaste, näiteks Mart Laari käsitlustes.

Prantsusmaal pole sellist murrangut Teise maailmasõja tõlgendamisel toimunud. Ainus tõeline muutus, mis toimus 1970.–1990. aastatel, puudutab genotsiidi. Viimastel kümnenditel on genotsiidist saanud prantslaste jaoks Teise maailmasõja põhiteema, ja enamgi veel – läänemaailma lähiajaloo põhiteema, peamiselt sellepärast, et lääs on siirdunud “kangelaste ajastust” edasi “ohvrite ajastusse” (Alain Finkelkraut) ning süütute ja abitude kannatused tunduvad meie põlvkonna jaoks kõige talumatamad.

* Eesti Päevaleht 10.10.2005, Eesti Päevaleht Online <http://www.epl.ee/artikkel/302506>.

(Artikkel on lühendatud versioon ettekandest, mille Jean-Pierre Minaudier esitas 8. oktoobril 2005 Tallinnas toimunud rahvusvahelisel ajalookonverentsil “Ajalugu ja mälu”. Selle ja teiste ettekannete täistekst ilmus 2006. aasta kevadel ajakirjas Vikerkaar.)

Just holokausti keskne koht meie kollektiivses mälus tekitab prantslaste ja eestlaste vahel suurimaid erimeelsusi. Eestis tundub arvatavat, et juudid pidid 20. sajandil tõepoolest palju kannatama, kuid kannatama pidid ka eestlased: eestlased olid lihtsalt teiselt poolt tuleva genotsiidikatse ohvrid, mida läänes kiputakse unustama. Sellest ka mõistmatus ja pahameel, kui Lääne-Euroopas pööratakse tähelepanu peamiselt ainult juutide genotsiidile. Näib, et eestlaste huvi holokausti vastu on pigem marginaalne. Eestlased defineerivad ennast kui *Kulturnation*'i, see tähendab keele alusel. Seega on juudid eestlaste jaoks teine rahvus, kelle tragöödia ei puuduta eestlast nii lähedalt kui teise eestlase oma. Selline mõtteviis on Prantsusmaal mõeldamatu ja šokeeriv.

Juutide reetmine: riigireetmine

Prantslane ei ole kultuuriline, vaid poliitiline mõiste. Prantslane pole mitte see, kes räägib prantsuse keelt, vaid see, kes on Prantsuse riigi kodanik, olgu tema päritolu või emakeel milline tahes. Öelda, et prantslane tähendab inimest, kes räägib prantsuse keelt, on suurim viga, mida üks eestlane võib teha: see kõlab Prantsusmaal sisuliselt "fašistlikult". Nagu bretoonid, baskid ja need immigrandid, kes on saanud Prantsuse passi, nii on Prantsuse juudidki prantslased. Genotsiidi puhul pole prantslaste jaoks kõige kohutavam see, et prantslased andsid natsidele välja kaitsetuid inimesi, kelle ainus süü seisnes nende olemasolus, vaid just seesama võrdsuse ja vendluse idee seljapööramine. Hüljates teised prantslased nende kultuuri ja "rassi" pärast, tallati jalge alla idee prantsuse rahvast kui poliitilisest mõistest ning võeti omaks teised, rassistlikud teooriad.

Seega pole genotsiid marginaalne ega ajas kauge sündmus, vaid draama, mis puudutab sügavalt prantslaste identiteeti. Prantsuse juutide sakslastele väljaandmine tähendas enam kui Prantsuse riigi reetmist, see tähendas kogu meie ajaloo ja identiteedi reetmist. Need prantslased, kes püüdsid juute päästa, päästsid rohkem kui inimelusid: nad päästsid selle, mis oli kogu prantsuse rahvuse aluseks. Sõja ajal olid juudid ühtaegu prantsuse rahvuse veritsev süda ja hing; teatud mõttes on see niimoodi ka jäänud.

Kommunism ja natsism

Väga erinev on ka prantslaste ja eestlaste arusaam sellest, kes oli 20. sajandi suurim kurjategija. Eestlased on veendunud, et kommunismi ja natsismi vahele võib tõmmata võrdusmärgi, kusjuures eestlased kannatasid oluliselt rohkem kommunistide tõttu. Seega on nüüdisaegse kurjuse kehastuseks kommunism. Kommunismi kuritegude mälestus on Eestis ere ja värske. Kommunism seostub sissetungi, võõra võimu, diktatuuri ja totalitarismiga; kommunist on eelkõige oma

rahva äraandja. Ühesõnaga, kommunism on andestamatu. Seevastu natsikuriited on abstraktsed, nende mälestus on kaugel ja udune, ja seda, mida nende kohta Vene ajal öeldi, peetakse osaks ametlikust propagandast ehk siis ametlikest valedest.

Paljud eestlased suhtuvad natsidesse ükskõiksest, öeldes, et see, mis hiljem tuli, oli palju hullem. Mõned on isegi Saksa armeele tänulikud, et see takistas punaarmee, Vene võimu ja kommunismi tagasitulekut.

Nii ei mõtle ainult vanema põlvkonna Siberis käinud esindajad, vaid ka ajaloolased, näiteks võiks tuua Lauri Vahtre seisukoha ühes Vikerraadio "Eesti loo" saates: "Viimasel ajal on välja ilmunud terve plejaad nooremaid või vanemaid tarkpäid, kes väidavad, et 1944. aastal oli Saksa munder natslik sümbol. Senini polnud keegi niisugust rumalust väitnud, sest Saksa mundril oli natslik sümbol, natslik sümbol on haakrist ja SS-i märk, aga Saksa munder on lihtsalt Saksa munder, ja seda kandsid tollal miljonid ja mitte ainult sakslased, kellest paljud ei mõelnud mingi Suur-Saksamaa peale, vaid kes sõdisid kommunistidega, nagu seda tegid oma rõhuvast enamikus ka eestlased, kes seda Saksa mundrit kandsid. Aga nüüd on läinud aega mööda ja me oleme saanud Euroopa Liitu, aga Euroopa rahvaste seas on juba üle poole sajandi kultiveeritud ka müüti totaalselt pahast sakslasest..."

Prantsusmaal oleks need paar lauset viinud autori arvatavasti kohtu ette. Enamiku prantslaste meelest on lihtsalt kõlvatu hakata Saksa ja natsimundri vahel vahet tegema. Eriti taunitav on natsikuritegude väiksema kahtluse alla seadmine, mida Vahtre oma viimases lauses teeb. Saksa okupatsiooni mälestus on Prantsusmaal värske, sest see oli meie viimane okupatsioon. Natsismi ei saa vabandada: natsid ei kaitsenud Prantsusmaad kellegi eest, nad alandasid, rüüstasid ja hävitasid teda. Saksa mundris võidelnud prantslased on fašistid, juuditapjad ja peale selle veel võõrvõimu teenistuses olnud reeturid. Nende reetmine on eriti andestamatu, kuna nad nimetasid end rahvuslasteks, kes tahtsid Prantsuse riigi üles ehitada, rookides Prantsusmaa puhtaks "sisevaenlastest". Veel praegugi on "natsionalist" Prantsusmaal sõimusõna, millel pole midagi ühist "patrioodiga". Sest sõja ajal olid just natsionalistid äraandjad.

Euroopal on palju ajalugusid

Kui Eestis oli kommunistlik partei mõrvarite partei, siis Prantsusmaal on ta pigem hukatute partei. Valdav enamik vastupanuliikumises osalenuid olid kommunistid, kes võitlesid sõja ajal vabaduse ja demokraatia eest ning kaitsesid rahvast sissetungija eest.

Prantslaste jaoks pole kommunist võõra totalitaarvõimu kasuikav käsilane, vaid vaene tööline, vapper poiss, kes võitleb vaeste õiguste eest, müüb pühapäeviti turul ajalehte L'Humanité ja kaitseb Prantsusmaad "Ameerika imperialismi"

eest. Külma sõja ajal said kommunistidest tõelised prantsuse patriotismi esindajad, kes täitsid seni parempoolsetele kuulunud koha, millest need Prantsusmaa reetmise pärast ilma jäid. Veel praegu leiavad paljud prantslased, et kommunistid on mõneti veidrikud, aga pigem mõistetavad ja sümpaatsed veidrikud. Seetõttu mõjub kommunismi ja natsismi võrdlemine häirivalt.

Kas neid kahte nii erinevat ajaloonägemust saaks kuidagi teineteisele lähendada? Arvan, et seni, kuni 20. sajandi tragöödiate otsesed tunnistajad on veel elus, ei maksa loota, et kaks nii erinevat kogemust konflikti eri pooltelt suudaks lasta mõistusel tunnetest üle rääkida. Kuid ometi võiksime mõista, et Teise maailmasõja mäletamiseks ja tõlgendamiseks on palju võimalusi. Euroopal on palju ajalugusid, minevikke ja tõdesid – ning et Euroopa Liidus koos edasi elada, ei tohi sundida teisi võtma omaks meie seisukohti ega meelt heita seetõttu, et teised ei mõtle nii, nagu meie – sest omal kombel on mõlemal poolel õigus.

Jean-Pierre Minaudier – prantsuse ajaloolane (sünd 1961), kes on ennast viimastel aastatel sidunud Eestiga. Praegu töötab ta ajalooõpetajana Versailles's La Bruyère'i lütseumis ja õpetab Eesti ajalugu Pariisi idakeelte ja -kultuuride instituudis (INALCO). Avaldanud raamatu "Kolumbia ajalugu vallutamisest tänapäevani" (1992) ning tõlkinud eesti keelest prantsuse keelde ajaloo- ja ilukirjandust. Lõpetas hiljuti Eesti ajaloo prantsuskeelse ülevaate, mis peaks ilmuma lähitulevikus. Eesti keeles on temalt varem ilmunud paar esseed ajakirjas Vikerkaar.

7. Meie vältimatud vastasseisud*

Jaan Kaplinski

Sakslastel on pikk, aga tähendusrikas sõna *Vergangenheitsbewältigung* – minevikust jagusaamine. Eesti keeles sellist sõna pole, ei ole seni ka mõistet.

Meie suhtumine minevikku nagu mujalgi Ida-Euroopas kõigub kahe vastandliku suhtumise vahel. Ühelt poolt kanname endas tuima viha Nõukogude aja ning kõige sellega seotu vastu, olgu need kommarid, komnoored või nõukogude haridus ja meditsiin, ja usume, et kõik halb on nõuka-aja igand. Teiselt poolt tuleb ikka enam esile ka nõuka-aja nostalgiat, näiteks retroüritustena või lihtsalt meenutustena, kus endine aeg, kuhu jäi ju meie paljude noorus, armastuse, eneseteostuse ja oma kodu loomise aeg, tundub roosilisem kui tookord. Mälu on valiv, halvad mälestused kaovad kiiremini kui hääd.

Nende kahe suhtumise põimumist ja kokkupõrkeid näeme ka viimaste aastate sündmustes. Nii endiste Saksa sõjaväes teeninute taotlustes saavutada nüüd pärast repressioonide aega rehabiliteerimine, isegi vabadusvõitleja staatus. Radikaalsemalt esindavad seda seisukohta need, kellele Nõukogude Liit ja punaarmee kehastasid puhast kurjust ning Wehrmacht ja Waffen-SS võitlesid Euroopa tsivilisatsiooni eest Aasia barbaarsuse vastu. Ja kes usuvad, et kui Saksumaa oleks punase kurjuse impeeriumi võitnud, oleksid eestlased, lätlased ja teised saanud tagasi iseseisvuse.

Suhtumiste kokkupõrked

On loomulik, et paljud ning mitte ainult endised kommarid ei saa sellise nägemusega kaasa minna. Näiteks ka allakirjutanu, kelle ühe vanaisa kodu hävis punalendurite pommide all, teise vanaisa kodu aga hävitasid sakslased koos terve Varssavi südalinnaga. Minu isa hukkus Vjatlagis, ühe nimeka poola sugulase aga lasid sakslased Lvovis maha koos paarikümne teise poola professoriga. Neil oli plaanis poola kultuur ja haritlaskond hävitada.

Selliseid kahe vaate kokkupõrkeid kohtame mujalgi. Olgu siis kas või ühelt poolt püüetes pronkssõdurit Tõnismäelt minema viia ja püstitada ausammas Saksa väes võidelnutele (ühes variandis isegi Eesti ja Euroopa eest võidelnutele) ning teiselt poolt pronkssõduri lilledega ehtimises ja Tallinna hõivanud punaväelaste nimetamises vabastajateks.

Meie teadvuses jaguneb maailm tihti omadeks ja vaenlasteks, õigeteks ja õelateks. See on viinud veriste arveteõhendusteni, nagu juhtus 1941., ent ka

* Eesti Päevaleht 04.10.2005, Eesti Päevaleht Online <http://www.epl.ee/artikkel/302068>.

1944. aastal, kui teisel poolel olnutel tuli kannatada omade, sageli aga võõras-tegi pattude eest. Kui vaadata eesti kultuuritegelaste saatusi, siis pole üks võõr-võim ja tema teenrid siin olnud teistest oluliselt paremad. Vene laagrites surid Heiti Talvik ja Hugo Raudsepp, mõrvati Jüri Parijõgi, sakslased või omakaitse tapsid Andrus Johani, Arkadio Laigo, Artur-Tõeleid Kliimanni.

Kangelane ja timukas

Iseseisvas Eestis on punase poole hirmutegudest räägitud palju rohkem kui teise poole omadest. See on mõistetav pärast pseudoajaloo tegemise aastaid, ent on siiski ühekülgne. On mugav kujutleda end kangelaste ja märtritena ning unustada, et vahel on meie hulgast ilmunud ka timukaid ja piinajaid, ning sugugi mitte ainult punasel, praegu süüpinkil pandud poolel. Pääle küüditajate ja Kukla-Vollide oli eestlasi ka Sonderkommandodes, kus juutide, kommunistide ja mustlaste mahalaskmine oli ühe osalise mälestuste järgi eestlaste ja lätlaste töö, kes said tasuks mahalastute asjad (sh kuldhambad) endale.

Õnneks taasiseseisvus Eesti lääne valvsa silma all ja pidi arvestama ka idanaabri huve ning emotsioone. Nii jäi päris arveteõindamine ära, kuid ühiskonnas on vaenu ja kättemaksuiha, mis vahel lööb lõkkele ja mida mõned poliitilised jõud oskavad ka ära kasutada, olgu seoses Lihula sambalooga või vastse "Kommarid ahju!" särgiga. Viimane lugu tõendab midagi, millele asjaosalised ehk ise ei ole tulnudki. Nimelt et Eesti 1980. aasta sügise ja 2005. aasta sügise olukord ja meeleolud on üllataval kombel sarnased. Et paljud inimesed elavad ahistuses, võim on rahvast võõrandunud, inimesed tunnevad end võimetuna midagi muutma.

Kas saame ajaloost jagu?

Reaktsioon sellistele meeleoludele on ka sarnane. Ühelt poolt passiivsus, resignatsioon, teiselt poolt pime viha, mis võib pursata välja jalgpallivõistlustel, paisuda spontaanseks meeleavalduseks, kokkupõrkeks politsei (*alias* miilitsa) ja noorte vahel. Sellistes meeleavaldustes on oma osa nii õhinast haaratud idealistidel kui ka neil, kes lihtsalt leiavad võimaluse end loosungeid hüüdes ja võmmidega kakeldes teostada. Selliseid inimesi on igal pool ja igal ajal, olgu nende vastaseks siis kardavoi, politsei või miilits.

Kuni Eestis pole kujunenud tõelist kodanikuühiskonda, kuni kestab suur sotsiaalne ebavõrdsus, kuni paljud pole toibunud suurte muutuste šokist, ei kao pinged ja vastasseisud siit kuhugi. Ent neid ei tohi võtta kurva paratamatusena. Neist tuleb rääkida, neist tuleb kirjutada võimalikult ausalt ja objektiivselt. Meie ajaloolased ei ole seni sellega päris hakkama saanud. Pole normaalne, et Eesti

lähiajaloo valupunktidest kirjutavad paremini soomlased või sakslased, meie oma uurijad aga vaikivad. Vaikivad ka siis, kui Eesti ja Euroopa ajalugu asuvad meile ümber seletama Jüri Lina ja Tiit Madissoni sugused ja kui meil ilmub valju reklaami saatel holokausti eitavaid teoseid.

Suutmatus oma ajaloole ausalt silma vaadata pole iseloomulik ainult Eestile. Samad probleemid on teistelgi meie saatusekaaslastel. Nii lätlastel, leedulastel ja horvaatidel kui ka näiteks tšehhidel, kes panid liitlaste heakskiidul 1945. aastal toime julma etnilise puhastuse, kihutades välja sudeedisakslased, kellest paljud ka tapeti. Sel teemal on sõandanud kirjutada vaid üks tšehhi ajaloolane, keda aga süüdistati ebapatriootlikus käitumises. Asi puudutab kaudselt ka meid.

Oleks normaalne, et keegi tšehhidest tegeleks sellega, mis pidid Saksa väkke mobiliseeritud eestlased läbi tegema Tšehhi põrgus. Sama normaalne kui see, et eesti ajaloolased kirjutaksid eestlastest sonderkommandolaste tegudest Venemaa avarustes.

Kuni seda ei ole tehtud, on vältimatu, et vastasseis nende vahel, kes usuvad, et võitlesid Saksa mundris Eesti ja Euroopa vabaduse eest, ja nende vahel, kes usuvad, et punaarmee vabastas 1944. aastal Eesti Saksa röövvalutajatest, kes tab edasi. Ühed viivad lilli Lihula samba asemele, teised pronkssõduri juurde. Kui me ei saa jagu oma ajaloost, võib ajalugu saada jagu meist, segada olevikku ja rikkuda tulevikku.

Jaan Kaplinski – kirjanik ja esseist, Nobeli kirjanduspreemia nominent.

8. Rahvusvaheline kriis aastail 1939–1941: kontseptuaalsed seisukohad, probleemid, interpretatsioonid*

Aleksandr Tšubarjan

Meie välismaa kolleegid räägivad meile tihti rahulolematult: “Miks te ei suuda siiski saavutada, et leitaks arhiividest dokumendid selle kohta, kuidas arutleti asjade üle, mis on seotud 1939. aasta Nõukogude-Saksa lepinguga ja kõigi sündmustega, mis leidsid aset pärast seda?” Näib, et neid dokumente lihtsalt ei ole. Otsuse tegemisel oli oma spetsiifika. Pärast 23. augusti ja kuni septembri alguseni toimusid poliitbüroo istungid peaaegu iga päev. On selge, et ühel pärast pakti allkirjastamist ehk ajavahemikus 27. augustist kuni 3.–4. septembrini 1939 toimunud poliitbüroo istungitest, mis peeti nagu tavaliselt kitsas ringis, arutleti ka abinõude üle, mida tuleks tarvitusele võtta Molotovi-Ribbentropi pakti realiseerimisel. Tuleb tunnistada, et historiograafias eksisteerib üsna põhjendatud seisukoht, et Nõukogude Liidus liiguti selle lepingu poole juba alates 1939. aasta märtsist. Kuid sellises vormis ja niisuguste lisadega leping oli Nõukogude juhtkonnale Berliinist saadud ootamatu “kingitus”. Seetõttu tuli välja töötada seisukohad, kuidas tegutseda edasi, ja seda ei olnuks võimalik ette näha ei mais, juunis ega isegi augusti alguses. Üldiselt ei ole dokumentidega selles küsimuses raskusi mitte ainult meil. Nagu teada, lõpetasid prantslased juba ammu oma diplomaatiliste dokumentide publitseerimise kõnesoleva perioodi kohta kuni 1939. aasta 1. septembrini ning alles nüüd nägid ilmavalgust dokumendid 1939. aasta septembrist kuni 1940. aasta suveni. On olemas USA riigidepartemangu publikatsioonid, kuid need on puhtalt ametlikud dokumendid, aga materjalid selle kohta, kuidas nende üle presidendi juures nõu peeti, puuduvad.

Nüüd on historiograafias kujunenud säärane situatsioon – ja see ongi minu esinemise teema –, et meil on küllaltki erinevaid seisukohti. Ma ei ütleks, et need lähevad mööda joont Venemaa ja muu maailm. Ei, olukord on palju keerulisem. On seisukohti, mille järgi meie positsioonid on lähedased paljude meie kolleegide omadele Lääne-Euroopas. On positsioone, mille kohaselt meie arvamused lahku lähevad. Üldiselt võib aga öelda, et ka kaasmaalastest ajaloolaste seisukohad erinevad tihtipeale üksteisest küllaltki suurel määral. Pidevalt avaldatakse uusi teadustöid ja dokumente, peetakse kümneid konverentse. Jääb mulje, et selle ajalooperioodi tajumise teravus mitte ei vähene, vaid vahel muutuvad lahkarvamused veelgi ilmselgemaks. Näib, et selle põhjused ei ole seotud mitte niivõrd teaduse, kuivõrd ühiskondlik-poliitilise valdkonnaga. Seoses 60

* Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР. Москва, 2006, lk 11–22.

aasta möödumisega võidust fašismi üle hõlmasid vaidlused 1939.–1941. aasta sündmuste üle ka poliitilist sfääri, said erinevate ühiskondlike ja parteiliste ringkondade vaheliste arutelude ning vastuolude objektiks ning jõudsid isegi rahvusvahelisele tasandile. Seda tähtsamaks ja aktuaalsemaks muutub selliste konverentside nagu meie oma korraldamine kas või seepärast, et viia arutelude teravik üle puhtalt ajalooteadusele, vabastades poliitika ajalooliste stereotüüpide survest.

Üks arvamus on selline, et 1939. aasta augustis sündinud pakt ja selle sala-protokollid mängisid äärmiselt negatiivset rolli, millele pole ajaloos isegi pret-sedenti. Nende tagajärjeks oli Balti riikide ja teiste Ida-Euroopa territooriumide ning osa Soome liitmine ja lülitamine (meie kolleegid Balti riikidest eelistavad rääkida okupatsioonist) Nõukogude Liidu koosseisu. Selle seisukoha pooldajad toovad esile lepingupoolte õigusvastased tegevused, räägivad Stalini imperia-listlikest meeleoludest, mille kinnituseks olevat see, et ametlikes dokumentides ning Stalini ja Molotovi esinemistes nimetati seda protsessi “sotsialismi tsooni laienemiseks”.

Teine seisukoht seisneb selles, et pakt kirjutati alla tingimustes, kus kõigile oli selge, et Saksamaa valmistab ette Teist maailmasõda ja on juba otsustanud kallaletungi Poolale. Arvatakse, et Nõukogude Liit, kirjutades alla lepingule Saksamaaga, pidas ennekõike silmas kaalutlusi, mis olid seotud enda ohutusega läheneva sõja tingimustes, ning realiseeris praktikas tuntud “marksistlik-lenin-likku seisukohta” kasutada “imperialistide omavahelisi vastuolusid” sotsialismi huvides. Pakti peamine tulemus oli, et algas sõda ühelt poolt Inglismaa ja Prantsusmaa ning teiselt poolt Saksamaa vahel. Nõukogude Liit jäi sellisel moel kõr-vale, teatades ametlikult oma neutraliteedist. Siit tehakse järeldus, et kujunenud geopoliitilises situatsioonis oli kriisile algus pandud mitte 1939. aasta augustis, vaid 1938. aastal, kui Inglismaa ja Prantsusmaa kirjutasid Münchenis alla leppele Hitleriga, andes talle osa Tšehhoslovakkia. Just see oligi üks peamisi 1939. aasta lepingu ja selle salajaste lisade eeltingimusi.

Järgmine seisukoht, mis on historiograafias mingil määral vahepealne, seis-neb mõlema faktori tunnistamises – see on “ideoloogia ja reaalspoliitika” vastastikune mõju Moskvast ja Läänes. Sellest sai peateema ka meie ühises projektis ameeriklastega “külma sõja” uurimisel. Just seda dualismi – ideoloogia ja reaalsete praktiliste huvide kokkupõrkamist – peavadki paljud 1939.–1941. aastate keskseks probleemiks.

Rahvusvahelises historiograafias on 1939.–1941. aasta sündmustega seoses tekkinud erinevaid seisukohti ja hinnanguid, mis on kõlanud eri konverentsidel. Nende analüüsist on saanud spetsiaalne huviobjekt ka meie tänasel kohtumi-sel. Sestap tahaksin ainult siinkohal pöörata tähelepanu ühe ettekandja väitele, et Nõukogude-Saksa mittekallaletungipakt “oli omamoodi süütemehhanismiks Teise maailmasõja puhkemisel”. Kuid samas ettekandes märgiti, et 1939. aasta suvel oli Saksamaa “juba langetanud otsuse reguleerida Poola küsimus sõjaliste vahenditega”. Paljudest dokumentidest on teada, et Moskvast Hitleriga pakti

allakirjutamise ajal ei olnud mitte ainult langetatud otsus kallaletungi kohta, vaid määratud ka Saksa agressiooni kuupäev. Tundub kaheldav sellesama ettekandja väide, et 23. augusti lepingul “ei ole analooge 19. ja 20. sajandi Euroopa ajaloos”. Õigustamata 1939. aasta lepingut, tuleb siiski öelda, et nii 19. kui ka 20. sajandi ajaloos oli palju lepinguid, mis rikkusid rahvusvahelisi õigusnorme ning avasid tee sõdadele ja vallutustele.

Enamiku nende sündmuste peaosaliste arhiivide ja arvuka kirjanduse põhjal võiks pakkuda konstruktsiooni, mis, nagu meile tundub, võtab kokku tehtud töö ja lubab kindlaks määrata edasiste uuringute tulevikusuuna. Selle ajajärgu sündmuste käsitlemine peab lähtuma sellest, et praegune peaküsimus ei ole mitte niivõrd uusi dokumente otsida, kuivõrd juba uurijate käsutuses olevate paljudes salastatud dokumentides kajastatud sündmusi ja fakte interpreteerida. Niisuguse vaate ja ülesandeseade korral tuleks uurijatel paigutada 1939.–1941. aasta sündmused samasugusesse ajaloolisesse konteksti, samasse koordinaadisüsteemi, nagu tehakse igasuguseid teisi ajalooajalooperioode ja sündmusi uurides. See ei tähenda muidugi, et sündmusi tuleks uurida sama metodoloogia ja meetodikaga, nagu näiteks 17. sajandi Euroopa ususõdasid, kuid põhimõtteliselt võib üldine metodoloogiline käsitlusviis osutuda keeruliseks. See peab eeldama mingite üldiste printsiipide kasutamist selle täiesti erilise ajalooajalooperioodi ja fenomeni uurimisel.

Kohe alguses märgime, et tänapäeval on meie historiograafia mitmefaktorilise meetodi kasutamise poolt. Me oleme loobunud ühekülgselt ajaloonägemusest, oleme juba eemaldunud mõttest selgitada ajaloolisi nähtusi mingi ühe faktoriga – seda on näha ka meie oma ajaloo käsitlemisel. Me oleme näiteks lõpetanud 1917.–1920. aasta kodusõjaegse ühiskonna jagamise omadeks ja võõrasteks, saades aru, et nii ühtedel kui ka teistel olid omad põhjendused ning, kui soovite, ka oma tõde. Mulle tundub, et just see mitmefaktoriline käsitlus peaks saama peamiseks, kui uurida ajaloo kulgu enne Teist maailmasõda ja selle ajal. Ajalugu on näidanud, et seda on küllaltki raske teha, arvestades asjaolu, et tolleaegsete sündmuste analüüsi teevad keerukaks paljud poliitilised ja ideoloogilised mõjutused. Kuid ajaloolastel on juba kogemus olemas: jutt käib eespool mainitud projektist “külma sõja” ajaloo uurimisel koos USA ajaloolastega. Me läksime vastastikustelt süüdistamistelt üle komplekssele sünteesuurimisele, pöördudes nii ideoloogia kui ka julgeoleku probleemide poole, peatudes õiguse, eetika ja moraali küsimustel, mõistes hukka igasugused riikide, rahvaste ja inimõiguste rikkumise ilmingud, andes mitmekülgse hinnangu liidritele, ühiskonnategelastele, diplomaatidele jt, ning kõik see kokku võimaldaski meil minu meelest luua palju objektiivsema pildi tolle aja sündmustest.

Seda meetodit tasuks rakendada ka Nõukogude Liidu tegevuse uurimisel ning kõigi teiste selles kohutavas draamas osalejate puhul: Saksamaa ja Inglise-Prantsuse blokk, Euroopa väikeriigid, mis juhtusid olema suurte riikide kokkupõrgete keskpunktis. Näib, et ajalooajaloosündmuste analüüs peab hõlmama poliitika, õiguse, eetika ja moraali küsimuste kõrval ka majandusprobleeme ja sisemiste

tegurite rolli. Probleemistikku kuulub ka parteiline sisepoliitiline võitlus kõigis sündmustes osalenud riikides, sealhulgas varasemal perioodil, kuna ajaloolise kogemuse mõju on väga tähtis. Kui see on olemas Nõukogude Liidus, siis on see järelikult oluline ka Ameerika Ühendriikidele ning Lätile ja Poolale. Ajalooline vaatenurk on sarnane, see erineb just sisu poolest, kuid see, et ta on olemas, on täiesti ilmselge.

Maailma historiograafia tähelepanu keskpunktis on praegu ka nn igapäeva-elu ajalugu, selle perioodi tavaliste inimeste elu – kuidas nad suhtusid toimivasse, kuidas nad elasid, millised olid nende meeleolud –, mida tuleb samuti arvestada, sest olud olid väga erinevad.

Tähtis on eemalduda ühekülgisusest. Arvatakse, et ajaloolane peaks olema teatud mõttes nii prokurör kui ka advokaat, sest ta peab otsima nii poolt- kui ka vastuargumente. Ta peab avastama, ajaloost selgitusi otsima, miks leidsid aset just sellised sündmused, kui olid ka teised võimalused ja variandid. Nüüdisajal räägitakse palju sellest, et ajalugu ei salli tingivat kõneviisi. Loomulikult olid sündmused ja faktid säärased, nagu nad olid, kuid ajaloolasele on niisama oluline ette kujutada, millised olu- ja vahendused lahendused, kas ajalugu võinuks kulgeda teist rada pidi. Nimetaksin seda “tingivaks kõneviisiks sündmuste interpreteerimisel”.

Kõike seda tasuks kohaldada ka 1939.–1941. aasta perioodile. Pöördudes tagasi nende dramaatiliste aastate sündmuste juurde ja rääkides Nõukogude Liidust, peab rõhutama, et Nõukogude Liidu poliitikas olid erinevad perioodid, muutusid seisukohad, strateegilised ja taktikalised eesmärgid. Pole mingit kahtlust, et 1939. aasta septembri alguses arutati Moskvas küsimust, kuidas realiseerida praktikas Molotovi-Ribbentropi pakti protokolle ning kuidas haarata NSVLi mõjuvõimu alla need alad, mis olid jäetud Nõukogude Liidu huvisfääri. Arvatavasti me ei patusta tõe vastu, kui kaldume kõrvale mõlemast poliitilisest hinnangust ja ütleme, et septembris (vähemalt septembri lõpuni) mängis Moskva oma mängu küllaltki korrektselt. Ametlikult oli välja kuulutatud neutraalsust; Poolasse sisenes Punaarmee alles pärast seda (peaaegu samal päeval), kui Saksa väed olid lähenenud Varssavile. Londonile ja Pariisile, olen näinud kõiki neid dokumente, anti maksimaalselt selgelt mõista, et me läheme Poola idaossa, et luua kaitsetõke Saksamaa vastu, ja see, nagu teada, kutsus esile Ribbentropi meelepaha Berliinis.

Situatsioon muutus põhjalikult 1939. aasta septembri lõpus, kui kirjutati alla kuulusele leping Saksamaaga sõpruse ja piiride kohta. Siis lõpetati igasugune natsionaalsotsialistliku fašismi kriitika, see-eest pöörati kriitikateravik Inglismaa, Prantsusmaa jt vastu. Selles olukorras oli ilmselgelt rikutud “ideoloogia ja pragmaatilise poliitika vastastikust mõju”. Nii see kui teine olid allutatud ühele eesmärgile – kõikehõlmavale, kuid mis kõige tähtsam, ilma vastukaaluta koostööle Saksamaaga. Maailmarevolutsiooni idee muutus sel ajal Molotovi poolt nimetatud “sotsialismi laienemise tsooniks”. Stalin kasutas seda terminit harva, sest võib arvata, et ta oli tol ajal lisaks “sotsialismi tsoon” laiendamise

ideele hõivatud reaalsete julgeolekukaalutlustega, kuna sõda oli juba alanud, samuti sooviga saada NSVLile tagasi endised Vene territooriumid – see määras Kremlis poliitika pärast kuulsate salaprotokollide allkirjastamist. Üldiselt huvitas Ida-Euroopa alade saatus Stalinit pika aja jooksul. Meenutagem, kuidas 1939. aasta suvel toimunud läbirääkimistel Inglismaa ja Prantsusmaaga nõudis Moskva ennekõike lubada Nõukogude väed läbi Poola ja Rumeenia ning anda talle garantiid Baltikumis. Nüüd andis aga Hitler küllaltki ootamatult tähelepanuväärse osa sellest tsoonist NSVLi mõjusfääri.

Levinud on ka vastupidine seisukoht Stalini ja Hitleri vahelise suure isikliku liidu kohta, kuid kõigepealt tuleks öelda, et meie sisetunde ja dokumentide alusel säilis pinge Nõukogude Liidu ning Saksamaa, Moskva ja Berliini vahel isegi nende vastastikuste suhete eufooria kõrghetkedel, ning see pinge kasvas alates 1939. aasta lõpust. Stalini viga, tema möödalaskmine seisnes selles, et ta tegi näo, nagu ei pööraks ta sellele tähelepanu. Kuid arusaam, et tulevikus on võimalik konflikt Saksamaaga, ei lahkunud Kremlist. Kordame, kui rääkida Stalini kõige tähtsamast vaearestusest, siis seisnes see selles, et Nõukogude liidrist sai teatud mõttes olude pantvang, täpsemalt öeldes Saksamaa poliitika pantvang. Võib ju mõelda, et selles situatsioonis oluks võimalus säilitada tihedamaid kontakte Inglismaa ja Prantsusmaaga, seda enam, et Hitler formaalselt ei nõudnud nendega suhete katkestamist. Lõppude lõpuks võinuks isegi mitte hoolida tema võimalikust meelepahast ning säärasel juhul oluks see aukartust äratav survevahend Berliinile. Poleks olnud vaja viia kommunistlikku liikumist ka n-ö profašistlikesse rööbastesse, st lahti öelda antifašistlikult propagandast, ja seda saanuks samuti kasutada kui survevahendit Hitlerile. Võinuks karmimalt reageerida kõigile rikkumistele, mis Saksamaa oli majanduses ja teistes valdkondades korda saatnud, eriti alates 1940. aasta lõpust. Kuid juhtus nii, et Moskva sidus oma käed kinni, ilma et tal oluks peaaegu mingeid vahendeid Hitlerile survet avaldada või võimalusi talle millegagi vastu astuda. Selles mõttes on väga näitlik Vjatšeslav Molotovi visiit Berliini 1940. aasta novembris.

Meie ajalookirjanduses arutatakse aktiivselt küsimust, milline oli tegelikult Moskva suhtumine Hitleri pakutud kolmikpaktiga ühinemisesse. Kuid selles on vägagi märkimisväärne, milliste plaanidega Molotov üldse Berliini sõitis. Sel ajal võib nentida tõsise strateegilise ja taktikalise initsiatiivi puudumist stalnikliku juhtkonna tegevuses. Ainus, millest Molotov rääkis kõigi Berliinis veedetud päevade jooksul, seisnes NSVLi soovis lõpetada asjad Soomega ja saada sõjaväebaas Bulgaarias. Alates 1939. aasta augustist mõtles Stalin paljuski Euroopa ja maailma lõhenemisest mõjusfäärideks ning sõjaväebaaside saamise võimalikkusest. Tingimustes, kus rahvusvaheline olukord järsult teravnes, suhetes Saksamaaga kasvas silmanähtavalt pinge ning Hitler liikus edasi Balkanile, ei jäänud Stalinile mingeid võimalusi pidurdada Saksamaa kasvavat agressiivsust.

Olukord muutus 1940. aasta lõpus. Meil ei ole ametlikke dokumente, kuid tänu ajaloolase V. A. Nevežini uurimustele teame, et 1940. aasta lõpus või 1941. aasta alguses langetati Moskvast otsus muuta propaganda suunda Saksamaa

suhtes. On ilmne (ja seda kinnitavad paljud kaudsed tõendid), et 1940. ja 1941. aasta vahetusel tehti palju üldisem otsus alustada ettevalmistusi sõjaks Saksamaaga. Ja alustati neid propaganda vallas.

Kui vaadelda ÜK(b)P KK Poliitbüroo istungeid 1940. aasta lõpus ja 1941. aasta esimesel poolel, on näha, et jutt käis uutest relvaliikidest ning juhtivkoosseisu väljavahetamisest. Arvan, et ka poliitilises plaanis ei saanud Moskva enam rahulikult pealt vaadata sündmuste arengut. Saksamaa tõrjus NSVLi täielikult välja Balkanilt, lükates teravalt tagasi kõik Stalini palved, pretensioonid ja rahulolematuse avaldused.

Ja lõpuks, rääkides Nõukogude Liidust, tahaks öelda veel ühte asja. Nagu teada, sai Stalin palju hoiatusi kavandatavast kallaletungist. On arvatud, et ta ignoreeris neid, et selles väljendus tema kangekaelsus jms. Tuleb pidada silmas ka isiklikku aspekti: Stalin ei tahtnud isegi endale tunnistada seda, kas ta oli ikka varem õigesti käitunud. Ta ei suutnud endale ette kujutada, kuidas kujunevad sündmused, kui äkki toimub konflikt Saksamaaga, keda ta nii väga kartis. Kuid on ka teine selgitus. See ei olnud saabuva info eiramine ega alahindamine. Nõukogude liider lihtsalt ei suutnud enam midagi muuta. Otsuseid sai olla vaid kaks: kas kiiresti kasvatada relvastust, mida ta ka tegi, kuid programm oli ette nähtud kuni 1942. aastani; või alustada seda, mida Suvorov kirjeldas oma raamatutes kui preventiivse sõja kurssi, ja valmistada ette kallaletungi Saksamaale (Suvorov nimetas isegi kuupäeva – 6. juuli 1941. aasta). Kuid mitte ükski dokument ei kinnita, et seda seisukohta oleks Kremli tõsiselt kaalutud. Jäi üle ainult esimene, mis nähtavasti võetigi 1940. aasta lõpus – 1941. aasta alguses vastu: venitada konfliktiga nii palju kui võimalik. Just see otsus jäigi peale.

Kui vaadelda Saksamaad, siis oli tal selgelt väljendatud positsioon. Hitler arvas, et ta oli petnud Stalinit ja petnud kõiki. Ta hoidus sõjast kahel rindel. Võtmesündmus nii Moskva kui ka Berliini jaoks oli Prantsusmaa välkkiire purustamine. Kremli oldi 1940. aasta mais šokis. Mõne päeva jooksul muutus Stalini suhtumine Baltikumisse, tugevdades Nõukogude liidri otsustavust hakata tegutsema otsekohe. Hitleri positsioon oli täiesti ilmselge. Ta tiris üsna oskuslikult NSVLi igasugustesse läbirääkimistesse, samal ajal tõrjudes Nõukogude Liitu välja igalt poolt, kust oli võimalik. Kõige jäigem joon oli NSVLi väljatõrjumine Balkanilt.

Meil tuleb silmas pidada sedagi, et Hitler püüdis juhtida NSVLi tähelepanu Kesk-Aasiale ja viia ta vastamisi Inglismaaga selles piirkonnas. Eksisteerivad huvitavad Inglise luure dokumendid ja sarnased dokumendid Moskvast selle kohta, et kõik nende sündmuste osalised teadsid, mis toimub, nad teadsid vestlustest, kus Hitler veenis Nõukogude esindajaid minema Afganistani. Kõik teadsid, et Moskva reageeris eitavalt, ning Londonile anti spetsiaalselt mõista, mida nimelt pakkus Hitler Nõukogude juhtkonnale, ja et viimane keeldus vastu võtmast tema ettepanekut aktsioonideks Afganistanis.

Vaadeldes Inglismaad ja Prantsusmaad, tuleb realselt näha nende poliitika eesmärgid ja meetodeid. Molotovi Berliini-visiidi eelõhtul, nagu teada, saatis

Churchill Stalinile ettepaneku kirjutada alla võimalik salajane lepe Suurbritannia ja NSVL vahel. Kui lugeda aga tähelepanelikult selle leppe projekti ja Inglismaa riigijuhtide kommentaare, siis jääb kummaline mulje. Inglismaa, kes üldiselt pidas vastu, kuid seisis siiski sissetungi ohu ees, ei pakkunud Stalinile mitte midagi. Churchill esitas idee salaleppest. Stalinile ütles Churchill: “Nagunii tuleb teil sõda Saksamaaga.” Churchill andis igasuguseid lubadusi, et mingit infoleket ei tule, et tuleb ainult lepe nende riikide vahel. Ja mida pakuti vastu? Churchilli sõnul vaataks Inglismaa pärast sõda heatahtlikult üle küsimuse Balti riikide *de facto* Nõukogude Liitu lülitamisest. Seda räägiti Stalinile ajal, mil need vabariigid olid juba Nõukogude Liidu osa. See oli ilmne märk selle kohta, et Inglismaa ei luba realselt mitte midagi. Neid fakte peab samuti silmas pidama. Inglismaa nägi oma kogenud diplomaatiaga peaesmärgina sõda Hitleriga, kuid ei tahtnud lasta Nõukogude Liitu Balkanile. Teatud osa mängis ka Türgi faktor.

Vähe on uuritud Itaalia positsiooni. Arvatakse, et sellel oli suur tähtsus, eriti Balkani puhul.

Lõpuks tuleb rääkida riikidest, mis olid surutud suurte riikide vahel. Arvan, et Venemaal ei ole just eriti palju ajaloolasi, kes püüaksid tänapäeval õigustada Stalini tegevust Molotovi-Ribbentropi pakti realiseerimisel, sealhulgas Baltikumis. Tuleb rõhutada, et on olemas rahvasaadikute nõukogu 1989. aasta istungi otsus teravate ja jäikade hinnangutega protokoll ja lepingu kohta. Seda otsust ei ole keegi tühistanud. Kui arvestada, et Venemaa on Stalini ajal toimunu õigusjärglane, siis on Venemaa igal juhul ka 1989. aastal toimunu ja teatavaks tehtu õigusjärglane. Need hinnangud on olemas.

Tasub rääkida ka vajadusest silmas pidada sisemisi faktoreid sündmuste arengus Baltimaades. Muide, terve hulk viimase aja Balti riikide publikatsioonidest näitab, et nende riikide ajaloolased pühendavad sellele suurt tähelepanu. Nendes riikides oli tõsine rahulolematu sotsiaal-majandusliku situatsiooniga, mille tõttu eksisteerisid vasakpoolsed meeleolud, ning seda kasutas ära Moskva. Üldises sündmuste paletis, mitmefaktorilise käsitluse üldises skeemis peame arvestama neidki asjaolusid. Tuleb silmas pidada, et Baltikumi teatud ringkonnad seisid dilemma ees: kas valida Saksamaa või NSVL. Mõnede, eriti vasakpoolsete jõudude esindajad eelistasid Nõukogude Liitu.

Kuid me peame nägema ka teatud Vene ringkondades eksisteerivat meelust, mis õigustab Stalini tegevust sel perioodil, sealhulgas Baltikumis, tähtsustades üle 1940. aasta valimisi, mis toimusid Balti riikides Nõukogude vägede ja poliitnõunike kontrolli all. Balti rahvad said tunda neid stalinismi ilminguid, mis valitsesid terves NSVLis.

Möödapääsmatu on silmas pidada ka Poola traagilist saatust. On olemas üsna huvitav süžee: see oli olnud Nõukogude Liidu ja Londonis asunud Poola eksiilvalitsuse vaheliste suhete probleem. Seda probleemi on hästi uuritud Poolas, kuid peaaegu üldse pole uuritud Venemaal. Üldiselt tuleks Vene ajaloolastel pöörata rohkem tähelepanu eri riikide (nii Poola kui ka Balti riikide) eksiilvalitsuste tegevusele.

On üsna huvitavaid asjaolusid, mis on seotud isiksuste mõjuga. Aeg möödub ja me võime hinnata sündmusi üha erapooletumalt. See ei tähenda, et peaksime õigustama paljude tegelaste käitumist, kuid nende loogikat mõista on võimalik ja vajalik. Väga oluline on uurida nende isiksuste mõju ja iseloomu, kes tol ajal tegutsesid.

Meil ilmus hiljuti vene ajaloolase raamat “Stalin ja Churchill”. Churchill oli üks 20. sajandi tähtsamaid figuure ning kogu Churchilli ja Stalini suhete keerulist lugu kasutavad nii need, kes tahavad tõestada, et Churchill mõistis hästi Stalinit, kui samal ajal ka need, kes arvavad vastupidi. Esimesed esitavad Churchilli tsitaate, kus ta räägib Stalinist kõige ülevamate väljenditega; teised räägivad aga, et ta oli niivõrd nõukogudevastane, et seda on raske endale ette kujutada. Kuid ta oli elav inimene. Seepärast on väga huvitav analüüsida kõike, mis puudutab Churchilli isikut, tema otsuste tegemise meetodit jms, nagu ka teisi tolle aja tegelasi. Meie vaateväljas peavad olema ka sellised isiksused nagu de Gaulle ja Vichy režiimi juhid Prantsusmaal, natsistliku ladviku tegelased jne.

Tänapäeval pööratakse vene historiograafias 19.–20. sajandi ajalugu uurides erilist tähelepanu nn tavaliste inimeste suhetele, peresuhetele, st kõigele sellele, mis puudus meie ajaloos minevikus. Lõpuks peab juttu olema ka igapäevaelu ajaloost, inimeste argielu uurimisest NSVLis ja teistes riikides, nende suhtumisest sõjasse, nende olmust, iseloomust, käitumishormidest.

Euroopa 1939.–1941. aasta draama köidab jätkuvalt ajaloolaste, poliitikute, ühiskonnategelaste, diplomaatide ja ajakirjanike tähelepanu.

Ajalooline mälu moodustab tähtsaima osa ühiskonna arengust; see mälu kannab alati olulist kogumit valikulisusest, reaalsete faktide ja sündmuste erinevatest käsitlustest ning tõlgendustest. Selles normaalses historiograafilises situatsioonis on väga tähtis vabastada ajaloosündmuste hinnangud maksimaalselt poliitilise konjunktuuri mõjudest ning nüüdisaegsetest poliitilistest huvidest. Tuleb püüelda selle poole, et sündmused kaugemast ja lähemast minevikust ei vastandaks inimesi üksteisele, vaid aitaksid tugevdada heanaaberlikke suhteid, arendada lugupidamist ning inimeste, riikide ja rahvaste vahelist sallivust.

Aleksandr Tšubarjan – akadeemik, Vene Teaduste Akadeemia Üldajaloo Instituudi direktor.

9. Nõukogude projekti lootusetus Baltimaades*

Jelena Zubkova

Ajalooeaduste doktori, Venemaa riikliku humanitaarinstituudi professori Jelena Zubkova äsja ilmunud raamat “Baltikum ja Kreml” keskendub Kremlile ja Moskva arusaamadele Eesti, Läti ja Leedu vabariikide sovetiseerimisprotsessist. Monograafia on üheks esimeseks üllitiseks Vene kirjastuse ROSSPEN ajalooliste monograafiate sarjast “Stalinismi ajalugu”.

Jelena Zubkova kõneles Vene Delfile neist teemadest ning Eesti ja Venemaa seostest, siin ilmub intervjuu lühendatult.

Teie raamatu ilmumist võib võtta kui konjunktuurset käiku või turundusnippi, sest on ju Vene-Eesti suhted muutunud just viimastel aegadel väga palavaks. Kuidas sündis selle raamatu idee?

Ausalt öeldes langesin professionaalse uudishimu ohvriks. Töötan väga palju arhiivides, ja kord, nii kümne aasta eest, kui tuhnisin Venemaa riiklikus sotsiaalpoliitilise ajaloo arhiivis (endine partei keskarhiiv – *toim*), avastas, et eksisteerivad Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee eribüroode dokumendid Läti, Leedu ja Eesti kohta. See hakkas mind meeletult huvitama – säärase eribüroode olemasolust polnud mul aimugi.

Ühtlasi tekkis mul küsimus: miks ei tegele selle teemaga ka mõni teine ajaloo uurija. Arhiivis käis toona huvilisi palju, nad uurisid materjale kõigi kolme Balti riigi kohta, kuid esmajoonel huvitas neid küüditamine. Ja vaatamata kõikidele poliitilis-emotsionaalsetele tormihoogudele, mis on meist vahepeal üle käinud, ei tegele Baltikumi teemaga Venemaal mitte keegi. Minu uudishimust kasvas välja sügav huvi ja tõsine tegelemine selle asjaga.

Ega ma alustades töö mahtu ja ülesande suurust ette ei kujutanud. Isegi seda ei osanud ma arvata, et sellele teemale nii palju aega kulub. Kui oma tööga juba poole peale olin jõudnud, puhkes kogu see kirgedemöll (pronkskriis – *toim*). Ajaloolase jaoks pole see põrmugi meeldiv, kui poliitika sekkub ainevaldkonda, millega ajaloolane tegeleb. Tean, et mu raamatut loetakse nüüd just selle pilguga, ehkki ma ise seda üldse ei tahaks.

* Intervjuu portaalile Delfi. 11. veebruar 2008. Kättesaadav <http://www.delfi.ee/archive/article.php?id=18160921&categoryID=9738762&ndate=1202680800>

Esinedes Saksamaal ühel konverentsil ettekandega Balti riikide sovetiseerimise teemal, tõusis pärast ettekannet püsti üks kuulaja, elatunud saksa härrasmees, ning küsis: “Väga huvitav ettekanne oli. Sain kõigest aru peale ühe asja. Kelle poolt olete teie?”

See küsimus määrabki minu seisukoha: ajaloolasel pole õigust ühte või teist pool esindada. Kui mul see korda läheb, võib mu tööd õnnestunuks pidada.

Kuidas ikkagi toimus Balti vabariikide liitmine NSV Liiduga, kui vaadelda juriidilisest seisukohast?

Kõikides nendes “ajaloo tõlgendamise lahingutes”, mida peetakse poliitilisel pinnal, pole kumbki pool, ei Eesti ega Vene oma, teinud ettepanekut laua taha istuda ning kõigepealt terminites ja arusaamades kokku leppida. Näiteks, mida peetakse silmas, kui räägitakse liitumise legitiimsusest, okupatsioonist, annekteerimisest jne. Praegu ollakse tupikus peamiselt selle pärast, et mõlemal poolel on asi enda meelest selge.

Viimase kümne aasta jooksul on publitseeritud mitmeid kõiteid dokumente, seega on dokumentaalne baas meil olemas. Eestis ilmus näiteks “Valge raamat”, Venemaal on ilmunud palju väärtväljaandeid, näiteks “Täievolilised esindajad teatavad...”, mis põhineb välisministeeriumi dokumentidel. Seal on kogu 1940. aasta sündmustik nagu peo peal.

Kui neid dokumente lugeda, siis on selge, et nõukogulik kontseptsioon Eesti, Läti ja Leedu vabatahtlikust astumisest NSV Liitu ei kannata mitte mingisugust kriitikat. Selge on, et Eesti liitumine NSV Liiduga ei olnud legitiimne vaatamata kõikidele vastavatele paberitele, mis allkirjastati. See oli ilma igasuguse kahtluseta anneksioon.

Rahvusvahelises õiguses on olemas anneksiooni definitsioon – see on ühe riigi sidumine teise riigiga ilma esimese riigi nõuolekuta. Kuidas Eesti nõusolek saavutati, kui tohutut survet selleks avaldati, see on nendes dokumentides selgelt näha.

Kuivõrd tõsine oli sõjaline ähvardus? Kas NSV Liit oli valmis alustama Eesti vastu sõjalist tegevust, kui Eesti keeldunuks baaside lepingust? Või laskis Eesti end ähvardustest heidutada ning oleks tegelikult võinud jääda iseseisvaks?

See küsimus oli, on ja jääb lahtiseks – nii nagu minevikus, nii ka nüüd. Asi on selles, et NSVL kasutas oma sõjaväge hirmutamiseks, kuid tegelikult ei kavatsenud ta Eestiga sõda alustada. Ent vene ajaloolane Mihhail Meltjuhhov avastas Vene arhiividest dokumendid, mis tõendavad, et sõjaline surve läbis kogu läbirääkimiste protsessi. Piiril toimunud sõjalised ettevalmistused olid täiesti reaalsed, kindralstaabis oli lepingu allkirjastamise momendil olemas sõjalise sissetungi plaan Eestisse – ja selline plaan pole asi, millega blufitakse. Sõjaline surve oli täiesti reaalne.

Vaevalt et Eesti Vabariiki saanuks NSV Liiduga liitmise ajal nimetada demokraatlikuks. Konstantin Pätsi rolli on Eestis viimasel ajal tõlgendatud mitmeti, selle tõenduseks on eelmisel aastal Eestis välja antud Magnus Ilmjärve uurimus “Hääletu alistumine”. Millist rolli teie uurimuses mängis see, et Eesti Vabariigil oli autoritaarse riigi tunnuseid, ehkki ta polnud nii totalitaarne nagu Nõukogude Venemaa?

Küsimus, kui suur oli Pätsi režiimi osakaal sovetiseerimise protsessis, on väga tähtis ning nõuab kompetentseid hinnanguid. Mis puutub autoritaarsetesse režiimidesse, siis neid leidus terves Euroopas ja Pätsi režiim polnud ses suhtes erandlik.

Teiselt poolt on ilmselge, et niisugune riigikord loob poliitilised, majanduslikud ja sotsiaalsed eeldused, mida läheb vaja arenemiseks autoritaarse ja juba palju julmema riigimudeli suunas.

Esimesena ei väljendanud mõtet, et Balti vabariikide valitsused löid oma autoritaarsusega soodsa pinnase nende sovetiseerimiseks, muide mitte Ilmjärv, vaid saksa ajaloolane Ervin Oberlender, kes tuli selle mõttega välja juba 90. aastatel.

Ta pidas silmas selliseid aspekte nagu mitmeparteilise süsteemi puudumine, majanduse riigistamine, karm tsensuur (viimane oli eriti iseloomulik Eestile, sest ega ilmaasjata ei nimetata Pätsi ajastut vaikivaks ajastuks).

Samasse ritta kuulub rahvuslikkuse ideoloogia ületähtsustamine ning kõige ja kõigi estoniseerimine, lisaks jäik hariduspoliitika, mida ilmutati ülikoolide suhtes. Nii et eeldused olid loodud.

Eestis on ajaloolane, kes osaleb aktiivselt poliitikas – Mart Laar. Nii mõnedki tema uurimused tegelevad repressiooniteemaga. Vene pool pole nende töödega ametlikult polemiseerima hakanud, kuigi noorel vene ajaloolasel Aleksandr Djukovil ilmus hiljuti raamat “Genotsiidi müüt”, milles ta lükkab umber nii Laari uurimustes ära toodud arvud kui ka järeldused eestlaste seas toimunud genotsiidi kohta.

Mis puutub repressioonide suurusesse, siis siin tuleb veel palju-palju materjale läbi lugeda. Üldiselt võib märkida: ülevaatlik statistika on meil enam-vähem olemas. NKVD ja KGB ning siseministeeriumi statistikaandmed räägivad üksteisele vastu, mis siis, et laias laastus on repressioonide arvus kokku lepitud.

Mis puutub terminisse “genotsiid”, siis see on praegu väga populaarne. Näiteks ka Ukraina on esitanud Venemaale pretensioone seoses genotsiidiga – ter- vet maad haaranud näljahädaga. Ent sedasorti definitsioonidesse tasub suhtuda väga ettevaatlikult. Baltikumi sovetiseerimise puhul kasutati siiski teistsugust tegevusloogikat. Repressioonide eesmärgiks oli territooriumi muutmine poliitiliselt lojaalseks.

Samasugused aktsioonid toimusid 20. aastatel Venemaal, ja siin pole isegi midagi välja mõelda, võrreldagu omavahel 1941. aastal Eestis küüditatute nimekirju nimekirjadega, kus on loetletud need, keda represseeriti 20. aastatel Venemaal. Mõlemas on ühtmoodi esindatud “endise aja esindajad”, politseiametnikud, vaimulikud – samad elanikkonna kihid.

Kui teil oleks näidata dokumente, milles on kirjas, et Stalin kavatses hävitada eestlased kui rahvuse või näiteks tahtis likvideerida luteri vaimulikud, siis see oleks genotsiid. Sellised dokumente aga pole, ja seda seetõttu, et Stalini eesmärgid Baltikumis olid teised. Stalin ehitas impeeriumi. Seetõttu ei käsitlenud ta Eestit kui mingit võõrkeha.

Impeeriumi ülesehitamine on meeletult kulukas projekt igas plaanis – majanduslikult, moraalselt, tehniliselt. Oleks hea, kui nüüdisaegse Vene impeeriumi ülesehitajad seda enesele aeg-ajalt meelde tuletaksid. Stalinliku impeeriumi eest ei tulnud väga kallilt maksta mitte ainult eestlastel, vaid ka kõigil teistel. See oli äärmiselt kulukas ning ebaefektiivne projekt, eriti kui vaadelda seda vaid ühena Stalini “suurhoonete” seas.

Stalinit on peetud XX sajandi kõige edukamaks Venemaa riigijuhiks. Olete selle hinnanguga nõus?

Venemaa ajakirjanikud on õigusega tähendanud, et kui lugeda Aleksander Filippovi toimetatud tööd “Raamat ajalooõpetajatele”, jääb Stalinist mulje kui efektiivsest mäenedžerist. Ka paljud vene ajaloolased arvavad, et Balti vabariikide ühendamine oli dikteeritud riiklike huvide poolt ja julgeolekukaalutluste tõttu – Euroopas käis samal ajal juba sõda. Selle arusaamaga võib nõusse jääda, aga sealjuures jäetakse küsimata, kuidas näeb seda probleemi teine pool – Eesti ja eestlased. Tegemist on imperiaalse mõtteviisi näitega.

Kas Balti riikide annekteerimine oli julgeoleku huvides hädavajalik? Kas olnuks võimalus piirduda lihtsalt baaside lepingu sõlmimisega?

Iseenesest oli 1940. aasta ultimaatum, mis lõpuks Baltimaade allaneelamiseni viis, paljuski dikteeritud olukorrast Euroopa sõjateatris, kus jõudude vahekord kippus otsustavalt kalduma Saksamaa poole. Kõik dokumendid tõestavad, et otsuseid tuli tollal langetada väga kiiresti. Baaside leping ei rahuldanud enam Stalinit. Ja teate, mispärast? Juba päris algusest peale oli lepingu elluviimisega raskusi, mõlema poole süül, muide.

Eesti valitsus lubas punaarmee väed oma riigi territooriumile, kuid seejärel sai alguse mitmeid kuid kestnud protsess, mille käigus tegeldi kõikvõimalike täpsustustega: üüritasud, elamiskohad ja -tingimused, varustamine toiduainetega jne. Mitmes mõttes selgus, et lepe jäi täitmata. Kuna Euroopa sõjateater sundis Stalinit kiirustama, otsustas ta nähtavasti mitte enam läbirääkimisi pidada, vaid selle sõlme läbi raiuda.

Kuivõrd uus riigikord Eestis toetust leidis? Mida kõnelevad selle kohta teie uuritud dokumendid?

Eestimaal oli olemas vasakpoolsuse traditsioon, oli kommunistlik partei, ehkki selle tuumik – peaaegu 200 inimest – istus 14 aastat vanglas, kust nad kõik 1938. aastal amnestia käigus välja lasti.

Tegemist oli äärmiselt ebatavalise kommunistliku parteiga, ainsaga, mis ei olnud Moskva Kominterni mõjuväljas. Eesti kommunistid istusid vanglas, trükisid seal oma ajalehte, vaidlesid millegi üle – ja niimoodi vormus uus poliitiline eliit.

Esimese Nõukogude aja Eesti poliitiline eliit oli omas ajas igas suhtes fenomen, kahju, et Eestis tema esindajad eriti kellelegi huvi ei paku. Hendrik Allik, Arnold Veimer, Hans Kruus olid kõik äärmiselt väljapaistvad isiksused. Nad ei asunud Nõukogude võimu teenistusse ju raha ega privileegide pärast, neil inimestel oli väga selge ideoloogiline tegutsemismotiiv.

Need inimesed tõusid pärast sõda Eestimaa Kommunistliku Partei etteotsa ja osutusid suuremalt jaolt 1950. aasta puhastuse ohvriteks. Kuid neid oli vähe, asjatundjate arvates polnud Eestimaal kommuniste rohkem kui tuhat inimest.

Kuid fakt, et neil puudusid otsesed sidemed Kominterniga, viis selleni, et Eestis polnud inimesi, keda Moskva oleks võinud jäägitult usaldada. Ja need, kes Eestis seetõttu kõrgetele ametikohtadele pandi, saavutasid oma kõrge positsiooni ainuüksi tänu sellele, et kedagi teist polnud võtta.

Kui lugeda Ždanovi märkmeid, kes komandeeriti uue valitsuse moodustamiseks Eestisse, siis esinevad kogu aeg ühed ja samad nimed: Kruus, Andresen, Semper, veel mõned – ja kogu lugu. Ja neidki inimesi oli liiga vähe. Kruus oli ju samal ajal nii välisminister kui ka teaduste akadeemia president.

Pealegi ei tohiks unustada, et vasakpoolne liikumine oli väga rahvusliku orientatsiooniga. Tänapäeva Eestis on neile kõigile külge kleebitud kollaborandi märk, minu jaoks on see aga väga küsitav. Tegemist oli inimestega, kes esindasid hoiakut, mida sõjajärgses Euroopas hakati kutsuma “rahvuskommunistiks”. Usun, et nn stalinliku generatsiooni esindavad Eesti kommunistid olid rõhuvas enamuses niisugused “rahvuskommunistid”.

Need olid inimesed, kes esindasid teistsugust poliitilist kultuuri, kes lisaks lugesid väga tähelepanelikult Nõukogude seadusi ja tegutsesid absoluutses vastavuses nende seadustega. NSV Liidu rahandusminister Zverev pidi vahkviha kätte lämbuma, kui vastuseks tema direktiividele saabusid Lätist ja Eestist sõnumid, et see või teine küsimus kuulub vabariiklikku kompetentsi, st ühtäkki hakkas oma jõudu ilmutama mingi rahvuslik eliit, kes luges Nõukogude seadusi ja tegutses vastavalt selle õigusruumile.

NSV Liidus ei tuntud niisugust mõistet nagu “õigusruum”, selle asemel lugesid isiklikud kontaktid, omavahelised kokkulepped, kehtis õiguslik salaruum. Ent esimese põlvkonna eesti kommunistid mõtestasid oma käitumist just nimelt

proletaarse internatsionalismi valguses, nende jaoks olid Eesti ja Moskva võrdsed partnerid. Veel enamgi, neil oli õigus, sest nemad tundsid kohalikke olusid paremini.

Kas teie arvates õnnestus neil kohalikke huvisid kaitsta?

Kuidas kunagi. Baltikum on Nõukogude Liidus alati olnud eristaatuses. Üldiselt oli Balti riikide juhtkondadel suur mänguruum, eriti kui võrrelda seda nende kolleegidega, kes juhtisid Nõukogude Liidu “vanu” vabariike. Kui lugeda näiteks dokumente, mida Eestimaa Kommunistlik Partei on Moskvasse läkitanud, siis meenub, et Ukraina hakkas midagi niisugust Moskvasse lähetama alles 60. aastail.

Võtame kas või kollektiviseerimise. Esimene Eesti kommunistlik võimuladavik oli hoolimata sisemistest erimeelsustest kollektiviseerimise vastu. Nad olid kolhooside loomise vastu, sest mõistsid, et selline majapidamisvorm on Eesti jaoks ebaefektiivne. Nad tegutsesid järgmiselt: tahate kolhoose – hästi, teeme suurtalude baasil mõned näidiskolhoosid. Ja Moskva kontrollid, kes kohale tulid, said väga vihaseks, sest ühelt poolt polnud nagu millestki kinni võtta, teiselt poolt jälle oli tunda, et asja aetakse kuidagi omamoodi.

Muidugi mõista jagus seda vabadust mõõdetult. Näiteks kui Eesti juhid esinesid mõtteavaldusega, et Eesti kulakud saadetakse asumisele vabariigi piirides, mis ühtlasi lahendas puuduoleva tööjõu probleemile, keelas Moskva selle ära, sest oli langetatud otsus, et kulakud küüditatakse kindlatesse kaugrajoonidesse. 1948. aasta mõõdupuude järgi oli kohalike soov liig mis liig.

Metsavendi oli Eestis vähem kui Lätis ja mitu korda vähem kui Leedus. Kas see tähendab, et eestlased olid Nõukogude võimule teistega võrreldes lojaalsemad?

Eestlased rakendasid kodanikuallumatust palju varem kui Läti või Leedu. Intelligenti “isemõtlemise” traditsioon oli Eestis äärmiselt tugev. Noorsoo vastupanuliikumine, mille oli vallandanud juba Päts, oli reaktsioon “vaikivale ajastule”. Seesama üliõpilasnoorus, ehkki ta polnud meelestatud kommunistlikult, kujutas endast tugevat vastasjõudu mis tahes režiimile.

Pärast Pätsi asus seesama vastasjõud sedamaid Nõukogude võimuga võitlema. Eesti üliõpilasnoorsoo meelestatus on teema, mis läbib punase niidina kõiki ajastudokumente: partei, komsomoli, KGB pabereid. Võimudele tekitas see pidevat peavalu. Eestlased hakkasid teiste Balti riikidega võrreldes varem viljelema vägivallatut vastupanu ja lõid sellega oma traditsiooni. Inimesed, kes 80. lõpus rahvusliidritena esile kerkisid, pärinesid kõik 50.–60. aastate üliõpilasnoorsoo seast.

Teie raamatut lugedes jääb mulje, et Eestimaa kommunistlik juhtkond oli vaat et russofoobne. Pidevalt läkitatakse kõrgemale poole proteste vene

spetsialistide saatmise vastu, võõrtööjõu sissetoomise vastu, lakkamatult nõutakse eestlaste arvu suurendamist miilitsatöötajate ridades, püütakse kõigest jõust venelasi mitte kuhugi ligi lasta. Nagu polekski tegemist Eesti NSV-ga, suure ja vennaliku pere osaga.

Ei maksa unustada, et kogu juhtkond oli rahvuslikult orienteeritud, nad esindasid rahvuskultuuri, kes kartis muulaste sissetungi. Peale selle võttis elanikkond, kes niigi Nõukogude võimu just liialt ei armastanud, seda kõige väga valuliselt vastu. Juhtkond üritas Nõukogude võimu teha rahvale meeldivamaks, “kultuursemaks”.

Pärastpoole, 1970. aastail, muutusid Baltikumi vabariigid omamoodi Nõukogude Liidu vaateaknaks.

On ilmselge, et käteväänamine pole kunagi Kremli poliitiliste lemmiktegevuste hulka kuulunud. Ei maksa Kremlist mingit koletist maalida. Kui mingi probleemi lahendamine oli võimalik “vähese verevalamisega”, siis nii ka tehti. Ei maksaks unustada ka niisugust faktorit nagu “lääne silm”, mis pidevalt jälgis, kuidas asjad arenevad. Seetõttu tuli ometigi hea välja näha ja anda Nõukogude võimule Eesti elanikkonna jaoks ligitõmbav ilme – ka see oli üks Kremli eesmärke.

Moskva jaoks oli Eesti teistsugune territoorium, teistsugune oli ka sealne poliitika ning isegi sovetiseerimist püüti seal – vähemalt 1947. aastani – läbi viia pehmete vahenditega, mitte klassikalisel nõukogude viisil. Pöördemoment saabus 1947. aastal. Põhjusi on siin mitu, aga kruvid keerati kinni kõikjal Ida-Euroopas.

Kuid ikkagi, rääkides nõukogude elu “vaateaknast” – see on äärmiselt huvipakkuv projekt, mille elluviimist alustati kõigepealt Eestis, seejärel juba teistes Balti vabariikides. Tegelikult avaldus selles Moskva reaktsioon esialgse projekti läbikukkumisele, s.o muuta Eesti NSV Liidu täisväärtuslikuks osaks. Just nimelt täisväärtuslikuks, “õigeks” Nõukogude Liidu osaks Eestit muuta ei õnnestunud.

Seega tekkis uus idee: teeme Eestist “teise NSV Liidu”, loome nõukogude elu “vaateakna” nii sisemiste vajaduste rahuldamiseks kui ka lääne jaoks. Las turistid sõidavad siia ja vaatavad seda “uutmoodi Nõukogude Liitu”. Neid sealt kaugemale lubada pole ju kohustuslik...

Ja algas see kõik Hruštšoviga?

Hruštšov püüdis nagu Beriagi pärast Stalini surma ohje enda kätte haarata, lahendada suuri asju, näiteks sedasama rahvusküsimust. Kõik Eestisse puutuv käis kuni 1953. aastani Hruštšovi aparaadi kaudu ja läbis tema isikliku kontrolli. Neis dokumentides võib leida mõtteid, et Eesti sovetiseerimispoliitika oli vale ja see on vaja välja vahetada. Seega sai nimelt arusaam, et Eesti sovetiseerimise esialgne plaan on tegelikult läbi kukkunud, pöördepunktiks ning aluseks uuele plaanile: Eestist kui “teine NSV Liit”.

Te lõpetate oma raamatu sõnadega: “Nõukogude projektil polnud Baltikumis tulevikku.” Miks?

See ettevõtmine kestis 50 aastat. Vaadake tagajärgi. Mida siis saavutada õnnestus? Loodi ühine majandusruum, tekkisid uued sidemed – sotsiaalsed, perekondlikud. Kuid selle ettevõtmise imperiaalne komponent, mis nägi ette ääremaade allutamist keskusele, ühildus Eestis valitsevate traditsioonide ja poliitilise situatsiooniga väga vaevaliselt.

Eestlased lihtsalt leppisid mingiks ajaks faktiga, et nad on alluvusvahekorras, kuid ei võtnud omaks, ei käitunud selle järgi kunagi. Niipea, kui 80. lõpus poliitiline situatsioon muutus, hakkas kogu see moodustis õmblustest kärisema. Seetõttu polnud nõukogude projektil – sellisel kujul, nagu Stalin seda plaanis – Eestis tulevikku.

Vene välisministeeriumi ametlik positsioon seisnes selles, et rahvusvahelise õiguse seisukohast, mis tol hetkel kehtis, ühendati Balti vabariigid NSV Liiduga täiesti legitiimselt.

Mis puutub välisministeeriumi positsiooni, siis see on üheselt mõistetav. See on reaktsioon Eesti mõttetriaadile: “Tunnistada okupatsiooni, paluda okupeeritudelt vabandust, maksta kinni kahjud.” Et sellist positsiooni muuta, pole muud väljapääsu kui maha istuda ja omavahel asjad selgeks rääkida. Sakslastel on olemas suurepärase mõiste “minevikust ülesaamine”. Meie tegelema – nii Eestis kui ka Venemaal – mineviku väljatõrjumisega. Me ei ürita minevikust üle saada, ei töötle seda, vaid üritame ebamugavad ja vaieldavad ajaloolahked lihtsalt kõrvale lükata. Sel moel üksteisemõistmisele lähemale ei jõua.

Seetõttu paistab välisministeeriumi säärane positsioon hinnangu andmisel Molotovi-Ribbentropi paktile küllaltki veider. Ühelt poolt hinnatakse seda pakti kui mittelegitiimset akti, teiselt poolt peetakse sellel paktil põhinevat Balti vabariikide annekteerimist legitiimseks. Siin on ilmne vastuolu.

Poliitikud ja ajaloolased peavad selle situatsiooni lihtsal selgeks rääkima ja lõppude lõpuks ühise keele leidma. Pärast seda on võimalik juba mingis suunas edasi liikuda. Ilma selleta kasvab vastastikuste pretensioonide nimekiri pikemaks veel – seesama Eesti idee kompensatsiooni väljamaksmisest on täiesti ebakonstruktiivne.

Poliitikute peale pole eriti mõtet loota, pigem ikka ajaloolaste peale?

Ajaloolased teevad oma tööd. Poliitikutelgi tasuks selleks, et oma tööd paremini teha, mõnikord ajaloolaste argumente kuulda võtta, aga mitte vastupidi: ajaloolased püüavad leida kinnitavaid fakte mingi juba elluviidud poliitilise kokkuleppe toetuseks. Niisugune asi ei kõlba kuhugi.

10. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportid*

I etapp – Nõukogude okupatsioon Eestis aastatel 1940–1941

Sissejuhatus

Tema Ekstsellents Eesti Vabariigi President Lennart Meri kirjutas 14. augustil 1998 komisjoni liikmetele:

“Ma loodan, et komisjon suudab aidata minu riigil astuda kindlalt tuleviku poole pärast seda, kui on tuvastatud kõik isikud ja rühmad, kes vastutavad pool sajandit tagasi Eestis toimunud paljude traagiliste sündmuste eest.”

Komisjon moodustati, et uurida põhjalikult ajaloolisi dokumente inimõiguste massilise rikkumise kohta Eestis Teise maailmasõja ajal ja pärast seda.

Komisjon jaotas oma uurimistöo kolmeks osaks: esimene Nõukogude okupatsioon (1940–1941), Saksa okupatsioon (1941–1944, lõppraport avaldati aastal 2001) ja teine Nõukogude okupatsioon (alates 1944. aastast).

Komisjon avaldab tänu Toomas Hiiole ja uurimiserühma liikmetele väärtuslike raportite eest, millel põhinevad komisjoni järeldused.

Mõisted

Et täpselt määratleda, keda lõppraportis käsitletakse, leppis komisjon kokku, et terminit “eestlane” kasutatakse vaid kodakondsuse tähenduses. Kui me peame vajalikuks nimetada Eesti kodanike konkreetseid etnilisi või usulisi rühmi, kasutame vastavat terminit. Enamusrahvuse määratlemiseks kasutame terminit “etnilised eestlased”.

Oma esimesel koosolekul otsustas komisjon kasutada käesolevale raportile lisatud Rahvusvahelise Kriminaalkohtu 1998. aasta Rooma statuudi artiklis 7 sätestatud “inimsusevastaste kuritegude” definitsioone. Kuigi nimetatud definitsioonid töötati välja palju aastaid pärast meie poolt uuritud sündmusi, oleme veendunud, et need kajastavad standardit, mis on nende sündmuste puhul kohane. Komisjon ei ole kohus; kõik õiguslikud meetmed, mida võidakse rakendada komisjoni leidude tulemusena, kuuluvad Eesti Vabariigi asjakohaste ametiasutuste pädevusse.

* Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportid. Nõukogude okupatsioon 1940–1941, Saksa okupatsioon 1941–1944. Tartu, 2005. Kättesaadav http://www.historycommission.ee/temp/pdf/conclusions_ee.pdf.

Nende sündmuste analüüsimisel, millel põhineb käesolev raport, jõudis komisjon järeldusele, et teatud sündmused vastasid Rooma statuudi artiklis 8 sätestatud sõjakuritegude definitsioonile.

Ajalooline taust

24. veebruaril 1918. aastal avaldas Eesti Päästekomitee “Manifesti kõigile Eestimaa rahvastele” ning kuulutas Eesti iseseisvaks vabariigiks. Enne seda kuulusid eestlaste poolt asustatud alad Vene impeeriumi Eestimaa ja Liivimaa kubermangudesse. Niinimetatud Balti erikord, mis kehtis nendes kubermangudes, tagas laiaulatusliku autonoomia: rakendati oma tsiviilkoodeksit, kohalik võim kuulus linnadele ja kohalikele rüütelkondadele ning enamus rahvastikust kuulus luteri kirikusse.

1918. aasta veebruaris okupeeris Saksamaa keiserlik 8. armee Eesti ja veebruarist kuni novembrini kuulus võim Eestis 8. armee ülemjuhatusel. Pärast Compiègne'i vaherahu allkirjastasid August Winnig, Saksa valitsuse peavalinik Eestis ja Lätis, ning Eesti Ajutise Valitsuse esindajad 19. novembril 1918. aastal Riias lepingu, millega Saksamaa andis ülemvõimu Eestis üle Eesti Ajutisele Valitsusele. Samal ajal koondas Nõukogude Venemaa Eesti piirile Punaarmee üksusi, kes ründasid 28. novembril 1918. aastal Narvat. Eesti Vabariigi Ajutine Valitsus kuulutas 29. novembril välja üldmobilisatsiooni. Algas Eesti Vabadussõda. Eesti sõjaväge toetasid Suurbritannia laevastik ning vabatahtlikud Soomest, Taanist ja Rootsist. Punaarmee üksused tõrjuti Eestist välja 1919. aasta jaanuaris ja veebruaris. Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vaheline Tartu rahuleping allkirjastati 2. veebruaril 1920. Nõukogude Venemaa tunnustas Eesti iseseisvust. Soome tunnustas Eestit 7. juulil 1920, Suurbritannia, Prantsusmaa ja Itaalia tegid sama 26. jaanuaril 1921 ning Ameerika Ühendriigid 28. juulil 1922.

Eesti sai Rahvasteliidu liikmeks 22. septembril 1921.

1920. aastal vastu võetud põhiseaduse kohaselt oli Eesti demokraatlik parlamentaarne vabariik. 100-liikmeline ühekojaline parlament valiti kolmeks aastaks. Riigipead Eestil ei olnud. Valitsusjuht – riigivanem (peaminister) – täitis vajaduse korral riigipea esinduskohustusi. 1922. aasta rahvaloenduse andmetel moodustasid eestlased 87,6% Eesti elanikkonnast, 1934. aasta rahvaloenduse alusel oli eestlaste osakaal 88,1%. Suurimateks vähemusrahvusteks olid venelased, sakslased, rootslased, lätlased, juudid ja poolakad. 1925. aastal võttis parlament vastu vähemusrahvuste kultuuriautonomia seaduse. Kuni 1941. aastani said venelased, sakslased, juudid ja rootslased omandada keskhariduse oma keeles.

Kommunistlik partei oli keelatud. Eesti kommunistid tegutsesid põranda all alates 1920. aastast Kominterni Eesti sektsioonina. Eesti kommunistid püüdsid Nõukogude Liidust saadetud agentide juhtimisel alustada 1. detsembril 1924. aastal

ülesthõusu. See suruti samal päeval maha. Pärast seda kahanes kommunistide toetamine peaaegu olematuks. Eesti kommunistide juhtkond tegutses Nõukogude Liidus.

Paremradikaalse rahvaliidumise Eesti Vabadussõjalaste Liit toetajaskond suurenes 1930. aastate alguses. Niinimetatud vapside liikumise liikmed ründasid parlamentaarset süsteemi, kasutades populistlikku propagandat, ja nõudsid uue põhiseaduse vastuvõtmist, mille alusel antaks presidendile suured volitused. Vapside liikumise poolt rahvaalgatuse korras esitatud uue põhiseaduse eelnõu sai 1933. aasta rahvahääletusel 2/3 häältest. Uus põhiseadus jõustus 24. jaanuaril 1934. Et vältida vapside kandidaadi arvatavat võitu lähenevatel presidendivalimistel, kuulutas riigivanem (peaminister) Konstantin Päts 12. märtsil 1934. aastal riigis välja erakorralise seisukorra ja kutsus Vabadussõja-aegse Eesti sõjavägede juhi kindralleitnant Johan Laidoneri sõjavägede ülemjuhatajaks. Vapside organisatsioonid suleti ja nende juhid vangistati. Vapside liikmed ja nende pooldajad kõrvaldati riigiteenistusest, sõjaväest ja kohalikest omavalitsustest. Põhiseaduse kohaselt oli parlament – Riigikogu – alaline asutus, seepärast saatis valitsus selle 2. oktoobril 1934. aastal laiali, kuid jättis niinimetatud vaikivasse olekusse: uusi valimisi ei korraldatud. Poliitiliste erakondade tegevus peatati 1935. aasta märtsis. Asutati rahvaliidumine Isamaaliit, mis oli ainus seadusega lubatud poliitiline liikumine.

1937. aastal kutsuti kokku Rahvuskogu, kes töötas välja uue põhiseaduse, mis jõustus 1. jaanuaril 1938. aastal. Selle põhiseadusega nähti ette kahekojaline parlament: Riigivolikogu oli parlamendi alamkoda, mis koosnes 80st rahva poolt valitud esindajast, ning Riiginõukogu oli parlamendi ülemkoda, kuhu kuulus 40 liiget: kohalike omavalitsuste, kahe suurima kiriku, kahe ülikooli ja kutsekodade esindajad ning kümme presidendi poolt nimetatud liiget. Riigipeana oli presidendil laiulatuslik võim ja ta oli täitevvõimu juht; peaminister oli valitsuse eesistuja. Konstantin Päts valiti presidendiks 1938. aasta aprillis. Poliitiliste parteide tegevus jäi keelatuks. 1938. aastal valiti Riigivolikokku viiskümmend viis valitsusmeelse Isamaaliidu esindajat ning 25 opositsiooni esindajat. Riigis jäi kehtima kaitseseisukord.

Aastatel 1934–1940 juhiti Eesti Vabariiki autoritaarselt. 1938. aasta mais andis president Päts amnestia, mille alusel vabastati vanglast 183 poliitvangi. Enamik neist (104) olid kommunistid ja nende poolehoidjad, kes olid riigivastase tegevuse eest aastatel 1923–1938 pikaks ajaks vangi mõistetud, samuti vabastati 79 vapside liikumise liiget. 1940. aasta suvel oli lisaks kriminaalkurjategijatele vangis 36 inimest, kes olid süüdi mõistetud spionaažis Nõukogude Liidu kasuks, ja seitse isikut, kes olid vangistatud poliitiliste süütegude pärast.

Eesti Vabariigi okupeerimine ja Nõukogude Liitu inkorporeerimine

23. augustil 1939. aastal allkirjastasid Nõukogude Liidu (edaspidi NSVL) välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov ja Saksamaa välisminister Joachim von Ribbentrop Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise mittekallaletungilepingu. Leping salajases lisaprotokollis nähti ette mõjusfääride jaotamine Ida-Euroopas. Eesti jäeti Nõukogude Liidu mõjusfääri.

1. septembril 1939 ründas Saksamaa Poolat – algas Teine maailmasõda. Punaarmee tungis 17. septembril 1939. aastal Poola idaossa. 28. septembril 1939. aastal sundis NSVL Eestit allkirjastama vastastikuse abistamise pakti, mille kohaselt paigutati alates 1939. aasta oktoobrist Eesti territooriumile Nõukogude Liidu maa-, mere- ja lennuväebaasid ligikaudu 25 000 Nõukogude sõjaväelasega. Samal ajal oli Eesti sõjaväe tegevteenistuses ligikaudu 15 000 meest.

6. oktoobril 1939 peetud kõnes kutsus Saksamaa riigikantsler Adolf Hitler kõiki Eestis, Lätis, Leedus, Itaalias ja Nõukogude Liidus elavaid sakslasi Saksamaale ümber asuma. Sakslaste ümberasumine kooskõlastati läbirääkimistel Nõukogude Liiduga. Ligikaudu 14 000 sakslast (niinimetatud ümberasujad, saksa keeles *Umsiedler*) lahkusid Eestist 1939. aasta oktoobrist 1940. aasta maini. Pärast seda, kui NSVL okupeeris Eesti, läks Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel allkirjastatud lepingu alusel 1941. aasta jaanuarist aprillini Eestist Saksamaale veel ligikaudu 7500 inimest (niinimetatud järelümberasujad, saksa keeles *Nachumsiedler*).

16. juunil 1940. aastal esitas Molotov August Reile, Eesti saadikule Moskvast, ultimaatumi, milles ta süüdistas Eestit vastastikuse abistamise pakti rikkumises ja nõudis täiendava Punaarmee väekontingendi paigutamist Eestisse ning uue valitsuse moodustamist. Eesti valitsus otsustas ultimaatumi vastu võtta: Eesti ei saanud loota välisriikide abile ja valitsus pidas relvastatud vastupanu lootusetuks. 17. juunil toodi Eestisse veel kuus Punaarmee laskurdiviisi, tankibrigaad ning mere- ja lennuväeüksused. Koos varem Eestisse toodud vägedega oli Eestis 21. juuniks üle 100 000 NSVLi sõjaväelase. Juba 1940. aasta juunis paigutati Balti laevastiku sõjanõukogu Tallinna ja Punaarmee 8. armee ülemjuhatus Tartusse.

Peaminister Jüri Uluotsa valitsus astus tagasi 18. juunil 1940. aastal. Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi ÜK(b)P) Keskkomitee sekretär ja ÜK(b)P Leningradi linna- ja oblastikomitee sekretär, ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo liige Andrei Ždanov saabus Tallinna 19. juunil ning dikteeris president Pätsile uue valitsuse koosseisu. President Päts nimetas valitsuse Ždanovi survele ametisse 21. juunil 1940. aastal.

Alates 21. juunist kuni 25. augustini 1940 likvideeriti Eesti Vabariigi riigiasutused, politsei, sõjavägi, rahandus- ja majandussüsteem, alustati haridus- asutuste reorganiseerimist vastavalt NSVLi mudelile ning saadeti laiali kodanikuühendused. Sama toimus ka Lätis ja Leedus. Vastavalt NSVLi esindajate juhtnõõridele korraldasid kolme Balti riigi valitsused kolmes riigis korraga, 14.

ja 15. juulil 1940, uute parlamentide valimised. Nende “parlamentide” istungid, kus riigid kuulutati nõukogude sotsialistlikeks vabariikideks ning taotleti vastuvõtmist NSVLi, toimusid samuti ühel ajal – 21. juulil 1940. “Parlamendid” kuulutasid maa riigi omandiks, kaotades maa eraomanduse, samuti kuulutasid “parlamendid” välja pankade ja tööstusettevõtete natsionaliseerimise.

Neid protsesse Eestis, Lätis ja Leedus juhtisid ÜK(b)P Keskkomitee peasekretär Jossif Stalin, ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo ja ÜK(b)P Keskkomitee. Nende otsused seoses ümberkorraldustega Balti riikides on praeguseks osaliselt avaldatud. Eestis koordineeris ümberkorraldusi Ždanov, kes elas 2. juulist 1940 kuni juuli lõpuni Tallinnas NSVLi saatkonnas. Eesti Nõukogude Liitu inkorporeerimise kohalik koordinaator oli Vladimir Botškarjov, kes tegutses NSVLi kaubandusesindajana ja NSVLi Tallinna saatkonna volinikuna alates 1930. aastate lõpust. Ta määrati 1940. aasta juunis NSVLi saadikuks Eestis ning alates 1940. aasta septembrist kuni 1941. aasta augustini tegutses ta ÜK(b)P Keskkomitee ja NSVLi Rahvakomissaride Nõukogu esindajana.

21. juunil 1940 ametisse nimetatud peaminister Johannes Varesse valitsus sai korraldusi Ždanovilt, Botškarjovilt ja teistelt Nõukogude Liidu saatkonna ametnikelt ning samuti mitmete valdkondade (rahandus, majandus, väliskaubandus, Siseasjade Rahvakomissariaat, raudtee) volinikelt, kes olid saadetud Eestisse.

1940. aasta augusti alguses registreeris NSVLi Ülemnõukogu ametlikult Eesti, Läti ja Leedu vastuvõtmise NSVLi. Alustati Eesti Vabariigi riiklike struktuuride asendamist Nõukogude struktuuridega. 25. augustil 1940 kuulutasid Eesti, Läti ja Leedu “parlamendid” end “ajutisteks ülemnõukogudeks” ja kinnitasid uued põhiseadused, mis olid koostatud NSVLi liiduvabariikide olemasolevate põhiseaduste järgi. ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo oli “parlamentide” 25. augusti deklaratsioonide tekstid (need olid kõigis kolmes riigis ühesugused) eelnevalt kinnitanud. 21. juunil 1940 ametisse määratud “valitsused” astusid tagasi ja nende asemele määrati peaaegu eranditult Kommunistliku Partei liikmetest koosnevad Rahvakomissaride Nõukogud. ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo oli ka nende koosseisud eelnevalt kinnitanud.

Eesti lõplik sovetiseerimine toimus 1940. aasta augustist kuni 1941. aasta suveni. ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo otsuse ja NSVLi kaitse rahvakomissari Semjon Timošenko korralduse alusel reorganiseeriti Eesti sõjavägi (nagu ka Läti ja Leedu sõjavägi) 1940. aasta augustis Punaarmee territoriaalseks laskurkorpuseks ja see allutati Punaarmee komissaride kontrollile. Eestis (nagu ka Lätis ja Leedus) kehtestati 1940. aasta hilissügisel NSVLi rahasüsteem ning Vene NSFV kriminaal-, tsiviil- ja kohtumenetluse koodeksid. Kohalikud omavalitsused sovetiseeriti 1941. aasta jaanuaris: Eesti NSV (edaspidi ENSV) Ajutise Ülemnõukogu Presiidium (Ülemnõukogu alaline organ) määras oma otsusega maakondade, linnade ja valdade Tööraha Saadikute Nõukogude Täitevkomiteede koosseisud nimeliselt ilma formaalsetegi valimisteta.

ÜK(b)P juhtis kõiki protsesse Nõukogude Liidus nii riiklikul kui ka kohalikul tasandil. Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei (edaspidi EK(b)P) ühendati

ÜK(b)Pga ametlikult 1940. aasta oktoobris ja selle kongress peeti 1941. aasta veebruaris. Kongressil täideti enamik juhtivaid ametikohti Nõukogude Liidust tulnud inimestega.

Komisjon jõudis järeldusele, et 17. juunil 1940 okupeeris NSVL Eesti Vabariigi (nagu ka Läti ja Leedu), kasutades selleks sõjalise jõuga ähvardamist. NSVLi eesmärk oli Balti riikide alaline liitmine oma territooriumiga. Lavastati Balti riikide “vabatahtlik” ühinemine Nõukogude Liiduga ja algas nende riikide sunniviisiline sovetiseerimine.

Eesti (nagu ka Läti ja Leedu) okupeerimine tähendas NSVLi pikaajaliste ekspansionistlike eesmärkide täitumist. Eesti, Läti ja Leedu okupeerimise taktikaliseks lähtepunktiks oli 1939. aasta augustis NSVLi ja Saksamaa vahel allkirjastatud mittekallaletungileping. NSVLi tegevust ei õigusta sõjaline vajadus kaitsta NSVLi piire Teise maailmasõja ajal, millele mõnikord viidatakse kui Eesti okupeerimise põhjusele 1940. aastal.

Eestis 21. juunil 1940 ametisse nimetatud Varese valitsuse ja 14.–15. juunil 1940 valitud “parlamendi” tegevust juhtisid NSVLi esindajad Tallinnas vastavalt ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo direktiividele. Seetõttu ei teinud need asutused otsuseid mitte Eesti Vabariigi, vaid NSVLi huvides Eesti annekteerimise eesmärgil.

Komisjon jõudis järeldusele, et vastutus Eesti Vabariigi annekteerimise ja Nõukogude Liitu inkorporeerimise eest lasub peamiselt Stalinil ja ÜK(b)P juhtkonnal ning eelkõige selle poliitbürool, mis langetas või kinnitas kõik olulisemad otsused Eesti Vabariigi okupeerimisel. Samuti lasub vastutus ÜK(b)P Keskkomiteel ja NSVLi Rahvakomissaride Nõukogul (valitsusel), sest nende kahe organi dekreedid ja otsused moodustasid aluse, mille põhjal hakati alates 1940. aasta augusti algusest Eesti Vabariiki sovetiseerima. Eraldi tuleb esile tõsta Ždanovi ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna nõuniku ning hilisema saadiku Botškarjovi osa, kes koordineerisid Eesti annekteerimist kohapeal.

Lisaks järeldas komisjon, et vastutus Eesti annekteerimisele kaasaaitamise eest lasub ka nendel Eesti Vabariigi kodanikel, kes koos Nõukogude ametnikega valmistasid ette ja viisid ellu võimu ülevõtmise ning aitasid rakendada tegelikke meetmeid Eesti annekteerimiseks. Eelkõige kuuluvad siia:

- 1) 21. juunil 1940 ametisse määratud Varese valitsuse liikmed, kes vastutavad oma ametikohast tulenevalt rakendatud meetmete kasutamise eest;
- 2) 14. ja 15. juulil 1940 valitud Riigivolikogu liikmed, kes langetasid formaalse otsuse Eesti Vabariigi likvideerimise kohta;
- 3) 25. augustil 1940 ametisse nimetatud ENSV Rahvakomissaride Nõukogu liikmed, kes juhtisid Eesti sovetiseerimise meetmete rakendamist 1940.–1941. aastal;
- 4) EK(b)P Keskkomitee Büroo ja selle liikmed, kes juhtisid ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo ja ÜK(b)P Keskkomitee direktiivide praktilist rakendamist Eestis.

Kriminaalsed sündmused Eestis aastatel 1940–1941

1. Eesti Vabariigi kodanike ja elanike jälitamine ning süüdimõistmine

1940. aasta juunis sisenes Eestisse koos Punaarmee üksustega või kohe pärast neid NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi (edaspidi NKVD) operatiivgrupp, mis juhtis Eesti kodanike ja elanike vangistamist Eesti Vabariigi territooriumil. Esimesed arreteerimised toimusid juba 1940. aasta juunis. NKVD operatiivgrupi poolt olulisemaks peetud isikud viidi mõne päeva jooksul pärast Eestis kinnivõtmist Leningradi või Moskvasse, kus nad formaalselt uuesti arreteeriti.

1940. aasta juunist augustini püüdsid NSVLi okupatsioonivõimud jätta muljet, et Eesti territooriumil kehtivad jätkuvalt Eesti Vabariigi seadused. NKVD operatiivgrupi tegevuse varjamiseks kasutati Eesti poliitilist politseid. 1940. aasta juuni lõpus määrati endised põrandaalused kommunistid Varese valitsuse siseministri otsusega Eesti poliitilise politsei komissarideks (kohalike osakondade juhtideks) ja madalamate astmete ametnikeks. Inimeste kinnivõtmise aluseks olid kommunistidest poliitilise politsei komissaride välja antud määrused, mis formaalselt tuginesid Eesti Vabariigi kaitseseisukorra seadusele. Vangistatud inimesed, keda kohe Venemaale ei viidud, paigutati enamjaolt Tallinna Keskvanglasse, kus NKVD operatiivgrupiga Eestisse toodud uurijad kuulasid neid tõlkide abiga üle. Pärast vangistamist menetleti kohtuasju NSVLi kriminaalkoodeksi ja kriminaalprotsessi koodeksi alusel, ehkki Eesti suhtes hakkasid need formaalselt kehtima alles 1940. a detsembris.

1940. aasta juunist augustini arreteeriti kõik Eesti poliitilise politsei kõrge- mad ametnikud, mõned sõjaväelased, mõned kohtunikud, endised Eesti sise- ministrid, Eesti Kaitseliidu üleriiklikud juhid ja mõned Kaitseliidu kohalikud liikmed, keda süüdistati “töolisliikumise mahasurumises, kontrrevolutsioon- ilises tegevuses, spionaažis Nõukogude Liidu vastu” jms. Aktiivselt jälitati poliitikuid, politseiametnikke, sõjaväelasi ja kohtunikke, kes olid seotud Eesti kommunistide arreteerimise ja süüdimõistmisega alates 1918. aastast. Siiski arreteeriti inimesi ka pealekaebuste alusel. NKVD operatiivgrupp pööras eriti suurt tähelepanu Eestis tegutsenud endiste Vene valgekaartlaste organisatsioonide juhtidele ja liikmetele, kes arreteeriti kõigepealt.

Kindral Laidoner, viimane Eesti sõjavägede ülemjuhataja, küüditati 17. juu- lil 1940 koos abikaasaga Penzasse. President Päts küüditati koos poja, minia ja kahe pojapojaga 30. juulil 1940 Ufasse. 1941. aasta suvel pärast NSVLi ja Saksamaa vahelise sõja algust vangistati nad mõlemad. Kindral Laidoner suri Vladimiri vanglas 1953. aastal ja president Päts Kalinini oblasti erivaimuhaig- las 1956. aastal.

Teadaolevalt arreteeriti 1940. aasta juunist augustini üle 300 inimese. Vangista- tute koguarv on tõenäoliselt suurem, kuid uurijatel puuduvad kokkuvõtlikud and- med ja kõigi arreteeritud isikute toimikud ei ole Eestis või pole üldse säilinud.

Pärast Eesti ametlikku liitmist NSVLiga arreteeriti inimesi 1940. aasta augustist kuni 1941. aasta sügiseni sarnaselt mujal NSVLis kehtinud korraga. ENSV Siseasjade Rahvakomissariaat (NKVD) asutati 29. augustil 1940. aastal vastavalt NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi kirjalikule korraldusele nr. 001067. 1941. aasta veebruaris ja märtsis eraldati senine Riikliku Julgeoleku Peavalitsus (GUGB) koos mõnede allüksustega Nõukogude Liidu NKVDst ning moodustati nende baasil Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (edaspidi NKGB). Ümberkorraldus viidi Eestis läbi 1941. aasta märtsis ja aprillis.

Vangistamisotsuse langetasid enamikel juhtudel Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse või NKGB kohalikud töötajad oma ülema nõusolekul. Otsused kinnitas siseasjade rahvakomissar Boris Kumm, kes määrati 1941. aasta veebruaris riikliku julgeoleku rahvakomissariks, või tema asetäitja Aleksei Škurin. Arreteerimised sanktsioneeris ENSV Prokuratuur (ENSV prokurör Kaarel Paas või tema asetäitja eriasjades Sergei Nikiforov ning tema eriosakonna prokurörid) või NKVD Balti ringkonna vägede sõjaväeprokuratuur (sõjaväeprokurör Palkin). Süüdistuskokkuvõtted kinnitasid samad organid. Ka maakondade prokurörid andsid nõusolekuid süüdistuskokkuvõtete kinnitamiseks ja süüdistusmaterjali kohtulikule arutelule saatmiseks. ENSV Prokuratuuri eriosakonna prokurörid osalesid süüdistajatena tribunalide töös. Vangid mõisteti tavaliselt süüdi Vene NSFV kriminaalkoodeksi paragrahvi 58 erinevate lõigete alusel. Paljudel juhtudel ei põhinenud süüdistused konkreetsetel tegudel, vaid pigem vangi üldisel kutsealasel või ühiskondlikul tegevusel ning osalemisel kodanikuühendustes.

Enamasti langetasid otsuse mitmesugused sõjatribunalid. Eestis tegutsesid NKVD Balti ringkonna vägede sõjatribunali koosseisud, kuid otsuseid Eesti kodanike kohta langetasid ka raudtee, Balti Erisõjaväeringkonna, Punaarmee 8. armee, Balti laevastiku ja muud sõjatribunalid. Pärast arreteerimist kohe Lenini-gradis või Moskvasse viidud isikud mõisteti süüdi sealsete sõjatribunalide poolt. Osa süüdimõistvaid otsuseid langetasid NKVD Erinõupidamised (NKVD organ karistuste määramiseks ja vangistatute süüdimõistmiseks). Erinõupidamised kohtuistungeid ei pidanud ja süüaluseid Erinõupidamise ette ei toodud. Otsused langetati dokumentide alusel tagaselja. Vangilaagrisse mõistetud isikud saadeti NSVLi vangilaagritesse ja surmamõistetud hukati Eestis.

NSVLis oli olemas ka tsiviilkohtusüsteem. Kuid aastatel 1940–1941 mõisteti vaid üksikutel juhtudel poliitilistel põhjustel vangistatud inimeste üle kohut ENSV Ülemkohtus. Pärast sõja algust Saksamaaga saadeti enamik veel süüdi mõistmata vange Nõukogude Liitu, kus nii kohalikud tribunalid kui ka NKVD Erinõupidamised ja kohalike oblastikohtute kriminaalkolleegiumid jätkasid nende kohtuasjade menetlemist.

2. Eesti Vabariigi kodanike ja elanike vangistamine

NKVD vangistas 1940. aastal peaaegu 1000 ning NKVD ja NKGB vangistasid 1941. aastal peaaegu 6000 Eesti Vabariigi kodanikku ja elanikku. Enamik neist inimestest mõisteti süüdi ja saadeti NSVLi vangilaagritesse, kus suurem osa neist suri, või hukati surmaotsuste alusel Eestis või NSVLis, kui surmaotsus võeti vastu pärast sõja algust ja/või kui vang oli Eestist ära viidud. Olemasolevatel andmetel hukati 1940. aastal arreteeritute vähemalt 250, ligi 500 suri vangistuses, 1941. aastal arreteeritutest hukati üle 1600 ja peaaegu 4000 suri vangistuses.

NSVLi poliitika sihtmärgiks oli eelkõige Eesti ühiskonna eliit: vangistati riigi- ja omavalitsustegelased, väljapaistvad majandus- ja rahandustegelased, sõjaväelased, Kaitseliidu aktiivsed liikmed, jõukamad talunikud, vabade kutsete esindajad jt.

Mõned näited: ajavahemikul 1918–1940 oli Eestis riigivanema (1938–1940 presidendi) ametis 11 meest. Nendest jäi ellu vaid August Rei, kel õnnestus 1940. aasta suvel Rootsi põgeneda. Otto Strandman laskis ennast maha, enne kui NKVD jõudis ta arreteerida. Ülejäänud üheksa meest vangistati aastatel 1940–1941. Neist kolm hukati (lasti maha) ja ülejäänud surid vangilaagris. Lisaks eelmainitutele kuulus ajavahemikus 1918–1940 Eesti valitsustesse veel 105 meest. Nõukogude okupatsiooni alguses elas nimetatud valitsuse liikmetest Eestis 73, neist 48 vangistati ning kaks tegid enesetapu. 48 vangistatust jäid ellu kolm: üks põgenes sõja alguses vangilaagrisse viimise ajal ja pääses tagasi Eestisse ning kaks elasid vangistuse üle. Ülejäänutest 15 hukati (lasti maha) ja 30 suri vangilaagris. Üks endine minister langes Saksa okupatsiooni ajal Omakaitse liikmena lahingus. Suur osa Eestisse jäänud valitsuse liikmetest põgenes pärast Saksa okupatsiooni lõppu välismaale. Kaheteistkümnest Eestisse jäänud ministrist vangistati üheksa pärast sõda. 1940. aastal Eestis viibinud endistest ministritest pääsesid üldse vangistusest kolm.

3. Eesti Vabariigi kodanike ja elanike küüditamine

ÜK(b)P Keskkomitee ja NSVLi Rahvakomissaride Nõukogu poolt 14. mail 1941 välja antud ühismääruse kohaselt kuulusid küüditamisele järgmised isikud (Eestist, Lätist, Leedust, Lääne-Ukrainast, Lääne-Valgevenest ja Moldaaviast):

- 1) niinimetatud kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide aktiivsed liikmed ja nende perekonnaliikmed;
- 2) endised politsei ja vanglate juhtivad ametnikud, samuti tavalised politseinikud ja vangivalvurid juhul, kui nende kohta leiti kompromiteerivaid materjale (kompromiteerivaks materjaliks loeti andmeid, mis käsitlesid Nõukogude Liidu vastast tegevust või seost kolmandate riikide luureteenistustega);

- 3) endised suurmaaomanikud, kaupmehed, tehaseomanikud ja endiste valitsuste juhtivad ametnikud – koos perekonnaliikmetega;
- 4) endised ohvitserid, kelle kohta leidus kompromiteerivaid materjale, sealhulgas need, kes teenisid juba Punaarmee territoriaalkorpustes;
- 5) selleks ajaks juba surma mõistetud inimeste perekonnaliikmed, kuid samuti nende isikute perekonnaliikmed, kes olid kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide liikmed ja kes varjasid end;
- 6) Saksamaalt repatrieerunud inimesed, samuti need, kes pidid Saksamaale ümber asuma (kui nende kohta oli kompromiteerivaid materjale);
- 7) endise Poola põgenikud, kes keeldusid Nõukogude Liidu kodakondsusest;
- 8) kriminaalkurjategijad, kes jätkasid kuritegude toimepanemist;
- 9) politseis registreeritud endised prostituudid, kes jätkasid oma tegevust.

14. juunil 1941 küüditati Eestist perekondadena üle 10 000 inimese (mõnede allikate kohaselt 10 861 inimest). Küüditatute seas oli üle 5000 naise ja üle 2500 alla 16-aastase lapse. Teistest eraldati ligikaudu 3000 meest ja 150 naist, kes saadeti vangilaagritesse, kus enamik neist hukati või suri; ülejäänud naised ja lapsed saadeti eriasumisele Siberisse. Teiste hulgas küüditati ka üle 400 Eesti juudi.

1941. aasta juuni lõpus ja juuli alguses võeti veel ligikaudu 1000 meest, naist ja last Eesti saartelt kinni, et nad samuti NSVLi küüditada. Saksa vägede kiire edasiliikumise tõttu pääses neist enamik koju tagasi.

14. juunil 1941 vangistati Eesti sõjaväe suvelaagris Kagu-Eestis umbes 230 Punaarmee 22. Eesti Territoriaalkorpuses teeninud eesti ohvitseri. Suurem osa neist saadeti Norilski vangilaagrisse, kus enamik suri või hukati.

14. juuni küüditamist koordineeris ENSVs kohapeal ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi operatiivstaap, mis koosnes selle esimehest Boris Kummist, kes oli ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissar, ja järgmistest liikmetest: ENSV siseasjade rahvakomissar Andres Murro, ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja Škurin, ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja Venjamin Gulst, Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi 2. osakonna ülem Rudolf James.

4. Eesti meeste sunniviisiline viimine Nõukogude Liitu 1941. aasta juulis ja augustis

Eesti oli ainuke aastatel 1939–1940 NSVLi poolt okupeeritud territoorium, mis ei olnud 1941. aasta juuli alguseks Saksa vägede poolt vallutatud.

Aastatel 1919–1922 sündinud mehed koguti 2.–4. juulil 1941. aastal kokku ja saadeti Punaarmeesse mobiliseerimise sildi all Venemaale; ajavahemikul

1907–1918 sündinud Eesti sõjaväe reservväelasi tabas sama saatus 22.–27. juulil. Ajavahemikul 1907–1922 sündinud Saaremaa reservväelased koguti kokku 1.–3. augustil, samuti Venemaale saatmise eesmärgil. Eesti reservohvitserid ja sõjaväeametnikud koguti kokku 8.–16. augustil. Ajavahemikul 1896–1906 sündinud reservväelased ja aastatel 1919–1922 sündinud ülejäänud sundvärvatud koguti kokku 20. augustil. 21. augustil koguti kokku aastatel 1896–1906 sündinud tööjõulised mehed ja 24. augustil võeti väeteenistusse 462 raudteetöölisi, kes olid siiani sellest pääsenud.

Loomulikult koguti mehi kokku ja saadeti Venemaale vaid neilt aladelt, mis olid veel Punaarmee kontrolli all.

Arvatavasti koguti 1941. aasta juulis ja augustis kokku ligikaudu 50 000 meest, kellest 32 000 – 33 000 viidi NSVLi. Ligikaudu 3000 meest hukkus teel NSVLi.

5. Eesti kodanike ja elanike sunniviisiline evakueerimine Nõukogude Liitu 1941. aasta suvel

Ligikaudu 25 000 inimest, kellest suure osa moodustasid Eesti Vabariigi kodanikud, evakueeriti NSVLi 1941. aasta suvel. NSVLi evakueeriti samuti tööstusettevõtted, riigi- ja valitsusasutused, põllumajandusettevõtted, transpordiettevõtted ja muud asutused koos nende varustuse, seadmete ja personaliga. Paljud evakueeritud läksid NSVLi vabatahtlikult (partei liikmed ning niinimetatud nõukogude aktivistid ja nende perekonnaliikmed). Üle 2000 Eesti juudi põgenes samuti sakslaste eest NSVLi. Tuhandeid inimesi evakueeriti NSVLi sunniviisiliselt, neid ähvardati vangistusega või hukkamisega.

6. Eesti kodanike ja elanike tapmine 1941. aasta suvel ja sügisel NKVD ja NKGB töötajate, NKVD hävituspataljonide ning taganeva Punaarmee ja Balti laevastiku üksuste poolt

1941. aasta juunist kuni oktoobrini tapeti Eestis üle 2000 tsiviilelaniku. Nende hulka kuulub ka kuni sada “metsavenda”, kes osutasid relvastatud vastupanu NKVD, NKGB või Punaarmee taganevatele üksustele ja keda sel põhjusel võib pidada lahingus langenuks.

Mõned näited. Viljandi vanglas hoitud 11 vangi hukati vangla hoovis 8. juulil 1941. Ööl vastu 9. juulit 1941 hukati Tartus 198 vangi, keda ei jõutud saata NSVLi Saksa vägede pealetungi tõttu. 9. juulil 1941 hukati kuus inimest Lihulas ja 11 inimest Haapsalus. Üle 100 inimese hukati Saaremaal 1941. aasta septembris, enamik neist Kuressaares Balti Rajooni Rannakaitse staabi sõjatribunali otsusel. Siiski tapsid enamiku hukatud inimestest taganevad NKVD hävituspataljonid ja Punaarmee üksused.

Järeldus

Komisjon tegi järelduse, et eelloetletud kuritegusid tuleb Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuudi artikli 7 kohaselt pidada inimsusevastasteks kuritegudeks, “mis on teadlikult toime pandud osana massilisest või süstemaatilisest rünnakust tsiviilelanikkonna vastu”. Osa kuritegudest, mis pandi toime Eesti territooriumil alates 22. juunist 1941, tuleb pidada sõjakuritegudeks vastavalt Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuudi artiklile 8.

Vastutuse põhimõtted

Komisjon leiab, et vastutus ülaltoodud sündmustega seotud toimepandud kuritegude eest tuleb määrata kindlaks kahel viisil. Esiteks peame teatud inimesi vastutavaks nende ametikohtade tõttu: see tähendab, et nad andsid korraldusi, mille tagajärjeks olid inimsusevastased kuriteod.

Teisel juhul määratakse vastutus kindlaks vaid konkreetse isiku tegevuse alusel.

Vastutuse üksikasjalikum eritlus

Komisjon uuris Eestis tegutsenud või 1940.–1941. aastal Eestiga seotud otsuseid langetanud NSVLi asutuste ning neile allunud ja otsuste elluvijatena tegutsenud kohalike asutuste ülesandeid ja tegevust, mis võimaldab alljärgnevalt esile tuua ametkonnad ja isikud, kes vastutavad inimsusevastaste ja sõjakuritegude eest, mis pandi Eestis toime aastatel 1940–1941.

Ülaltoodud protsesside üldine järelevalve oli NSVLi keskasutuste pädevuses. Selle all mõeldakse järgmisi isikuid ja asutusi: Stalin kui ÜK(b)P Keskkomitee peasekretär, NLKP Keskkomitee ise ja eriti selle poliitbüroo ning Rahvakomis-saride Nõukogu. Sellest tulenevalt lasub neil asutustel üldine vastutus ka Eestis toime pandud inimsusevastaste kuritegude eest. Eriti tuleb siinkohal välja tuua Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi Riikliku Julgeoleku Peavalitus (GUGB NKVD) ja selle baasil 1941. aasta veebruaris moodustatud Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (NKGB).

1940. aasta juunist kuni augustini tegutsenud Varese valitsus jagab samuti Eestis üldist vastutust; kuigi selle valitsuse poolt langetatud otsused tehti NSVLi esindajate surve all, olid need inimsusevastaste kuritegude allikaks. Samuti jagavad üldist vastutust oma tegevuse eest 1940. aasta augustist kuni 1941. aasta hilissuveni EKP Keskkomitee ja selle büroo, mida juhtis Karl Säre, ning ENSV Rahvakomis-saride Nõukogu, mida juhtis Johannes Lauristin.

Vastutus 1940. aasta juunist augustini tehtud konkreetsete tegude eest lasub peamiselt Eestis tegutsenud NKVD operatiivgrupi liikmetel. Koos nendega

vastutavad oma tegevuse eest ka kohalikud ametiisikud, sest NKVD operatiivgrupi tegevus sai võimalikuks nende kaasabil. Esile tuleb tõsta järgmisi isikuid: siseminister Maksim Unt, kes koordineeris Eesti Vabariigi politseiasutuste ülevõtmist ja nende edasist tegevust; sisekaitseülem Harald Haberman, kes koordineeris igapäevast tegevust riigisisese julgeoleku vallas ja kes andis korralduse vähemalt üheksa hiljem hukatud või vanglas surnud inimese arresterimiseks; 1940. aasta juulis Politseitalituse direktoriks määratud Murro ja abidirektor Kumm; poliitilise politsei komissarid ja ametnikud (eriti Tallinna komissar Aleksander Reinson), kes määrati ametisse 1940. aasta juunist kuni augustini ja kelle korralduste või tegevuse tagajärjel vahistati mitusada inimest, kes anti NKVD operatiivgrupi kätte ja kellest enamik hiljem hukati või hukkusid NSVLi vangilaagrites.

1940. aasta augustist kuni 1941. aasta hilissuveni toime pandud konkreetsete tegude eest lasub vastutus järgmistel asutustel ja isikutel:

- 1) ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi Riikliku Julgeoleku Valitsus, mis reorganiseeriti 1941. aasta veebruari alguses ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadiks, mille pädevusse kuulus inimeste vangistamine poliitilistel põhjustel. Siseasjade rahvakomissar oli Kumm, kes 1941. a veebruaris nimetati riikliku julgeoleku rahvakomissariks; siseasjade rahvakomissari asetäitja Murro nimetati 1941. a veebruaris siseasjade rahvakomissariks;
- 2) eraldi tuleb nimetada järgmisi Siseasjade Rahvakomissariaadi ja hiljem Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi juhtivametnikke: Škurin (siseasjade rahvakomissari asetäitja, hiljem riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja, EK(b)P Keskkomitee liikmekandidaat), Sergei Kingissepp (Siseasjade Rahvakomissariaadi 3. eriosakonna ülem, hiljem riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja, EK(b)P Keskkomitee liikmekandidaat); Idel Jakobson (Siseasjade Rahvakomissariaadi, hiljem Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi uurimisosakonna ülema asetäitja), kes koos Kummiga kinnitasid suurema osa arresterimismäärustest ja süüdistuskokkuvõtetest. Vastutus laieneb ka Siseasjade Rahvakomissariaadi ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi kohalike osakondade juhtidele Reinsonile (Harjumaa), Alfred Pressmannile (Tartu, jagab vastutust 198 vangi hukkamise eest 1941. aasta juulis), Vassili Riisile (Saaremaa, jagab vastutust vangide hukkamise eest Saaremaal 1941. aasta septembris), Kaarel Paasile (Narva, hiljem ENSV prokurör) ja teistele;
- 3) vastutus lasub samuti kõikidel teistel Siseasjade Rahvakomissariaadi ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi ametnikel, kes koostasid nimekirju arresteritavatest isikutest, kelle nad vahistasid ja üle kuulasid ning kelle kohta nad koostasid süüdistuskokkuvõtteid. Lisaks vastutavad 14. juunil 1941 toimunud küüditamise eest ja hilisema saartelt küüditamise eest ÜK(b)P Keskkomitee ja NSVLi Rahvakomissaride Nõukogu, NKVD ja NKGB,

ENSV Siseasjade Rahvakomissariaat ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat, Eestis paiknenud NKVD konvoivägede väeosad, kes tegelesid küüditatavate kinnivõtmise, kokkuvedamise ja konvoeerimisega;

- 4) ENSV prokurör Kaarel Paas, ENSV aseprokurör eriasjades Nikiforov ja eriosakonna prokurörid, kes sanktsioneerisid Eesti Vabariigi kodanike ja elanike arreteerimise ning kohtu alla andmise poliitilistel põhjustel esitatud süüdistuste alusel;
- 5) Eestis paiknenud Punaarmee ja Balti laevastiku üksuste eriosakonnad, mille töötajad jälitasid, arreteerisid ja kuulasid üle Eesti Vabariigi kodanikke ja elanikke poliitilistel põhjustel ning andsid neid sõjatribunali alla;
- 6) sõjatribunalide erinevad koosseisud – NKVD Balti ringkonna vägede sõjatribunal, Balti Erisõjaväeringkonna sõjatribunal, Balti laevastiku sõjatribunal, 8. armee sõjatribunal, raudtee sõjatribunal, Balti Rajooni Rannakaitse sõjatribunal ja teised sõjatribunalid – vastutavad nende poolt langetatud põhjendamatute süüdimõistvate otsuste eest. Need tribunaliid mõistsid Eesti Vabariigi kodanikke ja elanikke surma või vangilaagritesse, kus enamik neist üle jõu käiva töö ja üliiraskete elutingimuste tõttu peatselt suri. Samuti vastutavad NKVD Erinõupidamise liikmed, kes mõistsid Eesti Vabariigi kodanikke ja elanikke vangi või surma dokumentide alusel tagaselja, samuti Eesti NSV Ülemkohtu liikmed, kes langetasid otsused poliitilistel põhjustel arreteeritud Eesti Vabariigi kodanike kohta, mille tagajärjel need saadeti NSVLi vangilaagritesse.

Järgmised isikud vastutavad samuti tapmistest ja muude tegude eest, mida saab osaliselt pidada sõjakuritegudeks, sest need pandi toime pärast Nõukogu Liidu ja Saksamaa vahelise sõja algust 22. juunil 1941:

- 1) NKVD operatiivgrupi liikmed Eestis: NKVD Balti ringkonna vägede juht kindralmajor Konstantin Rakutin, ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja Škurin ja ENSV siseasjade rahvakomissari asetäitja kolonel Lobanovitš, kes kõik andsid lisaks muude meetmete kasutamisele korraldusi hävituspataljonide moodustamiseks Eesti territooriumil; hävituspataljonide tegevuse koordineerimisel osalesid ka EK(b)P Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu;
- 2) hävituspataljonide operatiivgrupi liikmed: operatiivgrupi ülem kolonelleitnant Okojev (alates 21. juulist 1941 kapten Mihhail Pasternak) ja komissar, EK(b)P Keskkomitee sekretär Feodor Okk. Oma tegevuse eest vastutavad hävituspataljonide ülemad, komissarid ja liikmed, kes on süüdi tsiviilisikute tapmises. Eestis moodustatud hävituspataljonidesse kuulus kokku ligikaudu 6000 inimest. Siinkohal tuleb erilist tähelepanu pöörata Lätist Eestisse taganenud hävituspataljonide tegevusele Eestis;

- 3) Punaarmee ja Balti laevastiku nende üksuste ülemad ja komissarid, mille liikmed on süüdi tsiviilisikute tapmises, ning need Nõukogude sõja- ja mereväelased, kes tapsid Eestis tsiviilisikuid;
- 4) Balti laevastiku sõjanõukogu ja Eestisse paigutatud Punaarmee sõjakomissarid, kes andsid korraldusi Eesti Vabariigi kodanike ja elanike sundvärbamiseks Punaarmeesse ning nende hilisemaks küüditamiseks Eestist.

Kokkuvõte

1940.–1941. aastal Eestis toime pandud inimsusevastaste kuritegude põhjuseks oli NSVLi juhtkonna poliitika, mille eesmärk oli Eesti kiire liitmine NSVLiiga ja NSVLi standarditele mittevastavate sotsiaalsete gruppide ja üksikisikute elimineerimine. Komisjon on seisukohal, et tuhandete süütute inimeste vangistamist, sandistamist ja hukkamist ei saa õigustada mitte ühegi ideoloogiaga. Eesti Vabariigi kodanike eelnev tegevus oma rahva ja riigi teenimisel vastavalt enne Nõukogude okupatsiooni kehtinud Eesti Vabariigi seadustele ei saanud olla mitte mingisuguseks aluseks nende süüdimõistmiseks Nõukogude Liidu seaduste järgi.

II etapp – Saksa okupatsioon Eestis aastatel 1941–1944

Sissejuhatus

Tema Ekstsellents Eesti Vabariigi President Lennart Meri kirjutas 14. augustil 1998 komisjoni liikmetele:

“Ma loodan, et komisjon suudab aidata minu riigil astuda kindlalt tuleviku poole pärast seda, kui on tuvastatud kõik isikud ja rühmad, kes vastutavad pool sajandit tagasi Eestis toimunud paljude traagiliste sündmuste eest.”

Komisjon moodustati, et uurida põhjalikult ajaloolisi dokumente inimõiguste massilise rikkumise kohta Eestis Teise maailmasõja ajal ja pärast seda.

1939. aasta augustis sõlmisid Saksamaa ja Nõukogude Liit Molotovi-Ribbentropi pakti ning pärast seda, 1940. aasta juunis, okupeeris Nõukogude Liit Eesti Vabariigi. Aastatel 1940–1941 alustas Nõukogude Liit Eesti Vabariigi inkorporeerimist Nõukogude Liitu. Selle eesmärgi saavutamiseks arreteeriti paljud Eesti Vabariigi juhtivad poliitikud, ametnikud, ärimehed, haritlased, ohvitserid ja jõukad talupidajad. Eesti Vabariigi riiklik struktuur hävitati, mittetulundusühingud suleti, eraomandile ja omandiõigusele seati piiranguid. Kokku langes inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude ohvriks kümneid tuhandeid Eesti kodanikke ja elanikke. 1941. aasta juunis ründas Saksamaa Nõukogude Liitu ja okupeeris Eesti territooriumi kuni aastani 1944, jätkates Eesti riigi struktuuri

õnnestamist ja põhjustades elanikkonnale suuri kannatusi. Alates Eesti taaskupeerimisest 1944. aastal kehtestas Nõukogude Liit uuesti oma riigikorra, mis püsis kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni.

Komisjon jaotas oma uurimistöö kolmeks osaks: esimene Nõukogude okupatsioon (1940–1941), Saksa okupatsioon (1941–1944) ja teine Nõukogude okupatsioon (alates aastast 1944).

Käesolevas raportis tahetakse esmajoones esitada Eesti rahvale fakte Saksa okupatsiooni kohta. Need faktid põhinevad uurimistööl, mille komisjon tellis Eesti ajaloolastelt, kes kasutasid Eestis, Saksamaal ning (piiratud koguses) Venemaal, Iisraelis, Ameerika Ühendriikides ja Rootsis olevaid arhiivimaterjale. Komisjon usub, et uurimisaruanded on kvaliteetsed, vastavad faktidele ning tuginevad kindlalt otsestele ja kaudsetele allikatele.

Komisjon soovib tunnustada oma ajaloolaste ja tegevsekretäri Toomas Hiio pühendumist.

Komisjon tahab kohe alguses lugejale selgitada, et üldine vastutus enamiku, kui mitte kõigi raportis käsitletud kriminaalsete episoodide eest lasub Saksa sõjaväe- ja tsiviilokupatsioonivõimudel. See tuvastati Nürnbergi protsessidel ja on tuvastatud ka paljudes muudes seostes ning Saksamaa tegevust kajastatakse mitmetes uurimisaruannetes. Käesoleva raporti eesmärk on siiski ka nende eestlaste kindlakstegemine, kes andsid korraldusi või osalesid kirjeldatud sündmustes ning kes oma ametikohtade või tegevuse tõttu vastutavad inimsusevastaste kuritegude, genotsiidi või sõjakuritegude eest.

Mõisted

Et täpselt määratleda, keda lõppraportis käsitletakse, leppis komisjon kokku, et terminit “eestlane” kasutatakse vaid kodakondsuse tähenduses. Kui me peame vajalikuks nimetada Eesti kodanike konkreetseid etnilisi või usulisi rühmi, kasutame vastavat terminit (nt “Eesti juudid”). Enamusrahvuse määratlemiseks kasutame me terminit “etnilised eestlased”.

Komisjon tunnistab, et mitme Eesti Omavalitsuse liikme, sealhulgas Hjalmar Mäe ja Alfred Wendti täpne kodakondsus on vaieldav. Komisjoni arvamuse kohaselt osutab nende isikute tegevus selgelt sellele, et nad pidasid ennast Eesti kodanikeks, ning see, et nad võisid tegelikult olla Saksa kodakondsuses, ei ole käesoleva raporti järelduste puhul oluline.

Oma esimesel koosolekul otsustas komisjon kasutada käesolevale raportile lisatud Rahvusvahelise Kriminaalkohtu 1998. aasta Rooma statuudi artiklis 7 sätestatud “inimsusevastaste kuritegude” definitsioone. Kuigi nimetatud definitsioonid töötati välja palju aastaid pärast meie poolt uuritud sündmusi, oleme veendunud, et need kajastavad standardit, mis on nende sündmuste puhul kohane. Komisjon ei ole kohus; kõik õiguslikud meetmed, mida võidakse rakendada komisjoni leidude tulemusena, kuuluvad Eesti Vabariigi asjakohaste ametiasutuste pädevusse.

Nende sündmuste analüüsimisel, millel põhineb käesolev raport, jõudis komisjon järeldusele, et teatud sündmused vastasid Rooma statuudi artiklis 6 sätestatud genotsiidi definitsioonile; Eesti juutide ja Eesti mustlaste tapmine oli “rahvusliku, rassilise või religioosse grupi täielikuks või osaliseks hävitamiseks toime pandud tegu”. Lisaks vastas Nõukogude sõjavangide tapmine sel perioodil nimetatud statuudi artiklis 8 sätestatud sõjakuritegude definitsioonile.

Kriminaalsed sündmused

Komisjon usub, et Saksa okupatsiooni ajal toimunud järgmised sündmused on vähemalt esmapilgul usutavaks tõendiks selle kohta, et nii Eesti territooriumil kui ka väljaspool seda panid genotsiidiga seotud ja inimsusevastaseid kuritegusid ning sõjakuritegusid toime eestlased või toimusid need eestlaste aktiivsel kaasaabil.

1. Eesti ja holokaust

1.1. Eesti juutide tapmine

Haarangud ja tapmised algasid kohe pärast esimeste Saksa vägede saabumist. Neile järgnes üsna pea hävitusüksus *Einsatzkommando (Sonderkommando) 1A*, mille ülemaks oli Martin Sandberger ja mis moodustas osa eriülesandega grupist *Einsatzgruppe A*. Viimast juhtis Walter Stahlecker. Samal ajal kui sakslased liikusid läbi Eesti, jätkusid arreteerimised ja hukkamised. Ligikaudu 75%-l Eesti juudikogukonnast, kes teadsid, milline saatus neid oleks oodanud, õnnestus põgeneda Nõukogude Liitu; peaaegu kõik ülejäänud juudid (950 kuni 1000 meest, naist ja last) tapeti enne 1941. aasta lõppu. Nende hulka kuulusid ka Eesti ainuke rabi, Tartu Ülikooli juuditeaduse professor, juudi kogukonnast lahkunud juudid, vaimuhaiged ja mõned Eesti Vabadussõja veteranid. Teadaolevalt elas Eestis sõja üle vähem kui tosin Eesti juuti.

1.2. Välisriikidest toodud juutide tapmine Eesti territooriumil

Sakslased küüditasid Eestisse teadmata arvu juute teistest riikidest, sealhulgas Leedust, Tšehhoslovakiast, Saksamaalt ja Poolast. 1942. aastal asutati Jägalas töölaager, mida juhtis eestlane Aleksander Laak. 1942. aasta jooksul toodi Terezini getost Eestisse mitu ešeloni. Ligi 3000 juuti, keda ei valitud välja töötetamiseks, viidi Kalevi-Liivale ja lasti maha. Jägala laager likvideeriti 1943. aasta kevadel: enamik vangidest lasti maha.

Vaivaras asunud laagrikompleks asutati 1943. aasta septembris ja seda juhtisid Saksa ohvitserid (Hans Aumeier, Otto Brennais ja Franz von Bodman). Kompleks koosnes ligikaudu kahekümnest välilaaagrist, millest mõned töötasid

vaid lühikest aega. Kui venelased alustasid sügisel 1944 pealetungi, evakueeriti osa vange meritsi ja viidi Danzigi ligidal asuvasse Stutthofi koonduslaagrisse. Kloogal lasti maha ligikaudu 2000 vangi, nende laibad kuhjati tuleriitadele ja põletati. Tapmised toimusid erinevatel aegadel ka Tallinna Keskvanglas, Tartu koonduslaagris ja mujal.

1.3. Eesti sõjaväeüksuste ja politseipataljonide osalemine väljaspool Eestit asuvates linnades ja transiitlaagrites ning töö- ja koonduslaagrites Eestis, kus leidsid aset genotsiid või inimsusevastased kuriteod, millega kaasnes juutide ja teiste tsiviilelanike tapmine või küüditamine ning mille puhul need üksused täitsid erinevaid rolle

Komisjoni uurijad on analüüsinud sõjajärgsete Nõukogude kohtuprotsesside toimikuid, püüdes välja selgitada eesti sõjaliste üksuste ja politseipataljonide asukohti ja tegevust eri aegadel. Osa materjalist saab kokku viia raamatus “Eesti vabadusvõitlejad” esitatud teabega. Teavet saadi ka inimestelt ja mälestustest. Oma uurimistöö põhjal järeldas komisjon, et Eesti Leegion ja mõned eesti politseipataljonid osalesid aktiivselt juutide vastu suunatud haarangute korraldamisel ja juutide mahalaskmisel vähemalt ühes Valgevene linnas (Novogrudok), valvekohustuste täitmisel vähemalt neljas Poola linnas (Łódź, Przemyśl, Rzeszów ja Tarnopol) ning mõnedes Eestis ja muudes riikides asuvates laagrites, samuti aitasid nad kaasa teadmata arvu tsiviilelanike küüditamisele Valgevenest ja Poolast Saksamaale.

2. Mustlaste tapmine Eestis

1934. aasta rahvaloenduse andmetel oli Eestis 776 mustlast. Komisjoni uurijad koostasid nimekirja 243 Eesti mustlasest, kes tapeti 1942. aasta oktoobri lõpus. Teadaolevalt hukati Eestis ka mõned tõenäoliselt Tšehhoslovakkias pärit mustlased. Hinnanguliselt mõrvati Eestis kokku umbes 400 kuni 1000 mustlast – meest, naist ja last. Teada on, et mõned Eesti mustlased elasid sõja üle.

3. Veel vähemalt 7000 inimese, sealhulgas ligikaudu 6000 etnilise eestlase tapmine

Komisjoni uurijad analüüsisid statistiliselt nõukogudeaegseid sõjajärgseid (alates aastast 1944) arhiivitoimikuid ning analüüsisid põhjalikult ka olemasolevaid andmebaase. Uurijad leidsid, et peale juutide ja mustlaste tapeti sel ajavahemikul ligikaudu 6000 etnilist eestlast. Lisaks mõrvati ligikaudu 1000 inimest, kelle kodakondsus ei olnud täpselt teada, kuid kellest enamik olid etnilised venelased.

Mõnedel juhtudel toimus ka mingis vormis kohtuprotsess, teistel juhtudel ei püütudki seda pidada. Ilmnes, et enamik tapetutest olid etnilised eestlased, keda süüdistati hävituspataljonides osalemises või kommunismi pooldamises. Leitud on tõendeid selle kohta, et tapetute hulka kuulus ka süüdistatavate perekonna liikmeid. Enamik tapmisi leidis aset enne 1942. aasta kevadet.

4. Nõukogude sõjavangide tapmine

Nõukogude sõjavangide kinnipidamistingimused olid primitiivsed, peegeldades nii Saksa vägede pealetungi esialgset kiirust kui ka Saksamaa keeldumist kohaldada rahvusvahelisi konventsioone Nõukogude Liidu kodanikele. Nõukogude sõjavangide suremus oli sõja esimesel talvel väga suur. Paljud vangid olid oma üksustest mõni aeg enne vangistamist ära lõigatud ja vangilaagrisse jõudnud halvas tervislikus seisundis olevad inimesed olid märkimisväärses ohus. Mõnede Nõukogude sõjavangide (peamiselt poliitiliselt usaldusväärseteks peetavate ukrainlaste) olukord paranes hiljem, kui nad pandi põllumajandustöödele. Ülejäänud vangid, kes olid töölaagrites, elasid äärmiselt rasketes tingimustes. Väheste olemasolevate tõendite põhjaliku analüüsi alusel võib oletada, et rohkem kui 30 000st Eestis hoitud Nõukogude sõjavangist suri 15 000 vangistuses. Võimatu on kindlaks määrata, kui palju sõjavange suri hooletussejätmise ja väärkohtlemise tõttu ning kui suur hulk tapeti.

5. Sunni- ja orjatöö

Komisjoni uurijad leidsid tõendeid selle kohta, et Vaivara laagrikompleksis ning mujalgi rakendati sunni- ja orjatööd. Orjatöölisi defineeritakse kui vange (tavaliselt juudid ja mõned Nõukogude sõjavangid), kes pidi sunnitööga tapetama. Sunnitöölisi ekspluateeriti samuti, ja seda mõnikord ülrasketes tingimustes, kuid nende puhul ei olnud surnuks töötamine ette nähtud.

Vastutuse põhimõtted

Komisjon otsustas, et vastutus ülaltoodud sündmustega seotud toimepandud kuritegude eest tuleb määrata kindlaks kahel viisil. Esiteks peame teatud inimesi vastutavaks nende ametikohtade tõttu: see tähendab, et nad andsid korraldusi, mille tagajärjeks olid inimsusevastased kuriteod. Sellisteks isikuteks olid Eesti Omavalitsuse kõrgeimad liikmed, kes tegutsesid Hjalmar Mäe alluvuses direktoritena ja andsid talle otse aru.

Teisel juhul määratakse vastutus kindlaks vaid konkreetse isiku tegevuse alusel. Me ei tee vahet neil, kes astusid vabatahtlikult okupeeriva võimu teenistusse või kes värvati teenistusse; oluline on konkreetse inimese tegevus.

Vastutuse üksikasjalikum eritlus

Komisjon analüüsis Eesti Omaavalitsuse (tuntud nimetuse “direktoorium” all) rolli. Eesmärk oli teha kindlaks, kelle volitustel ja millistel asjaoludel direktoorium asutati, kas sellel oli märkimisväärne tegevusvabadus, kuidas tegutses see suhetes okupatsioonivõimu ja Eesti rahvaga ning mil määral peaks direktooriumi tegutsemise ajal toime pandud kriminaalsete tegude eest jagama vastutust inimesed, kes töötasid selle egiidi all.

Komisjon järeldas, et direktoorium asutati sakslaste volitustel ja selle eesmärk oli tagada Eesti territooriumi haldamiseks sobiv struktuur, mis piiraks sakslaste vajadust kasutada sel eesmärgil omi ressursse. Direktori ametikoht oli vabatahtlik; ei ole ühtegi tõendit selle kohta, et kedagi direktooriumi juhtkonnast oleks kuidagi sunnitud midagi tegema.

Kuigi direktooriumil ei olnud täielikku tegevusvabadust, oli sel Saksa poliitiliste, rassiliste ja majanduslike põhimõtete raamistikus märkimisväärne autonoomia. Näiteks kasutasid direktorid oma õigusi vastavalt Eesti Vabariigi seadustele ja määrustele, kuid vaid ulatuses, milles Saksa sõjaväeline juhtkond ei olnud neid tühistanud või muutnud.

Autonoomia võimaldas direktooriumil eelkõige säilitada need politseistruktuurid, kes tegid koostööd sakslastega Eesti juutide ja mustlaste vastu haaranguite korraldamisel ja nende tapmisel ning nende eestlaste jälitamisel ja tapmisel, keda peeti okupeerijate vastasteks. Nimetatud politseistruktuurid liideti lõpuks Julgeolekupolitseiks. Samuti hõlmas direktooriumi tegevus eestlaste ebaseaduslikku värbamist sunnitööle või sõjaväeteenistusse Saksa armeesse.

Seepärast on komisjon seisukohal, et järgmised isikud, kes teenisid erinevatel ajavahemikel direktoritena või olid teistel kõrgematel ametikohtadel, jagavad oma ametikohtade tõttu vastutust koos Saksa ametiasutustega Eestis toime pandud kriminaalsete tegude eest ning vastutavad kaudselt ka nende nõusolekul Saksa okupatsiooni ajal formeeritud sõjaliste üksuste ja politseipataljonide tegude eest väljaspool Eesti piire:

Hjalmar Mäe

Oskar Angelus

Alfred Wendt (Vendt)

Otto Leesment

Hans Saar

Oskar Öpik

Arnold Radik

Johannes Soodla

Komisjon kaalus ka asjaolusid seoses politsei loomisega ja selle rolli algselt sisedirektori (Oskar Angelus) ning hiljem direktoriumi juhi (Hjalmar Mäe) otsele juhtimisel, kuni sakslased politsei 1944. aastal üle võtsid.

Kuigi eesti politseistruktuurid allusid ametlikult Saksa Julgeolekupolitseile ja korrapolitseile, osutavad tõendid sellele, et eestlased kasutasid märkimisväärset tegevusvabadust kahtlusaluste arresterimisel ja ülekuulamisel ning karistuste määramisel ja täidesaatmisel.

Komisjon analüüsis politsei struktuuri ja operatiivset pädevust läbi mitme reorganiseerimise, sealhulgas 1942. aasta mais toimunud reorganiseerimine, mille käigus ühtlustati politsei struktuur Saksa Julgeolekupolitsei struktuuriga. Komisjon usub, et politsei oli aktiivselt seotud Eesti juutide arresterimise ja tapmisega. Politsei osales aktiivselt ka nende eestlaste vastu suunatud tegevuses, keda peeti sakslaste vastasteks. Sellega seotud ülesandeid täitis eelkõige Eesti Julgeolekupolitsei (B-grupp), mida juhtis Ain-Ervin Mere ja hiljem Julius Ennok.

Komisjon on seisukohal, et hoolimata kriminaalsest tegevusest, milles osalesid paljud politseinikud, ei ole õige pidada vastutavaks vaid ametikohtade tõttu kõiki inimesi, kes teenisid Saksa okupatsiooni ajal erinevates politseistruktuurides. Individuaalselt peavad vastutama oma tegevuse eest inimesed, kes kuritegusid tegelikult toime panid, ükskõik kas nad töötasid politseis või mujal.

Kuid komisjon usub, et sellest üldisest reeglist tuleks teha erand Julius Ennoki poolt juhitud poliitilise politsei (osakond B-IV) liikmete puhul. Võttes arvesse selle osakonna konkreetset tegevust, usub komisjon, et on õige pidada vastutavaks nende kuritegude eest kõiki osakonnas B-IV töötanud inimesi just nende ametikohtade tõttu.

Komisjon tõstab eriti esile Ain-Ervin Mere, Julius Ennoki, mitmed surmaotsused allkirjastanud Ervin Viksi ja Evald Miksoni, vastavalt Tartu ja Tallinna laagrite ülema ning vanemohvitseri Karl Linnase ja Aleksander Koolmeistri ning Jägala laagri ja hiljem Tallinna Keskvangla ülema Aleksander Laagi rolli. Samuti peab komisjon märkimisväärseks kolmemeheliste tribunalide liikmete rolli, kes määrasid karistusi Nõukogude sõjavangidele, kommunismi pooldamises kahtlustatutele ja “antisotsiaalsetele isikutele”.

Komisjon on hoolikalt analüüsinud nende isikute rolli ja vastutust, kes töötasid direktoriumi heaks teistes ametkondades peale politsei ning madalamatel ametikohtadel alates osakondade juhatajatest kuni kontoriametnikeni. Kuigi nende tegevus aitas kaasa Saksamaa sõjalistele taotlustele, järeltas komisjon, et kuna puuduvad tõendid nende inimeste kriminaalsete tagajärgedega tegevuse kohta, ei saa neid pidada vastutavaks vaid vastavatel ametikohtadel töötamise tõttu.

Paljud madalama astme ametnikud olid olnud samadel või sarnastel ametikohtadel ka eelmiste režiimide ajal. Komisjon leiab, et nad kuuluvad sellesse suurde eestlaste kategooriasse, kes võis teada kriminaalsetest tegudest, kuid kes ei osalenud neis ega ka protesteerinud nende vastu.

Komisjon analüüsis “metsavendade” ja nende järeltulija (Omakaitse) rolli Saksa okupatsiooni varasematel etappidel. Uurimisaruannete põhjal võib järeldada, et suur osa kommunismi väidetavatest pooldajatest tapeti Omakaitse liikmete käe läbi esimese kahe kuu jooksul pärast Saksamaa sissetungi. Omakaitse üksused võtsid samuti osa juutide vastu korraldatud haarangutest (võimalik, et ka juutide tapmisest).

Hinnanguliselt kuulus Omakaitseesse ligikaudu 30 000 – 40 000 meest. Omakaitse kohalike jõudude suuruse ja tapmissüüdistuste arvu võrdlemine nendes piirkondades osutab sellele, et vaid suhteliselt väike osa Omakaitse liikmetest (ligikaudu 1000 kuni 1200 meest) oli kriminaalsete tegudega otseselt seotud.

Omakaitse liikmeid värvati hiljem sõjaväeüksustesse või politseipataljonidesse koos teiste vabatahtlikega ja (hilisemas staadiumis) sundvärvatutega. Komisjon uuris olemasolevat vähest materjali nende üksuste tegevuse kohta Eesti territooriumil ja mujal.

Komisjon analüüsis eesti sõjaväeüksuste ja politseipataljonide rolli, et teha kindlaks konkreetseid üksused, mis osalesid järgmises tegevuses:

- 1) Vilniusest küüditatud juutide konvoeerimine Eesti laagritesse;
- 2) valvurite eraldamine Vaivara laagrikompleksi, Tartu, Jägala, Tallinna laagrite ja Nõukogude sõjavangide laagrite jaoks, kus kõigis tapeti vange;
- 3) valveülesannete täitmine Poolas Izbicas asuvas juutide transiitlaagris, kus tapeti suur hulk juute;
- 4) valvurite eraldamine nende juutide põgenemise ärahoidmiseks, kellele korraldati haaranguid mitmetes Poola linnades, sealhulgas Łódźis, Przemyslis, Rzeszówis ja Tarnopolis;
- 5) juutidele korraldatud haarangud ja juutide massiline mahalaskmine vähemalt ühes Valgevene linnas (Novogrudok).

Eesti sõjaliste üksuste uurimine on keeruline üksuste nimetustes, koosseisus ja ülesannetes tehtud mitmete muudatuste tõttu, mis on kohati halvasti dokumenteeritud. Kuid siiski on osutunud võimalikuks nõukogudeaegsete kohtudokumentide ettevaatlikul kasutamisel ning võrdlemisel Eesti arhiivimaterjalidega kindlaks määrata, et eesti üksused võtsid aktiivselt osa vähemalt ühest hästi dokumenteeritud haarangust ja massimõrvast Valgevenes. 36. politseipataljon osales 7. augustil 1942 kõigi Novogrudoki linnas veel ellu jäänud juutide kokkukogumisel ja mahalaskmisel.

Avaldatud materjalides kirjeldatakse, et see üksus võitles tollal partisanidega. Komisjon usub, et kuigi politseiüksuste ja partisanide vahel oli mitmeid kokkupõrkeid, kirjeldati osalemist tsiviilelanike, sealhulgas juutide vastu suunatud tegevuses vahetevahel kui “võitlemist partisanide vastu” ja “sõjavangilaagrite valvamist”.

Kuigi selle teema kohta on vähe dokumentaalseid tõendeid, on ka mitmed inimesed teatanud, et eesti üksuste liikmed olid vahiteenistuses Łódźis, Tarnopolis, Przemyślis ja Rzeszów. 1942. aasta juulist septembrini toimus suur küüditamine kolme viimase linna getodest Belzeći surmalaagrisse. Kuid ei mainitud kuupäevad ega ka antud ütlused ei viita otseselt eesti üksuste osalusele.

Uurimistöö käigus on samuti leitud tõendeid inimsusevastaste ja genotsiidiga seotud kuritegude kohta, milles osalesid erinevatel perioodidel 286., 287. ja 288. politseipataljon. See hõlmab vangide tapmist Eesti laagrites ning osalemist Poola, Valgevene ja Leedu külades korraldatud "haarangutel". 287. pataljon tegutses Klooga laagris septembris 1944, mil seal tapeti viimased ellujäänud vangid. Selgusetuks jääb, kas tegelikeks tapjateks olid Saksa SS-väed, eesti SS-reservüksuse või 287. pataljoni liikmed. Kindel on aga see, et 287. pataljon osales aktiivselt vangide kokkukogumisel, nende valvamisel ja surmapaika saatmisel. Üksus taandus Saksamaale ja enamik selle meestest saadeti 20. eesti SS-diviisi.

Võttes arvesse politseiüksuste koosseisu sagedast vahetumist, ei usu komisjon, et nende üksuste, mille kohta on andmeid, või muu konkreetse üksuse koosseisu kuulumine oleks iseenesest tõendiks kuritegudes osalemise kohta. Siiski tuleb neis üksustes inimsusevastaste kuritegude toimepanemise ajal teeninud inimesed võtta vastutusele nende endi tegevuse eest.

Üldised kaalutlused

Komisjon leidis, et raporti lõpetuseks tuleb kindlasti esitada mõned üldised märkused seoses Eestis Saksa okupatsiooni ajal valitsenud olukorraga.

Kahtlemata põhjustas aastapikkune Nõukogude okupatsioon, millele kohe järgnes Saksamaa rünnak Nõukogude Liidule, Eesti asutustele ja kodanikele tohutuid kahjusid. Eelkõige tekitas paanilise õhkkonna massiline küüditamine 1941. aasta juunis (viidi ära vähemalt 1% kogu elanikkonnast, sealhulgas 10% juudikogukonnast), mille järel näis Saksamaa sissetung alguses paljudele vabanemisena.

Esimese kahe kuu jooksul tekkinud segaduses, mis kestis seni, kuni Saksa väed okupeerisid terve Eesti, jäi natsliku genotsiidipoliitika rakendamine Eesti territooriumil ja Eesti juutide vastu suures osas elanikkonnale märkamatuks (see ilmneb Eesti juutide mõrvamisel Pärnus ja mujal).

Tõsiseimad juutide (ja mustlaste) vastu suunatud haarangud algasid 1941. aasta augustis ning selleks ajaks oli põgenenud üle kolmveerandi juudikogukonnast. Lünklikud tõendid viitavad sellele, et mitmed inimesed jäid maha, sest nad keeldusid varjupaiga otsimisest Nõukogude Liidust.

Ülejäänud Eesti juudid hävitas *Einsatzkommando* 1A Omakaitse ja eesti politsei kaasabil sedavõrd põhjalikult, et getot ei moodustatudki. Kuni ajani, mil

Eesti laagritesse küüditati välisriikide juudid, olid ainukesteks Eesti territooriumil ellujäänud juutideks need, keda varjasid eestlastest sõbrad või sugulased.

Eesti sõjaväeüksuste (sealhulgas Eesti Leegioni) ning politseipataljonide kasutamine mitmesuguste ülesannete täitmiseks Valgevenes ja Poolas osutab parimal juhul nende üksuste ja ohvitseride ükskõiksusele juutide raske olukorra suhtes; halvimal juhul tähendab see nende aktiivset osalemist genotsiidis. Eesti üksused valvasid mitmeid Poola linnu, kust juute perioodiliselt surmalaagritesse küüditati, et vältida nende põgenemist. Mujal toimunu põhjal võib järeldada, et neist laagritest püüti metsadesse põgeneda. Eesti üksuste poolt toime pandud tegude kohta ei ole dokumentaalseid tõendeid, kuid vihjed nende viibimise kohta nimetatud linnades ja nende ümbruses on selged.

Sama selge on Poola vastupanuvõitleja Jan Karski seletus Izbica transiitlaagri sündmuste kohta, mida ta pealt nägi. Juudid laaditi vagunitesse, mille põrandad olid kaetud kustutamata lubjaga ning mis juhiti siis kõrvalteele ja hoiti seal, kuni juudid surid. Karski sisenes laagrisse (eeldades algselt, et see oli Belzec), andes eesti valvurile altkäemaksu. See identifitseerimata eesti üksus täitis valveülesandeid koos muude teistest rahvustest abiteenistustest.

Tõendid 36. politseipataljoni osalemise kohta Novogrudokis asuva geto likvideerimisel on palju ilmsemad ja vaieldamatud. Pidades silmas keelekasutust (“võitlemine partisanide vastu”), millega korduvalt varjati seda kuritegu, usub komisjon, et vähemalt osa eesti politseipataljonide tegevusest kujutas endast inimsusevastaseid või genotsiidiga seotud kuritegusid või nende toimepanemisele kaasaaitamist.

Kahtlusi on ka seoses “metsavendade” ja hiljem Omakaitse tegevusega esimestel nädalatel pärast Saksa vägede sissetungi, kuigi see osa uurimisvaldkonnast ei ole eriti põhjalikult dokumenteeritud. “Hävituspataljonide” värbamine selleks, et toetada Punaarmee taganemist “põletatud maa taktika” kasutamisel, põhjustas Eestis suvesõja – kokkupõrked toimusid peamiselt eestlastest koosnevate relvastatud salkade vahel, kes olid vastandlikel poliitilistel seisukohtadel.

Meie uurimistöo on näidanud, et enamik hävituspataljonide liikmetest olid etnilised eestlased, nagu ka suur hulk nende vastu võidelnud “metsavendadest” ja Omakaitse liikmetest. Ilmselgelt on põhjust uskuda, et Saksamaa sissetungi esimese etapi ajal tekkinud segaduses panid kuritegusid toime mõlemad konfliktipooled ning et süütuid tsiviilisi tapeti tahtlikult. Sellesse kategooriasse kuuluvad väga paljud “kahtlusalsused”, kelle vastu korraldas haaranguid Omakaitse, ning suur hulk Nõukogude hävituspataljonide poolt tapetud inimesi.

Kõige raskem oli olukord nende inimeste jaoks, kes tahtsid pöörduda tagasi vabasse ja demokraatlikku Eesti riiki ning olid seetõttu nii saksa- kui ka nõukogudevastased. Neil ei olnud peaaegu mingeid vahendeid enda väljendamiseks. Nende inimeste tegevuse tulemusel võis Saksa okupatsiooni varasematel etappidel sõjaväe- ja politseiüksustes vabatahtlikke nappida.

Eesti Julgeolekupolitsei poolt korraldatud rahva meelsuse uuringute tulemustest võib leida lünklikke tõendeid selle kohta, et passiivne vastupanu suurenes

siis, kui muutus ilmseks asjaolu, et Eesti iseseisvust ei ole võimalik taastada sakslaste egiidi all ning et Nõukogude Liidu poolt läbi viidud maa ja vara konfiskeerimise protsess on pöördumatu.

Märkida tuleb ka seda, et üle 3500 eestlase ületas Soome lahe – ühed selleks, et pääseda sundvärbamisest, teised selleks, et teenida vabatahtlikult Soome armees –, nii et nad said võidelda Nõukogude Liidu vastu, kuid mitte Saksamaa juhtimise all. Paljud neist meestest kasutasid nende arvates sel ajal ainukest võimalust mängida mingitki aktiivset rolli võitluses Eesti iseseisvuse lõpliku taastamise eest. Me oleme veendunud, et need 1800 meest, kes naasid Eestisse 1944. augustis viimase sõjaeelse Eesti peaministri Jüri Uluotsa innustusel, uskusid seda jätkuvalt, kui nad Nõukogude vägede pealetungi ajal Eestisse tagasi pöördusid.

Oma olemuselt oli tõsisemaks probleemiks kogu Saksa okupatsiooni ajal (ja pärast seda) asjaolu, et vastupanu sakslastele tõlgendati paratamatult kui kommunismi ja Nõukogude Liidu toetamist, samas tõlgendati vastupanu Nõukogude Liidule natsismi pooldamisena. Hoolimata Eesti Vabariigi diplomaatide teenistuse jätkumisest mitmes riigis ei olnud olemas Eesti valitsust eksiilis, mille nimel oleks saanud vastupanuliikumist korraldada. Sel ajal oli väga vähe “eikkellegimaad”.

Vähesed demokraatiat ja iseseisvust pooldavad ning veel vabaduses viibivad poliitikud arvasid kuni 1944. aasta hilissuveni, et pärast sõja lõppu oleks Eestil rahakonverentsil võimalik oma iseseisvusnõue taas maksma panna. Tagantjärele tarkuses oli see asjatu lootus. 1944. aasta septembri katse taastada iseseisev riik ja valitsus ning osutada vastupanu Nõukogude riigikorra taaskehtestamisele nurjus seoses Saksa vägede vastuseisuga, uue valitsuse käsutuses olnud sõjalise jõu nõrkusega ning sellega, et Nõukogude pool keeldus läbirääkimistest.

Inimesed, kes lahkusid Eestist pealetungivate venelaste eest, tegid seda sellepärast, et ei tahtnud leida ennast taas Nõukogude okupatsiooni alt. Nende hulgas olid ka inimesi, kes uskusid, et võivad sakslastega tehtud koostöö tõttu sattuda Nõukogude Liidu kohtu alla. Vähemalt mõned neist kuulusid direktoriumisse või julgeolekupolitseisse või olid valvanud sõjaväeüksuste või politseipataljonide liikmetena laagreid või linnu, kus pandi toime inimsusevastaseid kuritegusid või genotsiidiakte.

Kui üksikud erandid välja arvata, ei võetud neid inimesi nende tegude eest kohtulikule vastutusele. Külma sõja puhkemine tagas mingis mõttes amnestia nende jaoks, kes võitlesid oma väitel Nõukogude Liidu vastu, isegi kui nad tegid seda liidus Saksamaaga või Saksamaale alludes. Kui mõned erandid välja arvata, siis nende sõjaeelse tegevuse kohta küsimusi ei esitatud. Seepärast said paljud neist vabalt emigreeruda Inglismaale, Austraaliasse, Kanadasse, Ameerika Ühendriikidesse ja mujale.

Meie uurimistöös analüüsiti paljude Eestisse jäänud või vangidena Nõukogude vägede kätte sattunud ja kohtu alla antud eestlaste saatust. Vähesed neist

mõisteti õigeks. Osa inimesi mõisteti usaldusväärsete tõendite alusel süüdi mitmetes kriminaalsetes tegudes. Ent kui süüdistused põhinesid vaid Nõukogude Liidu kodanikuna sakslastega koostöö tegemisel, olid need põhjendamatud. Eesti liitumine Nõukogude Liiduga ei olnud seaduslik ning eestlastel oli täielik õigus pidada endid Eesti Vabariigi kodanikeks.

Me tunnistame, et mõlema Nõukogude okupatsiooni aegne repressiivpoliitika, Eesti võimetus oma iseseisvus Saksa okupatsiooni ajal või pärast seda uuesti taastada, sõja tagajärjel kaotatud inimesed ja vara ning Nõukogude Liidu vägede tagasipöördumise eest põgenenud kümnete tuhandete eestlaste kaotamine muutis Eesti ja eestlased ohvriks. Pärast sõda oli iseenesestmõistetav, et nii paguluses olevad kui ka veel Eestis viibivad eestlased süüdistasid oma ohvriseisuses peamiselt “kohal viibivat rõhujat” ehk Nõukogude Liitu. See selgitab ka, miks oli raske käsitleda Saksa okupatsiooni.

Komisjon usub, et ohvriks olemine ei välista kuritegude toimepanemist. Õigusriiki austav rahvas peaks tunnistama oma kuritegusid ning mõistma hukka nii sellised teod kui ka inimesed, kes need toime panid.

Ülekohtune on nimetada tervet rahvast kurjategijaks mõne inimese tegevuse tõttu, kuid on sama ülekohtune, kui kurjategijad püüavad end varjata ohvriseisusega.

11. Eesti lähiajaloo dokumendid ja materjalid. Valikbibliograafia

Toomas Karjahärm

Üldised

Eesti ajaloo lugemik. Koost H. Kruus. I. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt 1561. aastani; II. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt 1561.–1721. a.; III. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt XVIII ja XIX sajandil. Tartu, 1924, 1926, 1929.

Документы внешней политики СССР. Министерство иностранных дел. I–XXI. 1957–1977.

Eesti NSV ajaloo lugemik I. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni 19. sajandi keskpaigani. Koost J. Kahk, A. Vassar. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1960; II. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toim E. Laul, A. Traat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1964.

Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917–1958 гг.). Отв. ред. И. М. Волков. Московский государственный университет, исторический факультет, кафедра истории СССР советского периода. Москва, 1966.

Eesti NSV ajaloo lugemik VII–VIII klassile. Koost S. Vahtre, H. Piirimäe. Tallinn, 1987.

Eesti NSV ajaloo lugemik IX–XI klassile. Koost H. Arumäe, A. Liim, H. Palamets. Tallinn, 1987.

Sabbo, H. Võimatu vaikida, I–VII. Tallinn, 1996–2004.

На пути к пониманию прошлого. Поиски. Версии. Идеи. Книга для учителя истории. European Standing Conference of History Teachers' Associations. Zvaigzne ABC, 2000 (projekt "New Ways to the Past" Euroclio/Matra).

Baltimaade ajaloo lugemik. Avita, 2001.

Хрестоматия по истории Балтийских стран. Авита, 2002.

Eesti ajalugu. Valik ajalooallikaid. Lisamaterjal gümnaasiumikursuse juurde. Koost S. Valdmaa. Koolibri, 2002.

Eesti omariikluse arengust. Dokumentide kogumik. Koost H. Mõttus, L. Möldre, M. Räis, S. Valdmaa. Komment A. Pajur. Tallinn, 2002 (Integratsiooni Sihtasutuse projekt "Mitmekultuuriline Eesti").

Об эстонской государственности. Сборник документов. Сост. Х. Мытус, Л. Мёлдре, М. Райс, С. Валдмаа. Комментар. А. Паюра. Таллинн, 2003 (Проект Целевого учреждения интеграции «Многокультурная Эстония»).

Ajalugu ei ole ainult minevik. Minevik ei ole veel ajalugu. Eesti Ajalooõpetajate Selts, 2004 (Projekt "Integration of Society in Estonia" Euroclio/Matra). Kättesaadav <http://www.eas.edu.ee/kasiraamat/est>.

Народы стран Балтии в условиях сталинизма. 1940-е – 1950-е гг. Ред. Н. Бугай. Штуттгарт, 2005.

Граф, М. Эстония и Россия 1917–1991: анатомия расставания. Таллинн, 2007.

1700–1917

1905. aasta Eestis. kirjeldused, mälestused, dokumendid. Leningrad, 1926.

Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toim N. Kruus. Tartu, 1932 (1905. aasta Seltsi Toimetised. II:1).

Революция 1905–1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Ред. Г. И. Мосберг. Институт истории Академии наук Эстонской ССР, Центральный государственный исторический архив Эстонской ССР. Таллин, 1955.

1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Dokumente ja materjale. Koost O. Vares, V. Fainštein, H. Piirimäe. Toim J. Kahk. Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1958.

Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Valimik dokumente. Koost V. Fainštein, O. Ibius, R. Kenkmaa, H. Palli, A. Traat, E. Õpik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv. Tallinn, 1960.

Talurahvaliikumine Eestis aastail 1845–1848. Dokumentide kogumik. I–II. Koost V. Naaber, A. Traat. Tallinn: Eesti Vabariigi Arhiiviamet, Eesti Ajalooarhiiv, 1991.

От Лифляндии – к Латвии. Прибалтика русскими глазами. Сост. Ю. Абызов. Латвийское общество русской культуры. Москва, 1993.

Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Koost, tõlk ja komment T. Karjahärm. Tallinn, 1997.

Балтийский архив. Русская культура в Прибалтике. I–III. Ред. И. Белобровцева. Таллинн, 1997.

Имперская политика России в Прибалтике в начале XX века. Сборник документов и материалов. Сост. Т. Карьяхярм. Национальный архив Эстонии, Институт истории (Таллинн). Тарту, 2000.

Ohvitserina Vene armees. Polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909). Allikapublikatsioon. Koost T. Tannberg. Tartu, 2002 (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost, 4).

1917–1920

Asutava Kogu protokollid. 1.–5. istungjätk. Tallinn, 1919–1920.

Maanõukogu protokollid 1917–1919. Tallinn, 1935.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Koost V. Boikov, V. Gussarova, H. Hartmann, E. Jaanvärk, M. Muzõkantova, M. Petrov, K. Possudijevskaja, O. Rüütel, A. Saarniit, A. Takkin, M. Talfeldt. Vastutav toim J. Saat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Eesti NSV Arhiivide Osakond, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Kesk-arhiiv. Tallinn, 1957.

Eesti Tööraha Kommuun. Dokumentide ja materjalide kogumik. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut. Tallinn, 1958.

Хрестоматия по истории СССР 1917–1925. Сост. Д. В. Ознобишин, Д. А. Ковальченко. Ред. Д. А. Чугаев. Москва, 1963.

Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis 1917, 1940. Eesti NSV astumine NSV Liidu koosseisu. Dokumente ja materjale. Koost H. Arumäe, O. Kuuli, A. Liebman, E. Mattisen, K. Siilivask. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Eesti NSV Välisministeerium. Tallinn, 1986.

Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918–1920. Dokumente ja materjale, I–II. Toim K. Siilivask. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv. Tallinn, 1984, 1986.

Социалистические революции в Эстонии и ее вхождение в состав СССР. 1917–1940. Документы и материалы. Таллин, 1987.

Iseseisvusmanifest. Dokumentide kogumik. Koost E. Mattisen. Ilo, 1993.

Jaan Tõnisson Eesti välispoliitikas 1917–1920. Dokumente ja materjale. Koost H. Arumäe, T. Arumäe. Jaan Tõnissoni Instituut. Tallinn, 1993.

Eesti Vabariigi sisepoliitika 1918–1920. Dokumentide kogumik. Koost J. Ant, E. Kessel, A. Pajur. Eesti Rahvusrhiiv, Tartu Ülikool, 1999 (Ad Fontes 5).

1. Eesti polgu komitee protokollid 1917–1918. Allikapublikatsioon. Koost A. Pajur, T. Tannberg. Tartu, 2001 (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost, 3).

1921–1938

Eesti lepingud välisriikidega. I–XIV. Eesti Vabariigi Välisministeerium. Tallinn, 1923–1938.

Krepp, E. Security and Non-Agression. Baltic States and the U.S.S.R. Treaties of Non-Agression. Estonian Information Centre. Stockholm, 1973.

Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940. Dokumente ja materjale. Koost A. Matsulevitš. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn, 1993.

Poliitilise mõtte ajaloost aastatel 1930–1940. Dokumente ja materjale. Koost J. Valge, A. Pajur. Jaan Tõnissoni Instituut. Tallinn, 1995.

Eesti ja Soome suhted 1920–1925. Dokumentide kogumik. Koost H. Arumäe. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn, 1997 (Ad Fontes, 1).

Eesti ja Läti suhted 1920–1925. Dokumentide kogumik. Koost H. Arumäe, T. Arumäe. Rahvusarhiiv. Tallinn, 1999 (Ad Fontes, 7).

Eesti suhted Leedu ja Poolaga. Balti konverentsid 1920–1925. Dokumentide kogumik. Koost H. Arumäe. Rahvusarhiiv. Tallinn, 2001 (Ad Fontes, 9).

Eesti Vabariigi sisepoliitika 1921–1929. Dokumentide kogumik. Koost J. Ant, E. Kessel, A. Pajur. Eesti Rahvusarhiiv, Tartu Ülikool. Tallinn–Tartu, 2002 (Ad Fontes, 12).

1939–1940

Riigivolikogu II koosseis. I istungjärk. 1.–13. koosolek. Stenograafilised aruanded. Riigivolikogu väljaanne, 1940, lk. [I–II].

1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Koost V. Gussarova, H. Hartmann, E. Jaanvärk, A. Matsulevitš, A. Saarniit, H. Saarniit. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskariiv. Tallinn, 1960.

СССР – Германия 1939. I. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апеля по октябрь 1939 г. Вильнюс, 1989.

СССР – Германия 1939–1941. II. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. Вильнюс, 1989.

1940 год в Эстонии. Документы и материалы. Сост. А. Көөрна, Ю. Лепп, Х. Линдпере, Л. Мери, Э. Труувяли. Таллинн, 1989.

Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Koost K. Arjakas, H. Arumäe, T. Arumäe, R. Helme. Tallinn, 1989.

1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Koost A. Köörna, J. Lepp, H. Lindpere, L. Meri, E. Truuväli. Tallinn, 1990.

Saatuseaastad 1939–1940. Sündmused Balti riikides ja Soomes Nõukogude dokumentide ja materjalide põhjal. Koost K. Jaanson. Tallinn, 1990.

От пакта Молотова-Риббентропа до договора о базах. Документы и материалы. Сост. К. Арьякас, Х. Арумяэ, Т. Арумяэ, К. Хелме. Таллинн, 1990.

1939 год. Уроки истории. Академия наук СССР, Институт всеобщей истории. Ред. О. А. Ржешевский. Москва, 1990.

Полпреды сообщают ... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией август 1939 г. – август 1940 г. Министерство иностранных дел СССР. Москва, 1990.

Год кризиса 1938–1939. Документы и материалы. I–II. Министерство иностранных дел СССР. Москва, 1990.

Baasidelepingust anneksioonini. Dokumente ja materjale. Koost J. Ant, K. Arjakas, H. Arumäe, T. Arumäe, P. Vares. Riigi Keskarhiiv, Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1991.

1940. aasta: eel- ja järellugu = Год 1940-й: до и после = The year 1940: before and after. Koost K. Sotsilovski. Tallinn, 1991.

На чаше весов: Эстония и СССР, 1940 г. и его последствия. Сост. П. Варес, О. Журьяри. Евроуниверситет. Таллинн, 1999 (Eurouniversity Series. International Relations, vol. 2/2).

Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. Москва, 1999.

Itaalia diplomaadid teatavad. Itaalia välispoliitilised dokumendid sündmustest Eestis 1939–1940. Koost P. Vares. Euroülikool. Tallinn, 2001.

1941–1945

Teheran – Jalta – Potsdam. Dokumentide kogumik. Tallinn, 1975.

Documents from Estonia on the Violation of Human Rights. Estonian Information Centre. Stockholm, 1977 (Problems of the Baltic, IV).

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943). Сборник документов. Москва, 1984.

Population Losses in Estonia June 1940 – August 1941, I. Compiled and edited V. Salo. Scarborough, 1989 (Studia Estonica Fennica Baltica, IV).

14. juuni 1941. Mälestusi ja dokumente. Koost M. Laar. Eesti Muinsuskaitse Selts. Tallinn, 1990.

President ja sõjavägede ülemjuhataja NKVD ees. Dokumente ja materjale. Komment M. Ilmjärv. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1993 (Töid ajaloo alalt, 1).

Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. Koost J. Kovimäe, L. Kõiv. Tallinn, 1997 (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 2).

Seniavaldamata dokumente juuniküüditamisest. – Kultuur ja Elu 1998, nr 3. [Erinumber.]

“Vaba Eesti”: Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja. – Akadeemia 2000, nr 9, lk 1887–1897; nr 10, lk 2200–2208; nr 11, lk 2411–2420; nr 12, lk 2647–2652; 2001, nr 1, lk 150–158.

Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeoleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Koost T. Noormets. Riigiarhiiv. Tallinn, 2002 (Ad Fontes, 11).

Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koost T. Noormets. Riigiarhiiv. Tallinn, 2003 (Ad Fontes, 13).

Tõotan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992. Koost ja toim M. Orav, E. Nõu. Eesti Kirjanduse Selts, 2004.

История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Москва, 2004.

Сталинские депортации. 1928–1953. Москва, 2005.

Эстония. Кровавый след нацизма: 1941–1944 годы. Сборник архивных документов о преступлениях эстонских коллаборационистов в годы Второй мировой войны. Москва, 2006 (Серия «Евровосток»).

ЛУБЯНКА. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. Москва, 2006.

1945–1987

Kaelas, A. Human Rights and Genocide in the Baltic States. Estonian Information Centre. Stockholm, 1950.

ÜK(b)P Keskkomitee otsused “Ajakirjadest “Zvezda” ja “Leningrad”, “Draamateatri repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks”, “Kinofilmist “Suur elu”” ja “V. Muradeli ooperist “Suur sõprus”. Tallinn, 1953.

Kui tulevad kolhoosid. Dokumente Eesti maarahva suhtumisest kolhoosikorda aastail 1948–49. – Akadeemia 1991, nr 2, lk 382–397.

Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. Koost V. Boikoy, A. Ruusmann. – Akadeemia 1991, nr 10, lk 2188–2207; nr 11, lk 2404–2425; nr 12, lk 2642–2659; 1992, nr 1, lk 163–170; nr 2, lk 397–408; nr 3, lk 608–618; nr 4, lk 835–845; nr 5, lk 1076–1089; nr 6, lk 1310–1321; nr 7, lk 1514–1520; nr 8, lk 1732–1744; nr 11, lk 2402–2412; 1993, nr 3, lk 613–619.

Laasi, E. Vastupanuliikumine Eestis 1944–1949. Dokumentide kogu. Tallinn, 1992.

Aruanne ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst ajavahemikul 1. IV 1954 – 1. IV 1955. Toim J. Ojamaa, J. Hion. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Parteiarhiiv). Tallinn, 1997 (Ad Fontes, 2).

Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1955. aastal. Toim J. Ojamaa, J. Hion. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Parteiarhiiv). Tallinn, 1998 (Ad Fontes, 4).

EK(b)P VIII pleenumi stenogramm. – Akadeemia 1998, nr 12, lk 2655–2686; 1999, nr 1, lk 191–222; nr 2, lk 415–445; nr 3, lk 639–670; nr 4, lk 863–894; nr 5, lk 1087–1118; nr 6, lk 1311–1342; nr 7, lk 1535–1566; nr 8, lk 2221–2256.

Esitis ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeolekukomitee 4. osakonna töö tulemuste kohta ajavahemikul 1. IV 1954 – 1. IV 1955. Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1955. aastal. Toim J. Ojamaa, J. Hion. Rahvusarhiiv. Tallinn, 1999 (Ad Fontes, 6).

Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Toim J. Ojamaa, J. Hion. Rahvusarhiiv. Tallinn, 2000 (Ad Fontes, 8).

Vaba Eesti tähistel. Valimik tsensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948–65. Projektijuht P. Tõnus, koost ja toim H. Grabbi, I. Piiste, V. Linnuste. Tallinn, 2000.

Реабилитация: Как это было? Март 1953 – февраль 1956. Документы. Т. 1. Москва, 2000.

Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР 1945–1953. Москва, 2002.

Доклад Н. С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС. Документы. Москва, 2002.

Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1957. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1957. aastal. Toim J. Ojamaa, J. Hion. Rahvusarhiiv. Tallinn, 2002 (Ad Fontes, 10).

Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Москва, 2003.

ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953. Москва, 2004.

Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal. Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal. Toim J. Ojamaa, J. Hion. Rahvusarhiiv. Tallinn, 2005 (Ad Fontes, 14).

Hävitajad: nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954. Dokumentide kogumik. Koost T. Noormets, V. Ohmann. Tallinn, 2006 (Ad Fontes, 15).

Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Т. 2. Постановления 1954–1958. Москва, 2006.

Hirvepark 1987. 20 aastat kodanikualgatusel, mis muutis Eesti lähiajalugu. Toim T. Tannberg. Tallinn, 2007.

1988–1991

Rahvakongress. Eestimaa Rahvarinde kongress 1.–2. X 1988. Materjalide kogumik. Koost J. Nõmm, A. Ottenson. Tallinn, 1988.

Eesti Kongressi I ja II istungjärgu materjalid. Tallinn, 1990.

Laar, M., Ott, U., Endre, S. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Tallinn, 1996; 2000.

Taasvabanenud Eesti põhiseaduse eellugu. Toim H. Schneider. Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts. Tartu, 1997.

В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Григория Шахназарова (1985–1991). Сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2006.

Союз можно было сохранить. Белая книга. Сост. А. С. Черняев и другие. Изд. 2-е. Москва, 2007.

Komisjonide ja tribunalide materjalid

Third Interim Report of the Select Committee on Communist Agression, 83d Congress, 2nd Session. Washington DC, 1954.

World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report. Koost J. Kahk. Tallinn, 1991.

Judgement of the International Public Tribunal in Vilnius (2000). Vilnius, 2000.

Vilniuse rahvusvahelise avaliku tribunali kohtuotsus (2000) koos fotode ja lisadega. Koost L. Õispuu. Tallinn, 2003.

Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2005. Kättesaadav <http://www.just.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=12723/ValgeRaamat.pdf>.

Белая книга. О потерях, принесенных народу Эстонии оккупациями 1940–1991. Государственная комиссия по расследованию репрессивной политики оккупационных сил, 2005.

The White Book. Estonian State Commission on the Examination of the Policies of Repression, 2005. Kättesaadav <http://www.just.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=12709/TheWhiteBook.pdf>.

Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportid. Nõukogude okupatsioon 1940–1941. Saksa okupatsioon 1941–1944. Haridus- ja Teadusministeerium, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus. Tartu, 2005. Kättesaadav http://www.historycommission.ee/temp/pdf/conclusions_ee.pdf.

Рапорты Международной комиссии Эстонии по расследованию преступлений против человечности: Оккупация Эстонии Советским Союзом 1940–1941. Оккупация Эстонии Германией 1941–1944. Министерство образования и науки, Эстонский фонд исследований преступлений против человечности. Тарту, 2005. Kättesaadav http://www.historycommission.ee/temp/pdf/conclusions_ru.pdf.

Conclusions of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Phase I. The Soviet Occupation of Estonia, 1940–1941; Phase II. The German Occupation of Estonia, 1941–1944. Kättesaadav http://www.historycommission.ee/temp/pdf/conclusions_en.pdf.

Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Comp. T. Hiio, M. Maripuu, P. Kaasik, A. Kuusik, A. Niglas, I. Paavle, R. Roosi, K. Piirimäe, L. Rand, M. Ilmjärv, T. Noormets, V. Ohmann, M. Raudvassar, T. Möldre, L. Mälksoo, R. Västriik. Eds. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn, 2006.

Uusimat kirjandust vene keeles

Черняев А. 1991 год. Дневник помощника президента СССР. Москва, 1997.

Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. Москва, 1997.

Кен О. Н., Рупасов А. И. Политбюро ЦК ВКБ(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920-х – 1930-х гг.). Проблемы, документы, опыт комментария. I. Декабрь 1928 – июнь 1934 г. СПб., 2000.

Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. Москва, 2001.

Грачев А. Горбачев. Москва, 2001.

Россия и Балтия. 1–4. Российская академия наук, Институт всеобщей истории. Отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва, 2000–2006.

Крючков В. А. Личное дело. Три дня и вся жизнь. Москва, 2001.

Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Москва, 2003; 2008.

Яковлев А. Н. Сумерки. Москва, 2003.

Симонян Р. Х. Россия и страны Балтии. Российская академия наук, Институт социологии. Москва, 2003.

Талботт С. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии. Москва, 2003.

Земсков В. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. Москва, 2003.

Буш Дж., Скоукрофт Б. Мир стал другим. Москва, 2004.

Балтийский регион в международных отношениях в новое и новейшее время. Материалы международной научной конференции. Калининград, 10-11 октября 2003 г. Калининградский государственный университет, Балтийский межрегиональный институт общественных наук, Европейский фонд «Диалог» (Польша), Институт им. Гердера (Марбург, Германия). Калининград, 2004.

Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. Москва, 2004.

Шубин А. В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. Москва, 2005.

История Латвии. XX век. Рига, 2005.

Мялксон Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Издательство Тартуского университета, 2005.

Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения на СССР. Материалы международной конференции, организованной Институтом всеобщей истории Российской академии наук, Университетом Латвии, Институтом современной истории (Мюнхен), Московским отделением Фонда им. Конрада Аденауэра. Москва 3–4 февраля 2005 г. Москва, 2006.

Гайдар Е. Гибель империи. Уроки для современной России. 2-е изд. Москва, 2006.

Tuna: Спецвыпуск по истории Эстонии с 17 по 20 век. Сост. Т. Таннберг, О. Раун. Тарту-Таллинн, 2006.

Рыжков Н. И. Трагедия великой страны. Московский интеллектуально-деловой клуб. Москва, 2007.

Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий 1985–2005. Москва, 2007 (серия «Новейшая история. Особый взгляд»).

Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть. Сорок лет после войны 1945–1985. Москва, 2007 (серия «Новейшая история. Особый взгляд»).

Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль 1940–1953. Москва, 2008 (История сталинизма).

